

Dossier

**Le identità nella Corona d'Aragona.
Nuove linee di ricerca**

a cura di
Esther Martí Sentañes

Direttore responsabile

Antonella EMINA

Direttore editoriale

Luciano GALLINARI

Segreteria di redazione

Esther MARTÍ SENTAÑES

Comitato di redazione

Grazia BIORCI, Maria Eugenia CADEDDU, Monica CINI, Alessandra CIOPPI,
Yvonne FRACASSETTI, Raoudha GUEMARA, Maurizio LUPO,
Alberto MARTINENGO, Maria Grazia Rosaria MELE, Maria Giuseppina MELONI,
Sebastiana NOCCO, Michele M. RABÀ, Riccardo REGIS, Oscar SANGUINETTI,
Giovanni SERRELI, Giovanni SINI, Luisa SPAGNOLI, Patrizia SPINATO BRUSCHI,
Massimo VIGLIONE, Isabella Maria ZOPPI

Comitato scientifico

Luis ADÃO DA FONSECA, Sergio BELARDINELLI, Michele BRONDINO,
Lucio CARACCILO, Dino COFRANCESCO, Daniela COLI,
Miguel Ángel DE BUNES IBARRA, Antonio DONNO, Giorgio ISRAEL, Ada LONNI,
Massimo MIGLIO, Anna Paola MOSSETTO, Michela NACCI, Emilia PERASSI,
Adeline RUCQUOI, Flocel SABATÉ i CURULL, Gianni VATTIMO,
Cristina VERA DE FLACHS, Sergio ZOPPI

Comitato di lettura

In accordo con i membri del Comitato scientifico, la Direzione di RiMe sottopone a referee, in forma anonima, tutti i contributi ricevuti per la pubblicazione

Responsabile del sito

Claudia FIRINO

RiMe – Rivista dell'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea (<http://rime.to.cnr.it>)

Direzione: via S. Ottavio, 20 - 10124 TORINO - I

Tel. +39 011670 3790 - Fax +39 0118124359

Segreteria editoriale: via G.B. Tuveri 128 - 09129 CAGLIARI - I

Telefono: +39 0704036 35 / 70 - Fax: +39 070498118

Redazione: rime@isem.cnr.it (invio contributi)

Indice

Ringraziamenti

- Antonio Forci - Maria Giuseppina Meloni
En nom de Nostre Senyor Deus Jhesu Christ e de Madona Santa Maria. *Lo statuto inedito di una confraternita religiosa nella Cagliari del '300* 5-56
- Manuel Joaquín Salamanca López
Alfonso de Castro y Villasante: primer archivero de Villa (Madrid) 57-89
- Andrea Corda
1974-1978: la sfida di Tuttoquotidiano alla concentrazione editoriale in Sardegna 91-125
- Lilian Pestre de Almeida
Réflexions sur les traces italiennes pour et dans une poétique antillaise: Édouard Glissant 127-154
- Andrea Corsale
Esperienze di partecipazione e sviluppo del turismo rurale fra Sardegna e Romania 155-181
- Silvia Aru
Il cammino di domestiche e "badanti". Mobilità e questioni di genere 183-212

Dossier

Le identità nella Corona d'Aragona.

Nuove linee di ricerca

a cura di

Esther Martí Sentañes

- Esther Martí Sentañes
Introduzione / Introducció 215-217
- Jesús Brufal Sucarrat
La medina andalusina de Lleida en el segle XI: Identitat i societat 219-244

Vicent Royo Pérez	
<i>La identitat col·lectiva del camperolat valencià en la Baixa Edat Mitjana</i>	245-292
Albert Reixach Sala	
«Con se degen los càrrechs supportar entre los ciutadans» <i>Administració municipal i identitat urbana a Girona (1350-1440)</i>	293-345
Chiara Mancinelli	
<i>Aproximación al análisis económico del convento del Santo Espiritu del Monte: un ejemplo de los estudios sobre la organización económica de conventos mendicantes en el marco del Mediterráneo</i>	347-370
Carolina Obradors Suazo	
<i>Council, City and Citizens. Citizenship between legal and daily experiences in 15th century Barcelona</i>	371-418
Rosa Rosciglione	
<i>La Sicilia di Ferdinando de Antequera. Il caso delle universitates siciliane</i>	419-464
Gavina Costantino	
<i>L'identità giuridica degli ebrei di Sicilia nel basso medioevo: servi e cittadini</i>	465-486
Sara Caredda - Ramon Dilla Martí	
<i>Imagen y taumaturgia en época moderna. El culto a Salvador de Horta en la antigua Corona de Aragón</i>	487-513

Forum

Luca Lecis	
<i>La Chiesa in Africa tra evangelizzazione e inculturazione</i>	517-538

Recensioni

Grazia Biorci	
<i>La biblioteca di Alfonso II Del Carretto marchese di Finale. Libri tra Vienna e la Liguria nel XVI secolo, di Anna Giulia Cavagna, Fonti, memorie e studi del Centro Storico del Finale - 2, Finale Ligure, 2012</i>	541-543

Ringraziamenti

Desideriamo ringraziare formalmente i colleghi della redazione – Riccardo Condrò, Gessica Di Stefano, Claudia Firino, Maria Grazia Krawczyk e Giovanni Sini – per aver affrontato e risolto con grande professionalità e disponibilità una situazione d'emergenza creatasi durante una nostra contemporanea assenza dall'Italia per ragioni di studio. Permettendo così la regolare pubblicazione on line della Rivista.

Antonella Emina (direttore responsabile)
Luciano Gallinari (direttore editoriale)

Les identitats a la Corona d'Aragó. Noves línies de recerca

A cura
d'Esther Martí Sentañes

Amb gran plaer presentem aquest dossier dedicat a les diferents aportacions de joves investigadors dins de l'àmbit de la Corona d'Aragó.

La idea de dedicar un dossier a aquest argument sorgeix de la palesa necessitat de facilitar la coneixença entre els joves estudiosos emergents, de crear nous contactes i de consolidar aquells ja existents, creant referents per a cada camp d'estudi entre les noves generacions. L'època de gran crisi econòmica que afrontem desafortunadament també afecta la recerca i les activitats relacionades amb aquesta, contribuint a fer cada cop més difícil la possibilitat entre els doctorants, els investigadors post doctorals i els becaris que s'ocupen d'arguments relacionats amb la Corona, de trobar-se en congressos, setmanes d'estudi i de publicar les seves recerques de manera orgànica.

Per un altre costat, el present dossier és fruit de l'acord de col·laboració entre l'Istituto di Storia dell'Europa mediterranea del CNR i la Universitat de Lleida, amb la qual en els darrers anys s'han dut a terme diverses activitats científiques amb l'objectiu de reforçar les relacions, darrerament debilitades per els motius als que ens referíem en l'anterior paràgraf, entre l'univers ibèric i aquell italià de la Corona d'Aragó. Gràcies a aquest acord el Prof. Flocel Sabaté i el dott. Luciano Gallinari curen un volum miscel·lani, que es publicarà a la Col·lecció editorial *on line* de l'ISEM, dedicat precisament a l'estudi de les influències en les identitats culturals de les diverses àrees del Mediterrani creades per la presència de la Corona d'Aragó en un arc cronològic que desde l'Edat Mitjana arriba fins a la contemporaneïtat.

Amb aquest mateix esperit el present dossier s'ocupa, a través dels diversos articles que conté, de l'estudi de les identitats a la Corona d'Aragó entre l'Edat Mitjana i els inicis de la Moderna. Un argument, aquest de la identitat, que en les darreres dècades ha estat objecte d'estudi, doncs representa un interessant mecanisme on copsar l'anàlisi de la cohesió social¹.

La revista RiMe ha demostrat sempre una forta sensibilitat vers aquells que es troben en els primers anys del que hauria de ser una llarga i fructífera carrera dins del món de la recerca. Aquest dossier voldria continuar a treballar amb aquest mateix esperit editorial, que creu en els joves i encoratja la frescor i les idees innovadores de les seves recerques.

El dossier, de natura multidisciplinària, comprèn estudis de Història, Història de l'Art i arguments que oscil·len entre l'Arqueologia, l'Antropologia i les tradicions populars.

Més en detall, els vuit articles que integren el dossier ofereixen una àmplia panoràmica sobre diversos aspectes que actualment integren la recerca de les noves generacions dins de l'àmbit de l'estudi de les Ciències socials dins de la Corona catalano-aragonesa: desde consideracions entorn a la identitat i a la societat a la Lleida islàmica, a l'anàlisi econòmica d'un convent mendicant, a l'estudi de la població rural al Regne de València, a una mirada en clau identitària a l'administració urbana de Girona, al concepte de ciutadania a la Barcelona de la Baixa Edat Mitjana, a la identitat jurídica dels hebreus de la Sicília baix medieval, a l'anàlisi de les *universitates* sicilianes en època de Ferran d'Antequera.

El dossier ofereix també un ampli arc des del punt de vista geogràfic, amb tres articles dedicats al Principat de Catalunya, dos al Regne de València, dos al Regne de Sicília i un altre que a la recerca del culte a San Salvador d'Horta travessa diversos territoris de la Corona.

A més, tenint en compte la nombrosa quantitat d'articles que ens han arribat, i la qualitat científica i originalitat d'aquests, davant la impossibilitat per motius temporals i d'espai de poder publicar-los tots en el present dossier, esperem que puguin trobar espai en els

¹ Fl. Sabaté, "Identitats", Flocel Sabaté (a cura di), Lleida: Pagès Ed., 2012, p. 9.

propers números de la mateixa revista, continuant d'aquesta manera aquesta experiència editorial.

Finalment, no podem concloure sense agrair l'ajuda i la col·laboració de tots aquells que han fet possible aquest dossier: als professors dels joves investigadors, a tots els referees per els seus preciosos consells i per la deferència que han tingut vers nosaltres i als directors de la revista per haver cregut des del primer moment en aquesta iniciativa. Finalment, gràcies de tot cor a tots els autors, als tècnics i a Maria Grazia Krawczyk, Gessica Di Stefano i Federica Sulas per les hores dedicades amb passió.

Le identità nella Corona d'Aragona. Nuove linee di ricerca

A cura di
Esther Martí Sentañes

È con grande piacere che presentiamo questo dossier dedicato ai diversi contributi di giovani ricercatori nell'ambito della Corona d'Aragona.

L'idea di dedicare un dossier a questo argomento nasce dall'impellente bisogno di facilitare la conoscenza tra i giovani studiosi emergenti, di intraprendere nuovi rapporti e di consolidare quelli già esistenti, creando referenti per ogni campo di studio tra le nuove generazioni. L'epoca di grande crisi che affrontiamo sfortunatamente colpisce la ricerca e le attività a essa collegate, rendendo sempre più difficile per i dottorandi, i ricercatori post dottorali e gli assegnisti che affrontano argomenti in vario modo connessi alla Corona d'Aragona, di incontrarsi in convegni, settimane di studio e di pubblicare le proprie ricerche in maniera organica.

Il presente dossier si inserisce nell'accordo di collaborazione tra l'Istituto di Storia dell'Europa mediterranea del CNR e la Universitat de Lleida, con la quale negli ultimi anni sono state realizzate molteplici attività scientifiche che hanno puntato a rafforzare i rapporti, ultimamente indebolitisi per i motivi succitati, tra l'universo iberico e quello italiano della Corona d'Aragona. Per effetto di questo accordo, il Prof. Flocel Sabaté e il dott. Luciano Gallinari curano un volume miscelaneo, che sarà pubblicato nella Collana *on line* dell'ISEM, dedicato proprio allo studio degli influssi nelle identità culturali delle diverse aree del Mediterraneo originati dall'azione della Corona d'Aragona in un arco cronologico che dal Medioevo giunge fino alla contemporaneità.

Con questo stesso spirito il presente dossier si occupa, attraverso i diversi contributi che ospita, dello studio delle identità nella Corona

d'Aragona in età Medioevale e Moderna. Un argomento, quello dell'identità, che negli ultimi decenni è stato oggetto di studio, poiché rappresenta un interessante meccanismo in cui si snoda l'analisi della coesione sociale¹.

La rivista RiMe ha dimostrato sempre una forte sensibilità verso gli studi di coloro che intraprendono i primi anni di quel percorso che ci si augura conduca ad una lunga e fruttuosa carriera nel mondo della ricerca. Questo dossier vorrebbe continuare a lavorare nel solco di questa tradizione editoriale, che crede nei giovani e incoraggia la freschezza e le idee innovative delle loro ricerche.

Il dossier, di respiro multidisciplinare, abbraccia studi di Storia, di Storia dell'Arte e argomenti appartenenti a discipline comprese tra l'Archeologia, l'Antropologia e le tradizioni popolari.

Nel dettaglio, gli otto contributi che lo compongono offrono un'ampia panoramica dei diversi argomenti che attualmente costituiscono la ricerca delle nuove generazioni nell'ambito dello studio delle scienze sociali sulla Corona catalano-aragonesa: da considerazioni intorno all'identità e la società nella Lleida islamica, all'analisi economica di un convento mendicante, allo studio della popolazione rurale dell'ambito valenzano, all'amministrazione urbana di Girona in chiave identitaria, al concetto di cittadinanza nella Barcellona Basso medioevale, all'identità giuridica degli ebrei di Sicilia nel basso medioevo, all'analisi delle *universitates* siciliane in epoca di Ferdinando de Antequera.

Il dossier offre altresì un'ampia panoramica dal punto di vista geografico, con tre articoli dedicati al Principato di Catalogna, due al Regno di Valencia, due al Regno di Sicilia e un altro che attraversa il culto di San Salvador de Horta nei diversi territori della Corona.

Inoltre, tenendo conto del notevole numero di contributi a noi pervenuto e della qualità scientifica e originalità degli stessi, di fronte all'impossibilità per motivi temporali e di spazio di poterli pubblicare tutti nel presente dossier, ci auguriamo che essi possano trovare spazio nei prossimi numeri della medesima rivista, dando continuità in questo modo a questa esperienza editoriale.

Infine, non possiamo concludere questa presentazione senza ringraziare tutti coloro che hanno reso possibile questo dossier: i profes-

¹ Fl. Sabaté, "Identitats", Flocel Sabaté (a cura di), Lleida: Pagès Ed., 2012, p. 9.

sori dei giovani ricercatori e tutti i referee per i preziosi consigli e per la deferenza che hanno dimostrato nei nostri confronti; i direttori della rivista per aver creduto fin dal primo istante a questa iniziativa; e infine un grazie di cuore a tutti gli autori, ai tecnici e a Maria Grazia Krawczyk, Gessica Di Stefano e Federica Sulas per le ore dedicate con passione.

La medina andalusina de Lleida en el segle XI: Identitat i societat

Jesús Brufal i Sucarrat¹

Resum

La ciutat a Alandalús és l'espai hegemònic del poder públic emiral i posteriorment califal. Partint de la ciutat de Lleida, analitzem la evolució des del segle VIII fins al segle XI de la consolidació dels espais urbans com a representants del poder. Talment, aquests, capitalitzen els districtes o cores, mitjançant una xarxa de ciutats i fortificacions que li donen cohesió interna. Paral·lelament, es vertebrava i s'envigoritzava una societat urbana partint d'elements comuns d'identitat i d'un discurs ideològic afí a la dinastia Omeia. La "gent de la ciutat" representen una part de la societat andalusina, d'arrels hispano-visigodes, i alhora, assumeixen l'hegemonia cultural de l'Islam, tot convivint en la nova realitat político-social.

Paraules clau

Ciutat musulmana, identitat i societat, elit urbana, discurs del poder.

Abstract

In Al-Andalus cities were first the centre of Emirate public power, before becoming the heart of Caliphate authority. Starting in the city of Lleida, this text analyses how from the eighth to the eleventh century, these urban areas evolved and consolidated as representatives of power. Similarly, these areas capitalised on the districts or cora through a network of cities and fortresses that afforded them internal cohesion. At the same time, an urban society based on common elements of identity and an ideological discourse related to the Ummayyad dynasty gained structure and vigour. These "urban dwellers" represent a part of Andalusian society: Hispano-Visigothic in origin, they assumed the cultural hegemony of Islam, while coexisting with the new political-social context.

Keywords

Muslim city, Identity and Society, Urban elite, Discourse of power.

¹ La present publicació s'ha realitzat durant el contracte com investigador del Subprograma Juan de la Cierva del Ministerio de Economía y Competitividad del Gobierno de España (JCI-2011-09154), i en el marc del projecte d'investigació reconegut pel Ministerio de Economía y Competitividad del Gobierno de España «Auctoritas. Iglesia, Cultura y Poder (siglos XII-XV) (HAR2012-31484)».

1. Introducció

Estudiar Alandalús implica atendre dues qüestions cabdals que el configuren, l'espai urbà i l'espai rural². En les següents línies focalitzarem la nostra atenció en la primera qüestió, la ciutat, i les claus que la doten de contingut, la identitat i la societat.

El territori andalusí s'entén a partir de les sinèrgies que s'estableixen entre els diversos elements que conformen tant l'espai urbà com el rural. Ara bé, si es focalitza l'atenció en l'àmbit de la Frontera Superior (*al-ṭağr al-a'là*) d'Alandalús, la ciutat pren un especial protagonisme en la direcció del propi territori, tot teixint-hi una xarxa urbana encapçalada per la principal ciutat que capitalitza l'espai administratiu, conegut com la cora (*kūra*).

La Frontera Superior l'integraven diverses cores, Saragossa, Tortosa, Osca, i a partir de mitjans del segle IX la de Lleida capitalitzada per la ciutat de Lleida (*Lārida*). És doncs, la nostra pretensió inserirnos en l'estudi de medina *Lārida*, per esbrinar la gènesi de la seva societat, les seves imbricacions amb el territori, el poder i l'autoritat, i la singularitat del govern mitjançant les enteses amb les famílies muladís.

2. L'elit urbana andalusina de Lleida

Lleida, encapçala un territori que en el transcurs del segle IX madura d'acord amb el perfil andalusí i que prèviament han assumit les veïnes cores de Saragossa i Osca. És en aquest procés on la societat urbana lleidatana, i concretament la seva elit, prenen un paper destacat, tot marcant unes pautes pròpies herederes de la tradició hispano-visigoda, però alhora assimilant els nous trets culturals islàmics.

2.1 La gènesi d'un model de governar

La consolidació en el transcurs del segle VIII d'un marc territorial sota domini islàmic a la vall de l'Ebre, és en bona part degut a la

² J. Brufal, *El món rural i urbà en la Lleida musulmana* (s. XI-XII).

puixança de capitalitats com Saragossa, Osca, Tarassona, Tortosa, Daroca, Calatayud, Lleida, entre d'altres³. Tanmateix, de les ciutats esmentades cal ressaltar la perduració i perllongació de la tradició urbana romana, a través de la tardoantigüetat. En aquest sentit, Saragossa és el principal exponent, doncs en el període romà desenvolupa un paper de capitalitat en el marc de la província Tarraconense, encapçalada per la metròpoli de referència, Tàrraco.

La conquesta musulmana, iniciada pel sud de la península Ibèrica i encapçalada per Tāriq el 711, arribà als territoris de la vall de l'Ebre entre el 713 i 714. Aquest ràpid procés, en part, es dugué a terme per l'ús dels exèrcits islàmics de la infraestructura viària romana, que resseguia el territori peninsular tot cohesionat-lo a partir d'una lògica urbana. Així doncs, les principals artèries de comunicació arribaven fins a ciutats independentment del seu tamany i pes en el territori.

La conquesta seguí la ruta que comunicava el sud peninsular amb Toledo, capital del Regne Visigot, i des d'aquesta tot seguint l'itinerari s'arribava a Saragossa, posteriorment es passava per Lleida i finalment es connectava amb Tarragona, per emprendre la via Augusta vers el nord en direcció a Narbona.

La conquesta de *Ilerda* s'efectuà el 714. La ciutat tardoantiga es trobava en un estat de degradació urbanística, accentuada a partir del segle V. Entenem doncs, que *Ilerda* no era un objectiu prioritari com sí ho foren Saragossa, Toledo i fins i tot Tarragona. Tanmateix, cal ressaltar un element que definirà la forma de govern de la ciutat en els segles posteriors, la pervivència d'una incipient elit urbana local, que des de la tardoantigüetat ha assumit la representativitat comuna degut a que el poder públic visigot perdé pes en el propi territori. Aquest segment social s'aplegà al voltant de la seu episcopal, que malgrat la degradació urbana⁴ i l'escassa empenta per capitalitzar un espai propi, ha conseguit mantenir-se fins la conquesta musulmana. Es desconeix a partir de quan *Ilerda* esdevingué seu episcopal. La dada més antiga conservada data del segle V, on en unes cartes entre Consensi i Agustí d'Hipona, arran de l'heretgia

³ C. Esco - P. Senac - J. Giralt, *Arqueología islámica en la Marca Superior de al-Andalus*, p. 8.

⁴ A. Lorient - A. Oliver, *L'Antic Portal de Magdalena*, vol. 4, p. 12.

priscil·lianista, apareix citat el bisbe Sagittius de Lleida⁵. Paral·lelament, l'arqueologia no ha localitzat estructures que evidenciïn espais de poder religiosos, així com edificis de culte⁶.

A pesar de constatar l'escassetat d'intercanvis comercials en l'àmbit regional, així com la desurbanització del sector nord-oriental de la ciutat, la *Ilerda* que es troben els musulmans està habitada, i es manifesta una divisió social en la qual l'elit urbana lleidatana perviu en un marc decadent⁷.

És precisament aquesta elit que ha adquirit un paper de representació de la pròpia ciutat i d'un territori mal organitzat, amb qui negociarà el nou poder islàmic la seva incorporació als dominis islàmics, passant de ser la *Ilerda* tardoantiga, per convertir-se en la *Lārida* musulmana. El pacte de submissió (*'ahd*) amb els conqueridors, a la pràctica, es tradueix en què les elits mantenen el seu patrimoni i la seva preeminència social a nivell local. Fins i tot, aquest pacte permeté preservar la pròpia creença religiosa a canvi d'una fiscalitat (*jízia*) que es comptava per persona.

En el context posterior a la conquesta, a diferència de ciutats com Osca on després de la conquesta musulmana es constata un cert retrocés urbà⁸, a Lleida aquest procés no es detecta per l'arqueologia. De fet, segueixen habitats els mateixos espais de la ciutat tardoantiga, els quals hauran de conviure amb les noves construccions que deriven de les necessitats culturals dels conqueridors islàmics. En aquest sentit cal repensar i refer els espais de poder tot construint una alcaçaba defensable, protegir la ciutat amb muralles i torres,

⁵ A. Pérez, *La ciutat romana d'Ilerda*.

⁶ A. Lorient - A. Oliver, *L'Antic Portal de Magdalena*, vol. 4, p. 12.

⁷ F. Sabaté, *Història de Lleida. Alta edat mitjana*, vol. 2, p. 16.

⁸ El retrocés urbà pot deure's a l'emigració de població com a conseqüència del procés de conquesta tal i com recull al'Uḍrī «Cuando los musulmanes entraron en al-Andalus avanzaron por la Marca Superior, parte de los árabes se detuvo en Huesca y acamparon frente a sus muros. Desde allí pasaron a un lugar que hoy se conoce con el nombre de al-Askar, que lleva su nombre por haberse asentado en él. Pusieron cerca de Huesca, cuyos habitantes eran cristianos, y edificaron viviendas en torno a la ciudad, plantaron huertas y sembraron, para asegurarse la subsistencia, y persistieron en su actitud durante siete años, mientras los habitantes de Huesca permanecían sitiados en la Alcazaba Vieja». C. Esco - P. Senac - J. Giralt, *Arqueología islámica en la Marca Superior de al-Andalus*, pp. 27-28.

planejar l'abastiment d'aigua de la ciutat mitjançant pous i sèquies, i finalment, la construcció d'espais sagrats (mesquita aljama, mesquites menors⁹, mesquites privades, necròpolis, diversos llocs de culte). Totes aquestes actuacions pròpies del model urbà islàmic, propiciaran que l'elit urbana lleidatana s'hi involucri tot buscant un equilibri entre l'interès del patrimoni familiar i la visió de conjunt pròpia de la representació pública.

2.2 Les famílies muladís, àrabs i l'elit urbana lleidatana

El marc urbà lleidatà viu des del segle VIII fins a les últimes dècades del segle IX una important transformació social, fruit de la intensificació del procés d'arabització.

La Lleida musulmana no veu modificada la seva elit social de tradició hispano-romana. Per tant, tot i acceptar la convivència¹⁰ del poder amb l'elit conqueridora, l'autòctona quedà fossilitzada en una situació preeminent. A més, el pacte de submissió incrementà les seves opcions de perdurabilitat en el lloc més alt de la societat urbana lleidatana. Aquest fet, d'entrada suposà mantenir una identitat col·lectiva i uns interessos comuns com a ciutadans de Lleida, davant la ingerència en els governs urbans de famílies forànies. Així doncs, Lleida a pesar de l'escàs protagonisme dins l'àmbit oriental de la Frontera Superior¹¹, es percep per l'emirat com un emplaçament estratègic des d'una perspectiva militar, doncs en el mateix segle VIII es convertí en base d'operacions d'algarades vers el nord dels Pirineus¹². Aquest fet propicià que durant la vuitena

⁹ C. González, *Las mezquitas de barrio de Madinat Qurtuba: una aproximación arqueológica*.

¹⁰ Cal ressaltar de la *Crònica del Moro Rasis* el següent passatge «e quando los moros entraron en Espana, las gentes que morrauan en estos castillos finieron pleytesia con los moros e fincaron en sus castillos, e los moros con contienda». D. Bramon, *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, p. 133.

¹¹ El 777 en el context de l'expedició franca flanquejada pels valis d'Osca i Barcelona contra Saragossa, les tropes passaren de llarg, i a més el fet de «no esmentar-s'hi cap intervenció específica» contra Lleida, posa en evidència el paper secundari de la ciutat. F. Sabaté, *Història de Lleida. Alta edat mitjana*, p. 22.

¹² Tal i com recull el relat d'ibn Ḥaldūn, l'emir «'Abd al-Rahmān b. 'Abd Al-lāh al-Gāfiqī] algarejà la terra de *M.q.r.ša* (*sic*, per Munūsa), la qual conquerí». Munūsa, bereber que conseguí el valiat de Narbona s'aixecà en rebel·lia contra l'emirat, el

centúria, la ciutat de Lleida anés adquirint trets característics d'una medina musulmana, i la seva societat s'adaptés als nous poders regits tant des de l'arrelament de la Frontera Superior com des del puixant emirat cordovès.

Fruit del pacte de submissió, en el territori de la vall de l'Ebre perdurà una part important de l'elit hispano-romana o visigoda. Aquests com hem explicat en el cas de la ciutat de Lleida, mantenen els seus lligams amb la terra i el seu patrimoni a canvi de convertir-se a l'Islam i pagar uns tributs. Aquesta elit s'estructura a partir de grups familiars que respectivament evolucionen cap a diverses branques. Els muladís, nom que se'ls designa, tindran un paper destacat en la política andalusina al llarg de tot el segle IX fins ben entrat el segle X, que coincideix la seva merma amb la consolidació del Califat Omeia de Còrdova. A l'est de la Frontera Superior, les famílies muladís amb major pes i influència territorial són els Banū Šabrīt, descendents de Saporius, i els Banū 'Amrūs, descendents dels Amorosus. A l'oest de la Frontera destaquen els Banū Qasī, descendents dels Casius.

El poder que ostenten ve en bona mesura per la concordança amb el poder emiral mitjançant la representació pública. Per tant, s'intenta unificar sota un únic poder la diversa representativitat tribal. Així, els clans islàmics alhora que pugnen pel control regional, també es preocupen per rebre l'aval del poder cordovès, assumint una funció d'agents del poder públic, sense deixar d'aprofitar la posició preeminent per consolidar i reafirmar la posició del llinatge¹³.

El territori que progressivament s'organitza entorn la ciutat de Lleida, des d'un punt de vista administratiu es capitalitza des d'Osca fins ben entrat el segle IX. Així doncs, els governadors de la ciutat pertanyen a branques dels Banū Šabrīt o bé dels Banū 'Amrūs. Com dèiem, aquests llinatge tenen les seves bases de representació, de riquesa i de patrimoni en el món rural, un fet que els preocupa davant el predomini de la ciutat en l'àmbit regional. Això, ho posa de manifest la capitalitat sobre la vall de l'Ebre de Saragossa, la qual fou

qual el combaté a Llivia després de partir de Lleida i remontar el Segre. D. Bramon, *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, p. 161.

¹³ F. Sabaté, *Història de Lleida. Alta edat mitjana*, pp. 32-36.

vista, des d'una visió estratègica, pels Banū Qasī que n'ostentaren el govern a partir del 852,

[Mūsà b. Mūsà b. Furtūn b. Qasī] fou nomenat valí de Saragossa el divendres quan mancaven quatre dies de *rabī'* II de l'any 238 [14 octubre 852]. Es mantingué en l'obediència i l'imam Muḥammad li donà el nomenament de valí de la Frontera, però li retirà l'any 246 [28 març-16 març 861]¹⁴.

La seva preeminència tingué el punt i final a partir del 890 quan 'Abd al-'Azīz al-Tuġībī entrà per les armes a Saragossa, i passà a ser el nou governador¹⁵.

Tanmateix, el fet que la ciutat musulmana es converteixi en la representant del poder en el territori andalusí, posa de manifest la puixança que ha assolit des de la conquesta ençà. Sens dubte, respon a una estratègia ben dirigida des de l'emirat, el qual pretén consolidar i cohesionar els diversos territoris que configuren Alandalús. L'acció de l'emirat és ben pretensiosa, ho posa de manifest el nomenament directe de governadors, així com, el reconeixement que l'emir els otorga a canvi de la seva fidelitat. Així es posa de manifest en el relat d'ibn Ḥayyān sobre la gent de Tortosa:

Aquest any [275/16 maig 888-5 maig 889], la gent de Tortosa, l'extrema de la Frontera Superior, on acaba el domini de l'islam andalusí, sol·licità a l'emir 'Abd Al-lāh que els fes arribar un encarregat (*'āmil*); l'emir els destinà 'Abd al-Ḥakam b. Sa'īd b. 'Abd al-Salām, dels Banū 'Abd al-Salām i el [mes de] *ša'ban* d'aquell any [9 desembre 888-6 gener 889] se n'hi anà¹⁶.

El relat explícita que és la "gent de Tortosa" qui demana a l'emir un governador¹⁷. Aquesta acció exemplifica la noció d'identitat d'un

¹⁴ D. Bramon, *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, p. 207.

¹⁵ *Ibi*, p. 236.

¹⁶ *Ibi*, p. 233.

¹⁷ Tortosa i el seu territori foren fidels al poder dels emirs cordovesos, principalment, els Omeies. Aquest fet s'explica per la posició i la clara vocació marítima de Tortosa, en un context on el control del mar Mediterrani era important. A més, el fet d'identificar la ciutat amb el propi territori posa de manifest el model d'organi-

grup dirigent influent en el sí de l'espai urbà, en aquest cas el tortosí. Però a més, es constata com aquest grup dirigent urbà reconeix l'emir com el detentor del poder públic a Alandalús, en detriment dels llinatges muladís de la vall de l'Ebre.

Lleida, viu el mateix procés de consolidació d'un grup dirigent urbà comparable a Saragossa, Osca i fins i tot Tortosa, però en ple segle IX. Per tant, el fenomen urbà també és ratifica en aquest sentit com un procés que forma part d'un projecte d'estat andalusí dirigit per l'emirat cordovés. Així doncs, després de la conquesta carolíngia de Barcelona el 801, la ciutat més septentrional per la vessant nord-oriental d'Alandalús és Lleida. Cal doncs, afiançar aquesta plaça i dibuixar una frontera estable amb els incipients comtats pirenaics.

Sens dubte aquesta data suposà un abans i un després en la posició de Lleida i la seva gent dins l'organigrama organitzatiu andalusí. El llinatge dels Banū Qasī així ho va percebre d'aquí que es disputaren el govern de la ciutat i el propi territori amb els Šabrīt d'Osca. El context bèl·lic entre ambdues famílies tingué un punt d'inflexió quan el 882 els Banū Qasī aconseguiren el govern de Saragossa, la capital de la Frontera Superior, amb el vist-i-plau de l'emir Muḥammad¹⁸. Així doncs, el llinatge dels Banū Qasī assumeix el control de tota la vall de l'Ebre, tret d'Osca que per dictamen emiral segueix a mans dels Banū Šabrīt. Aquest ple control territorial separa Lleida i el seu territori del districte d'Osca.

Això, posa de manifest la creixent influència sobre un espai determinat de la ciutat lleidatana, la consolidació i projecció d'un grup urbà dirigent, i la fortificació de l'espai rural. Lleida és estratègica tant pels Banū Qasī com per l'emirat que segons la crònica d'al-Ḥimyarī, el 883 "Ismā'īl b. Mūsà b. Lubb b. Qasī en [re]construí els edificis", degut a que "la ciutat de Lleida havia estat derruïda i despoblada"¹⁹.

La configuració que s'està desenvolupant al llarg del segle IX del districte andalusí de Lleida planteja una dicotomia de poders i

tzació territorial Omeia. E. Manzano, "La proyección del estado omeya en el Taḡr", pp. 65-69.

¹⁸ D. Bramon, *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, pp. 222-224.

¹⁹ *Ibi*, p. 226.

projeccions de llinatges plenament arabitzats, que mantenen les seves diferències en l'origen dels seus suports socials, la possessió del patrimoni que els cohesiona, i el reconeixement del poder públic emiral primer i califal posteriorment. Això explicaria l'organització del paisatge andalusí lleidatà en els segles IX i X. Mentre que per una banda la ciutat de Lleida creix i es projecta sobre el territori²⁰, els governadors legítims, els Banū Qasī, contraposen aquesta puixança amb la fortificació d'espais rurals, que és on ells es senten més representats²¹. Segons la crònica d'al-'Uḏrī,

Muḥammad b. Lubb [b. Muḥammad b. Lubb b. Mūsà b. Qasī] consolidà les fortaleses de Montsó, Balaguer, Barbastre, Algerri i altres. Els habitants de Lleida el feren entrar a la seva fortalesa el dissabte, en què quedaven sis dies de *muḥarram* de l'any 310 [25 maig 922]. Consolidà també les fortaleses de Montmagastre (*Mamaqaṣra*) (Llitera) i de Calassanç (*Qalazanğ*), a les terres de Lleida²².

Aquesta clara aposta dels Banū Qasī els fou reconeguda en primera instància pels ciutadans de Lleida per obrir-los les portes del govern de la ciutat, i de retruc, del districte. Tanmateix, poc després són els mateixos ciutadans de Lleida qui expulsen a Muḥammad de Lleida, recolzats pel llinatge àrab dels Banū Tuğīb, pròxim a l'ideari emiral i posteriorment califal:

'Amrūs b. Muḥammad [al-Tawīl] sortí amb un exèrcit constituït per un bon nombre de lleidatans l'any 319 [24 de gener 931-12 gener 932] contra Muḥammad b. Lubb, que es trobava a la fortalesa d'Algerri (*Ağīra*) i, a finals de l'esmentat any [12 gener 932], 'Amrūs fou derrotat. Bona part dels seus homes foren morts i uns altres, captivats. Després, el dimarts en què quedaven tres dies de *muḥarram*

²⁰ Un símptoma de la maduresa urbana de la ciutat de Lleida i del seu districte és la presència de *fuqahā* tant en les bases socials com en les dirigents. Des del segle IX es recullen noms de *fuqahā* que exerceixen la seva activitat tant a Alandalús com en territoris de l'Islam al nord d'Àfrica, com a Orient. X. Ballestín, "Prosopografia dels *fuqahā* i 'ulamā de la zona oriental del *ṭagr al-a'lā: Balagā, Lārida, Ṭurṭūša*", pp. 489-495.

²¹ M. Ación, *Entre el feudalismo y el Islam*, p. 111.

²² D. Bramon, *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, pp. 267-268.

de l'any 320 [8 febrer 932], Muḥammad b. Lubb féu una algarada contra la ciutat de Lleida. Mūsà b. Muḥammad, que s'hi havia quedat com a lloctinent del seu germà 'Amrūs, sortí a buscar-lo, però Muḥammad b. Lubb el capturà així com també bona part dels lleidatans²³.

Sens dubte, en el segle IX, l'espai rural lleidatà s'organitza a partir de grans fortificacions el qual s'ha interpretat com l'embrió d'un model d'organització "senyorial"²⁴. Altrament, des de l'emirat i el califat, s'impulsa la universalització de la cultura islàmica i la vehiculació de la relació individu-Estat mitjançant la recaudació d'impostos²⁵. El model Omeia triomfa per la bona acollida que tradicionalment tingué en el marc urbà, i alhora, els llinatges muladís perderen progressivament pes i influència dins les pròpies bases. Un exemple clarificador el trobem en el districte lleidatà, on fortificacions com Balaguer, Fraga, Montsó, i potser Corbins i Alguaire²⁶, creixen i forgen unes relacions internes que les acabaran convertint en petites medines sota la capitalitat de *Lārida*.

Paral·lelament, el llinatge àrab dels Banū Tuġīb, sempre pròxim a l'ideari Omeia, entrà per la força a Saragossa, o amb el suport de les elits urbanes com succeí a Lleida el 927²⁷, per passar a governar tots els districtes de la Frontera Superior. A més seguint la crònica d'ibn al-Qūṭyya,

L'any 312 [9 abril 924-28 març 925, 'Abd al-Raḥmān III] féu rendir els Banū Qasī i els foragità tots de la Frontera Superior. El govern passà a mans d'Abū Yahyà Muḥammad [al-Anqar] b. 'Abd al-Raḥmān [b. 'Abd al-'Azīz] al-Tuġībī i els seus fills, que formaren part del seu servei i del seu exèrcit²⁸.

²³ D. Bramon, *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, p. 269.

²⁴ M. Acien, *Entre el feudalismo y el Islam*, p. 83-84.

²⁵ J.E. García Biosca, "La creación de una frontera: al-Tagr al-'alà", p. 63.

²⁶ L'arqueologia ha de corroborar si aquestes dues fortificacions esdevenen petites ciutats, comparables als casos esmentats.

²⁷ D. Bramon, *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, pp. 271-272.

²⁸ *Ibi*, p. 270.

Els Banū Tuğīb tenien a favor seu la perteneixença a la ètnia àrab, i la proximitat vers les elits urbanes, amb les quals compartien models de governança i representativitat. Els Banū Tuğīb governaran tota la Frontera Superior fins el 1017 on un nou llinatge nascut a Lleida li anirà prenent, progressivament, el protagonisme en tota la vall de l'Ebre i el Llevant peninsular.

2.3 Poder i capitalitat en el districte de Lleida: els Banū Hūd

El procés de desintegració del Califat Omeia de Còrdova que s'inicià amb el programa de reformes amirites a cavall dels segles X i XI, i finalitzà el 1031 amb l'abolició de la institució califal per part de juristes cordovesos, marcà el futur dels districtes andalusins, convertint-se progressivament en governs territorials²⁹. D'aquests, el districte lleidatà exemplifica perfectament els nous horitzons de poder, de capitalitats territorials³⁰, i de configuració d'un nou Alandalús.

Així doncs, el convuls context polític andalusí es propici per l'emergència de llinatges que proclamen legítimes arrels aràbigues. Aquestes cerquen línies dinàstiques ininterumpudes amb tribus aràbigues pròximes a la família del Profeta. La motivació no és altra que la necessitat de demostrar la puresa del llinatge i la legitimitat d'ésser una *nisba* àrab, per tal de rememorar un passat pur. Això, *a priori*, ha de facilitar l'accés al poder de les incipients *taifes* andalusines, i consolidar-hi el llinatge.

Seguint aquest patró, el 1017, els iemenites Banū Hūd encapçalats per Sulaimān s'aixequen en protesta contra el governador lleidatà del llinatge dels Banū Tuğīb, i el desposseeixen del càrrec públic que ostentava. En aquesta acció, la societat dirigent i urbana de Lleida hi participà activament. De fet, la política i la *nisba* dels Banū Hūd satisfà la societat lleidatana, motiu pel qual afavoreixen el nou llinatge.

La *nisba* dels Banū Hūd s'endinsa en la tradició iemenita resseguint la tribu dels Judàm. Aquests entraren a Alandalús en el

²⁹ P. Sénac, *Le monde musulman. Des origines au XIe siècle*, pp. 114-115.

³⁰ J. Brufal, "La sociedad almorávide en el distrito de Lérida (1102-1146)", pp. 13-38.

context de la conquesta amb els *jund* de Palestina i de Jordà³¹. Per tant poden ser vistos com una nissaga d'àrabs purs. Tanmateix, la dificultat per contrastar la veracitat de la proposta ha permès més recentment de posar-la en dubte, tot manifestant manipulacions en els orígens dinàstics³². Així doncs, només queda clar que per afermar-se al poder, els Banū Hūd, van haver de mostrar una legitimitat àrab que justifiqui la seva situació preeminent³³.

El districte de Lleida viu el seu període de màxim esplendor en el context dels Banū Hūd, accentuant en primer lloc el seu estat independent des del moment en què Sulaymān conseguí el control de la ciutat i del districte. Des del 1017 fins el 1035 "la gent" de Lleida escull el destí del propi districte, delatant un cop més trets d'identitat col·lectiva entorn uns conceptes socials basats en la religió, la cultura àrab, i la consolidació del llinatge sota unes sòlides bases patrimonials. Per tant, els conceptes socials esmentats, proporcionen l'autoritat necessària per mantenir l'ordre social preeminent de les elits dirigents lleidatanes.

El record al passat Omeia és l'imperatiu ideològic que necessita l'alta societat urbana lleidatana. En aquest sentit, i després de la consolidació durant el segle X de centres urbans com Balaguer, Fraga i Montsó, s'hi traslladà el discurs del poder tot convertint determinats espais urbans en àmbits d'extrema finor artística. És així com l'arqueologia ha estudiat els vestigis del palau dels Banū Hūd a Balaguer³⁴, tot demostrant un estil força refinat que vol imitar els palaus Omeies de Còrdova. Malauradament, en el territori que formà part de l'antic districte lleidatà, degut a l'ús ininterromput de la trama urbana no s'han conservat més vestigis artístics.

La oposició als governadors de les taifes venia principalment d'intel·lectuals afins a la causa Omeia, com ibn Ḥazm, ibn Ḥayyān, entre d'altres³⁵, així com de la influència dels alfaquís, pròxims a

³¹ M. J. Viguera, *Aragón musulmán. La presencia del Islam en el valle del Ebro*, p. 185.

³² P. Guichard, "Taifas y almorávides", p. 124.

³³ F. Sabaté, *Història de Lleida. Alta edat mitjana*, p. 55.

³⁴ J. Giralt, "Alicatados del "Castell Formós" de Balaguer", pp. 429-432. Idem, "La arquitectura de los *mulūk al-ṭawā'if*", pp. 175-180.

³⁵ Per més informació consultar: F. Clément, *Pouvoir et légitimité en Espagne musulmane à l'époque des taifas (Ve-XIe siècle). L'imam fictif*.

l'ortodoxia Omeia, a la societat andalusina aliena al poder. En conseqüència, els governadors de les taifes s'apropriaren de títols i mencions honorífiques exclusives del Califa. El mateix Sulaymān ibn Hūd adoptà el títol d'*al-Mustāin* que significa "l'encomanat de Déu"³⁶. En el mateix sentit, els governadors de les taifes adopten l'estratègia per consolidar el propi poder duent a terme encunyacions de moneda. Aquesta activitat fins al moment era exclusiva de l'emir o del califa, un fet aprofitat pels ideòlegs del discurs del poder de les *taifes*, per apropiarse'l i encunyar moneda en nom del respectiu governador. Així, Yūsuf ibn Hūd, fill primogènit de Sulaymān i hereu de la *taifa* de Lleida, encunya moneda sota la invocació dels *laqab* o sobrenom emirals *Sayf al-Dawla*, i també de la tradició amirí *al-Muzaffar*³⁷. Aquest gest, almenys a finals dels anys 30 del segle XI, li otorgà una certa preeminència respecte les veïnes taifes, com la que governà el seu germà Aḥmad a Saragossa. Les monedes lleidatanes "se caracterizan por la originalidad y la diversidad de los diseños de las leyendas (...) en cambio, pocas monedas tienen elementos ornamentales"³⁸.

Paral·lelament als propòsits del llinatge, l'encunyació de moneda també s'interpreta com la supremacia de la capitalitat de Lleida sobre el propi territori. S'entén que la circulació de moneda pròpia tenia, a més, un fi recaptatori davant les necessitats d'una cort i d'una ciutat d'assentar-se, consolidar-se, i cercar el propi futur davant les incerteses que es succeeixen a partir de la segona meitat del segle XI.

3. La ciutat i el territori

La ciutat andalusina no s'explica sense les sinèrgies que estableix amb un territori determinat. En aquest cas, la ciutat de Lleida des del segle IX capitalitza un ampli territori que es definirà a sí mateix com un districte d'Alandalús. A part, la ciutat compta amb un espai

³⁶ M. J. Viguera, *Aragón musulmán. La presencia del Islam en el valle del Ebro*, p. 187.

³⁷ P. Guichard, "Taifas y almorávides", p. 132.

³⁸ M. Soler, "Las acuñaciones de la taifa de Lleida", p. 171. Per ampliar la informació podeu consultar, M. Soler, *Les emissions monetàries dels Banū Tuḡīb i dels Banū Hūd de la Marca Superior d'al-Andalus*.

d'influència propi, que de moment, a Lleida el definim com l'horta periurbana. Aquest espai immens s'estén en les immediateses del riu Segre, irrigat per dues grans sèquies la de Fontanet i la d'Alcarràs. Tanmateix, cal estudiar si l'horta s'estenia en les immediacions de les muralles de Magdalena on hi discorria el riu Noguera. No oblidem la ubicació d'almúnies i alqueries en les immediacions de l'horta, on sobretot les almúnies hi desenvolupen un paper de representació del poder per ser propietat de personatges de la elit urbana lleidatana, i alhora són un bon exemple de la intensificació de l'explotació del paisatge.

Les sinèrgies de la ciutat amb el territori també es constaten mitjançant la difusió de la edilícia Omeia. Aquesta, contenia un discurs ideològic de preeminència del poder públic, que arrelà en els espais afins tant a l'emirat com al califat.

3.1 Projecció del marc urbà en el rural: l'horta de Lleida

En les immediacions de la ciutat de Lleida va créixer un gran espai altament ocupat que es caracteritzà per englobar tant àrees d'irrigació com de secà. De les dues àrees, la més coneguda i la que segueix el patró habitual de les ciutats andalusines³⁹, és la d'irrigació tot configurant una extensa horta periurbana.

Aquesta horta s'estén a banda i banda del riu Segre irrigada per dues sèquies principals, la de Fontanet pel marge esquerre i la d'Alcarràs pel marge dret. Tanmateix, actualment no queda clar l'espai real que regaven doncs la sèquia de Fontanet neix a 17 quilòmetres al nord de l'espai que reconeixem com l'horta de Lleida. Avui, tot aquest recorregut es rega amb l'aigua de la sèquia, però en l'etapa andalusina ho desconeixem.

³⁹ E. Guinot, "La construcció d'un paisatge medieval irrigat: l'horta de la ciutat de València", p. 191.

Mapa amb el traçat de la ciutat andalusina de Lleida i l'espai d'horta i les sèquies.

A pesar que avui en dia per l'historiografia l'horta de Lleida és pràcticament desconeguda⁴⁰, podem arribar a establir breus i puntuals aportacions paisatgístiques. En primer lloc, destacar la concentració en un espai determinat d'una alta densitat de conreus de característiques diverses. Aquesta intensitat en l'explotació del paisatge immediat a la ciutat i entorn el riu Segre, tingué diversos ritmes segons el context històric, tal i com afirmen estudis efectuats en les grans hortes urbanes llevantines⁴¹.

Tanmateix, en el cas lleidatà la presència d'elements tribals que podrien incidir directament en la progressiva configuració d'una horta urbana es detecten al nord de la ciutat de Lleida, aproximadament a 6 quilòmetres. L'àmplia àrea coneguda per la documentació llatina com el *Segriano*⁴², cal relacionar-la amb la tribu

⁴⁰ J. Brufal, "El agua en la Lleida musulmana: la huerta de Lleida, el secano de Casteldans y el humedal del *faḥs Maškīḡān*", pp. 275-297.

⁴¹ F. Esquilache, "Prospectar huertas y vegas fluviales".

⁴² R. Sarobe, *Els molins dels templers al Segrià al segle XII*.

bereber dels Avin Zakriyà⁴³. Aquest espai doncs és el més immediat a la ciutat de Lleida on es localitzà una major concentració d'elements tribals. Això no significa que n'hi hagués d'altres, però, actualment no s'han localitzat.

Paral·lelament, a Lleida, la construcció i consolidació des del segle IX d'una elit dirigent urbana, amb arrels urbanes hereves de la tardo antigüetat, i a més, pròximes a la integració amb el poder públic emiral i la cultura preeminent, dificultaria la pervivència d'elements tribals en un marc urbà i la seva immediatesa territorial.

La intensitat de l'explotació de l'espai destinat a horta ve donada per la necessitat cultural de traslladar uns hàbits productius i de consum que es pogueren desenvolupar gràcies a la coneixença de la tecnologia hidràulica, i els coneixements científics en agronomia, veterinària, i geografia. Així doncs, a més de disposar d'aigua per practicar una agricultura d'irrigació, l'espai que hagués ocupat l'horta de la ciutat de Lleida disposava de sòls bons, aptes per la pràctica de l'agricultura d'irrigació. De fet, l'horta de Fontanet era zona inundable, doncs la ribera del riu en el seu pas per Lleida era força ampla, i la primera terrassa fluvial pel marge esquerre del riu Segre és a poc més d'un quilòmetre de distància. Per tant, queda un marge força àmpli per conrear, a pesar dels perills de les riuades.

La recerca de la documentació llatina dels segles XI i XII⁴⁴, dibuixa un paisatge de parcel·lació articulada a partir del riu Segre, els seus arenals⁴⁵, els braçals, i les vies de comunicació⁴⁶. Sembla doncs, que l'horta de la ciutat de Lleida es planifica atenent els referents medi ambientals i els artificials construïts o bé per societats precedents a

⁴³ Agraïxo l'ajuda del professor Federico Corriente de la Universidad de Zaragoza en la qüestió del topònim Segrià.

⁴⁴ R. Sarobe, *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*; A. Virgili, *Diplomatari de la Catedral de Tortosa (1062-1193)*; A. Bach, *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*; A. Altisent, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet (960-1177)*; J.M. Font i Rius, *Cartas de población y franquicia*; F.M., Rosell, *Liber Feudorum Maior: cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*.

⁴⁵ R. Sarobe, *Col·lecció Diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*, doc. 101, p. 204.

⁴⁶ Una propietat delimitava *de orientis parte in via que dunc de Ylerda ab Tortosam*, R. Sarobe, *Col·lecció Diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*, doc. 46, p. 137.

l'andalusina, o per aquesta mateixa. L'àrea que regava la sèquia de Fontanet es dividia en dues partides la de Pardinyes més al nord, i la de Fontanet a l'est i immediata a la ciutat de Lleida. El fet que la documentació llatina esmentada anoti dades referents a propietaris de parcel·les en l'àrea de les Pardinyes, planteja la possibilitat que en un moment indeterminat l'horta de Lleida creixés vers el nord. Similarment, aquest procés seria semblant vers el sud tot delimitant amb els assentaments andalusins d'Albatàrec i Sudanell⁴⁷.

La pressió de la societat urbana andalusina sobre el territori era elevat. Deduïm l'anterior afirmació per la densitat i l'organització dels camps de conreu a l'horta de la ciutat de Lleida. Per tant, a mesura que Lleida creix, que s'afiança com a centre neuràlgic d'un territori que capitalitza, que la elit urbana es consolida i es projecta sobre el propi territori, coincideix amb la major demanda de propietats i de productes alimentaris.

L'horta, no és només un espai agropecuari, sinó que la possessió de propietats es converteix en un símbol del poder per la societat dirigent urbana de Lleida. Interpretem doncs que comptar en les seves bases patrimonials familiars de propietats d'aquesta tipologia era fundamental per demostrar la seva puixança. Personatges com Avincrepo posseïen «*infra terram ipsorum in Fontaneto, cum marea est iuxta terram ipsorum prope flumen Sicoris, et quandam aliam peciam terre cum turri que est in ea*»⁴⁸. La propietat d'Avinaçalon reconeguda com almúnia també formava part de Fontanet⁴⁹. Altres propietats de musulmans a Fontanet són la del *sarraceni Portel*⁵⁰, del *sarraceni Alfaig*⁵¹, del *sarraceni nomine Agph*⁵², y del *Zaida moro*⁵³.

⁴⁷ Conferència de J. Marfull, "L'horta de Fontanet al segle XII" in *2nd International Medieval Meeting Lleida*.

⁴⁸ R. Sarobe, *Col·lecció Diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*, doc. 63, pp. 157-158.

⁴⁹ *Ibi*, doc. 52, p. 142.

⁵⁰ R. Sarobe, *Col·lecció Diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*, doc. 50, p. 141.

⁵¹ *Ibi*, doc. 95, pp. 195-196.

⁵² *Ibi*, doc. 80, pp. 177-178.

⁵³ *Ibi*, doc. 89, pp. 186-187.

Més enllà de l'àrea d'irrigació, just en els seus límits s'hi localitzaren assentaments agropecuàris de tipologia diversa. En espais considerats de secà⁵⁴, s'instal·laren almúnies com la de *Coniaquera*⁵⁵, *Avinatesa*, entre d'altres. Aquesta dada és rellevant perquè confirma la voluntat de la societat musulmana de separar els espais de producció i els espais urbans o residencials. Mentre sembla que l'horta de Lleida quedà erma d'espais domèstics, aquests es concentren o bé dins el perímetre urbà, o bé en els límits de l'àrea d'irrigació. Més enllà s'obre un paisatge caracteritzat de secà on s'hi combinen espais productius, defensius i residencials.

Així doncs, l'elit urbana lleidatana tenia com símbol de la seva hegemonia social i també com un tret identitari la seva projecció vers l'espai rural mitjançant la possessió de propietats, de les quals, algunes sabem que són almúnies.

3.2 Identitat i autoritat pública: l'arquitectura edilícia

L'arquitectura defensiva és un dels pocs vestigis patrimonials d'etapa andalusina que s'han conservat a les terres lleidatanes⁵⁶. Recintes urbans emmurallats, fortificacions rurals i torres d'alqueria, són els àmbits on l'arquitectura militar andalusina deixà una petjada més intensa fins arribar als nostres dies. Aquests elements arquitectònics s'ubiquen en espais on la societat andalusina representava la seva puixança i requeria o mostrava l'autoritat: la ciutat, les fortificacions, i les torres d'alqueria.

La historiografia d'Alandalús ha obert un interessant debat entorn l'edifici Omeia i els seus efectes socials i econòmics. Dins aquest marc global d'anàlisi, els vestigis arquitectònics de la Frontera Superior són els que presenten major complexitat interpretativa degut a les singularitats tècniques dels acabats⁵⁷. Així doncs, en les

⁵⁴ J. Brufal, "Els espais de secà", pp. 9-16.

⁵⁵ R. Sarobe, *Col·lecció Diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*, doc. 101, p. 204.

⁵⁶ Fruit del resultat d'intervencions en el marc de l'arqueologia urbana a Lleida, s'han localitzat vestigis arqueològics domèstics d'etapa andalusina. A. Lorient, *L'horitzó andalusí de l'Antic Portal de Magdalena*.

⁵⁷ P. Gurriarán, "Una arquitectura para el Califato: poder y construcción en al-Andalus durante el siglo X", pp. 261-276.

edificacions andalusines dels segles IX-XI es constata l'ús del carreu de pedra, un aparell en desús des del Baix Imperi Romà. A més, cal considerar la variant tècnica en la disposició del carreu en el mur tot destacant el "llarg i través". Aquesta variant segons el context històric pot presentar la organització dels carreus en les fileres dels murs tant en disposició regular, irregular o isòdoma.

Muralla nord del Castell Formós de Balaguer. Carreu de pedra a llarg i través regular.

Castell de Barbens. Carreu de pedra a llarg i través irregular.

Castell d'Alguaire. Carreu de pedra a llarg i través isòdom.

L'arqueologia no ha resolt la qüestió de les contextualitzacions de les tècniques constructives andalusines a Lleida. Probablement la muralla del Castell Formós de Balaguer dati de l'últim terç del segle

IX⁵⁸, una cronologia força similar a les muralles septentrionals de Lleida⁵⁹, mentre que el cas de Barbens i Alguaire es desconeix.

Els referents presentats tenen en comú la seva preeminència com assentaments andalusins en el districte de Lleida. Aquesta tipologia constructiva apadrinada pels Omeies configura l'edificia del poder, un símbol de la hegemonia cordovosa arreu d'Alandalús. Sens dubte la vinculació d'una tipologia constructiva a una representació del poder, l'entendem des d'una perspectiva d'un discurs ideològic i identitari⁶⁰. L'impuls donat pels Omeies a la creació d'un estat àrab a Alandalús s'ha de nodrir a part d'una fiscalitat, d'un exèrcit, etc., d'una argumentació que legitimitzi el seu projecte. I més, si tenim en compte com des de les famílies muladís es discuteixen, a finals del segle IX, la legitimitat del poder públic.

Per tant, té una certa lògica i no és gens casual que es construïxin edificacions públiques, com muralles i fortificacions, emprant aquesta tècnica, tant en el marc urbà lleidatà com també en les importants fortificacions patrocinades pels Banū Qasī arreu del districte. És interessant anotar que les pròpies famílies muladís fan ús de l'edificia del poder Omeia. Aquest fet pot respondre a la necessitat de legitimitzar la seva posició com a poder local davant les pròpies bases. Més enllà del patrimoni familiar, cal ampliar el discurs legitimitzador vers tot el que es relacioni amb la essència àrab. De fet, aquesta base interpretativa es repetí en el segle XI en les corts dels regnes de taifes.

Tanmateix, cal remarcar que el carreu de pedra a "llarg i través" també s'usa en la construcció de torres d'alqueria. En aquesta tipologia de torres no és una tècnica tant emprada com en les grans construccions públiques ja esmentades, i a més conviu amb la maçoneria i les tàpies. Així doncs, es constata en el món rural lleidatà torres construïdes amb carreu de pedra a "llarg i través" força irregular. De fet, són construccions de base quadrada i el carreu no és

⁵⁸ C. Alòs - A. Camats - M. Monjo - E. Solanes, "Organización territorial y doblamiento rural en torno a Madína Balagí (siglos VIII-XII)", p. 164.

⁵⁹ J.E. García Biosca - J. Giralt - A. Lorient - J. Martínez, "La génesis de los espacios urbanos andalusíes (siglos VIII-X): Tortosa, Lleida y Balaguer", pp. 156-157.

⁶⁰ Per més informació consultar, G. Martínez-Gros, *L'idéologie Omeyyade. La construction de la légitimité du Califat de Cordoue (Xe-XIe siècles)*.

presenta tant ben treballat i els tamanyes són força irregulars. Això dibuixa un acabat força rudimentari, el qual s'interpreta com la còpia d'un model constructiu oficial, i es pretén traslladar en espais rurals on el poder públic hi tindria una presència mitjançant la fiscalitat. Tanmateix, l'arqueologia no ha aconseguit contextualitzar aquestes construccions, fet que dificulta l'argumentació històrica.

Torre de la Guàrdia d'Urgell. Carreu de pedra a llarg i través irregular.

La generalització de la edilícia Omeia en els àmbits urbans posa de manifest la sinèrgia d'aquests amb el poder públic cordovès. Alhora,

la diversificació pel territori dels districtes exemplifica la projecció del món urbà sobre el rural, i la seva cohesió interna. Per tant, les elits urbanes en aquesta vessant participen de les quotes de poder que els otorga la ideologia omeia, i per consegüent aconseguen consolidar-se en el poder i la direcció dels districtes andalusins. Lleida no en fou l'excepció.

4. *Conclusions*

Durant l'Alta Edat Mitjana, Lleida fou una ciutat ideada des d'una perspectiva musulmana. Hereva de la tradició hispano-romana, assumí els nous reptes socials de l'Islam tot envigorint una societat urbana i un districte que capitalitzà. Per tant, és l'espai urbà qui articula la vida social en el districte fronterer de Lleida.

Aquest marc urbà impulsat des del poder públic cordovès, feu renéixer una elit dirigent que partint de trets identitaris comuns, adquirí els nous llegats islàmics mitjançant l'assimilació de la seva cultura. Així doncs, s'envigoreix una capital de frontera, fins al punt de tenir prou projecció com per decidir quins governadors vol, i quins designis de futur escull.

La legitimitat dels llinatges locals en el poder exemplifica la recerca en l'espai urbà de les identitats de qui exerceix el poder real a Alandalús. Mitjançant l'assimilació del discurs ideològic Omeia, així com d'elements de representació com l'arquitectura edilícia, és com progressivament els llinatges locals es van consolidant en la part més alta de la societat andalusina lleidatana. Els mateixos Banū Hūd, quan Lleida era una taifa, agafaven proclames emirals i califals per reforçar la seva hegemonia. No oblidem la encunyació de moneda i els textos que aquesta incorporava.

Per tant, és evident que la ciutat musulmana és l'espai de poder i de legitimitat per qui vulgui governar Alandalús. En aquest ampli context, Lleida assumeix el mateix repte que les veïnes Saragossa, Osca i Tortosa, i s'incorpora en la dinàmica política, social, identitària i econòmica andalusina.

Bibliografia

- Acién, Manuel. *Entre el feudalismo y el Islam en los historiadores, 'Umar ibn Ḥafsūn en las fuentes y en la historia*, Jaén, Universidad de Jaén, 1997.
- Alòs, Carme - Camats, Anna - Monjo, Marta - Solanes, Eva. "Organización territorial y poblamiento rural en torno a Madína Balagí (siglos VIII-XII)", in Philippe Sénac (a cura de), *Villes et campagnes de tarraconaise et d'Al-Andalus (VIe-XIe): La transition*, Toulouse, Méridiennes, 2007, pp. 157-181.
- Altisent, Agustí. *Diplomatari de Santa Maria de Poblet (960-1177)*, Barcelona, Abadia de Poblet, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1993.
- Bach, Antoni. *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1999.
- Ballestín, Xavier. "Prosopografia dels *fuqahā* i *'ulamā* de la zona oriental del *ṭagr al-a'lā*: Balagā, Lārida, Ṭurtūša", in *Estudios Onomástico-Biográficos de al-Andalus*, n. 7, 1995, pp. 489-495.
- Bramon, Dolors. *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Vic, Eumo Editorial, 2000.
- Brufal, Jesús. "La sociedad almorávide en el distrito de Lérida (1102-1146). La representación del poder mediante las propiedades rurales", in *Medievalismo*, 17, 2007, pp. 13-38.
- . "Els espais de secà", in Jesús Brufal Sucarrat - Flocel Sabaté (a cura de), *Arqueologia Medieval. Els espais de secà*, Lleida, Pagès Editors, 2012, pp. 9-16.
- . "El agua en la Lleida musulmana: la huerta de Lleida, el secano de Castellldans y el humedal del *fahs Maškīḡān*", in Maribel del Val (Ed.), *Agua y sociedad en la Edad Media hispana*, Granada, Editorial Universidad de Granada, 2013, pp.275-298.
- . *El món rural i urbà en la Lleida musulmana (s. XI-XII). Lleida i l'est del districte: Castellldans i el Pla del Mascançà*, Lleida, Pagès Editors, 2013.
- Clément, Françoise. *Pouvoir et légitimité en Espagne musulmane à l'époque des taifas (V^e-XIe siècle). L'imam fictif*, Paris, L'Harmattan, 1997.

- Esco, Carlos - Sénac, Philippe - Giralt, Josep. *Arqueología islámica en la Marca Superior de al-Andalus*, Huesca, Diputación de Huesca, 1988.
- Esquilache, Ferran. "Prospectar huertas y vegas fluviales. El estudio del paisaje histórico andalusí de la huerta de Valencia mediante Arqueología hidráulica y análisis morfológico", in *Arqueología Medieval*, 13 de septiembre de 2011, <<http://www.arqueologiamedieval.com/-articulos/132/prospectar-huertas-y-vegas-fluviales-el-estudio-del-paisaje-historico-andalusi-de-la-huerta-de-valencia-arqueologia-y-analisis-morfo-logico>> (4 de abril de 2013).
- Font i Rius, Josep Maria. *Cartas de población y franquicia*, Madrid, CSIC, 1969.
- García Biosca, Joan Eusebi. "La creación de una frontera: al-Tagr al-'alà", in Josep Giralt – Joan Eusebi García (a cura de), *El Islam y Catalunya*, Barcelona, Lunweg, 1998, pp. 57-63.
- García Biosca, Joan Eusebi - Giralt, Josep - Lorient, Ana - Martínez, Joan. "La génesis de los espacios urbanos andalusíes (siglos VIII-X): Tortosa, Lleida y Balaguer", in Josep Giralt – Joan Eusebi García (Ed.), *El Islam y Catalunya*, Barcelona, Lunweg, 1998, pp. 137-166.
- Giralt, Josep. "La arquitectura de los *mulūk al-ṭawā'if*", in Josep Giralt – Joan Eusebi García (Ed.), *El Islam y Catalunya*, Barcelona, Lunweg, 1998, pp. 175-180.
- Giralt, Josep, *Alicatados del 'Castell Formós' de Balaguer*, Madrid, Ministerio de Cultura, 1986.
- González, Carmen. *Las mezquitas de barrio de Madinat Qurtuba: una aproximación arqueológica*, Córdoba, Diputación de Córdoba, 2012.
- Guichard, Pierre. "Taifas y almorávides", in Josep Giralt – Joan Eusebi García (Ed.), *El Islam y Catalunya*, Barcelona, Lunweg, 1998, pp. 123-135.
- Guinot, Enric. "La construcció d'un paisatge medieval irrigat: l'horta de la ciutat de València", in Flocel Sabaté (a cura de), *Natura i desenvolupament. El medi ambient a l'edat mitjana*, Lleida, Pagès Editors, pp. 191-220.
- Gurriarán, Pedro. "Una arquitectura para el Califato: poder y construcción en al-Andalus durante el siglo X", in *Anales de Arqueología Cordobesa*, n. 19, 2008, pp. 261-276.
- Lorient, Ana. *L'horitzó andalusí de l'Antic Portal de Magdalena*, Lleida, Ajuntament de Lleida, 1990.

- Loriente, Ana - Oliver, Ana. *L'Antic Portal de Magdalena*, vol. 4, Lleida, Ajuntament de Lleida, 1994.
- Manzano, Eduardo. "La proyección del estado omeya en el Tağr", in Josep Giralt – Joan Eusebi García (Ed.), *El Islam y Catalunya*, Barcelona, Lunwerg, 1998, pp. 65-69.
- Marfull, Josep. "L'horta de Fontanet al segle XII" in *2nd International Medieval Meeting Lleida*, en curs de publicació.
- Martínez-Gros, Gabriel. *L'idéologie Omeyyade. La construction de la légitimité du Califat de Cordoue (X^e-XIe siècles)*, Madrid, Casa de Velázquez, 1992.
- Pérez, Arturo. *La ciutat romana d'Ilerda*, Lleida, Pagès Editors, 1991.
- Rosell, Francesc Miquel. *Liber Feudorum Maior: cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*, Barcelona, CSIC, 1945-47.
- Sabaté, Flocel. *Història de Lleida. Alta edat mitjana*, vol. 2, Lleida, Pagès Editors, 2003.
- Sarobe, Ramon. *Els molins dels templers al Segrià al segle XII. Estudi a través dels seus documents*, tesi de llicenciatura, Barcelona, 1997.
- . *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1997.
- Sénac, Philippe. *Le monde musulman. Des origines au XIe siècle*, Paris, Armand Colin, 2007.
- Soler, Maria. "Les emissions monetàries dels Banū Tuğīb i dels Banū Hūd de la Marca Superior d'al-Andalus", in *tdx.cat*, 16 de gener de 1992, <<http://www.tdx.cat/handle/10803/8222>> (23 de abril de 2013).
- . "Las acuñaciones de la taifa de Lleida", in Josep Giralt – Joan Eusebi García (Ed.), *El Islam y Catalunya*, Barcelona, Lunwerg, 1998, pp. 171-173.
- Viguera, Maria Jesús. *Aragón musulmán. La presencia del Islam en el valle del Ebro*, Huesca, Diputación de Huesca, 1980.
- Virgili, Antoni. *Diplomatari de la Catedral de Tortosa (1062-1193)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1998.

La identitat col·lectiva del camperolat valencià en la Baixa Edat Mitjana

Vicent Royo Pérez

Resum

El present article analitza la formació de la identitat col·lectiva al món rural valencià durant els segles baixmedievals. Des del segle XIII, s'assenten les bases de la identitat col·lectiva del camperolat a partir de la constitució de comunitats rurals certament homogènies que comparteixen un conjunt de trets institucionals, polítics, socials i econòmics. Totes elles formen part d'entitats territorials més amples, a l'interior de les quals es desenvolupa una consciència col·lectiva que es fonamenta en l'existència d'uns trets comuns entre tots els habitants del camp. Per últim, la identitat col·lectiva es defineix també gràcies a l'oposició que les comunitats rurals mantenen amb el senyor i els centres urbans al llarg dels segles XIV i XV.

Paraules clau

Identitat col·lectiva, Camperolat, Comunitat rural, Conflictivitat, Regne de València.

Abstract

This paper aims to provide an analysis of the formation of the collective identity at the rural Valencia during the late Middle Ages. Since the 13th century, the collective identity of the peasantry started to set up on the little rural communities. These communities were particular homogeneous between them and shared institutional, political and economic rights. Moreover, these communities took part of bigger territorial entities where a collective consciousness was developed, based on the pre-existence of common rights between the peasants. Finally, the collective identity was defined too through the interaction between the rural communities, the lords and the towns which continue to evolve on the 14th and 15th centuries.

Key words

Collective Identity, Peasantry, Rural Community, Conflicts, Kingdom of Valencia.

El 1347, els habitants del Maestrat s'alcen en armes contra el seu senyor, el mestre de Montesa, en el context de la guerra de la Unió. La revolta, iniciada a la ciutat de València contra la política

autoritària de Pere el Cerimoniós, s'estén per tots els indrets del regne en uns pocs mesos i, malgrat la rapidesa amb què és apaivagada, esdevé una de les principals fites de la lluita antisenyorial al camp valencià durant els segles baixmedievals¹. De fet, és l'única ocasió en què bona part dels pagesos del país prenen les armes per fer front als seus senyors i, amb això, aconseguir una millora en les seues condicions de vida. Res de nou a l'Europa Occidental, on es reproduïxen les revoltes antisenyorials al llarg del segle XIV a causa dels primers desajustaments provocats per la crisi. Al País Valencià, en canvi, la resistència armada fou menys habitual. Abans i també després de la guerra de la Unió, a banda dels episodis ocasionals de violència, la pagesia preferí la resistència passiva i l'oposició als senyors seguí quasi sempre la via judicial. La negociació i els mecanismes jurídics, a pesar de ser lents i costosos, oferien resultats avantatjosos per a les parts enfrontades i això afavorí la proliferació de plets, mediacions i arbitratges al món rural valencià entre senyors i camperols. Ara bé, lluny d'aquesta dicotomia que ha caracteritzat la interpretació de les relacions socials al camp europeu durant dècades, la pagesia trobava un altre enemic en els burgesos i els patricis de les viles. A mesura que avancen els temps medievals, la ciutat irradia el seu domini sobre les zones rurals del seu entorn, no sense la seua resistència. La lluita sovint és individual, perquè així interessa a senyors i burgesos, però al rerefons de les accions camperoles es pot trobar un recolzament comunitari que sustenta tot un conjunt de reivindicacions col·lectives. És ací precisament on es defineix en bona mesura la identitat col·lectiva de la pagesia valenciana, en la seua oposició als senyors i a les viles i ciutats que intenten sotmetre-la al seu control social, polític i econòmic. En aquest sentit, les comarques septentrionals valencianes ofereixen un bon exemple del sorgiment, la consolidació i la caracterització de la identitat col·lectiva al món rural valencià des la conquesta del segle XIII fins l'adveniment dels efectes de la crisi al segle XV.

¹ Una anàlisi molt rigorosa de la guerra de la Unió en M. Rodrigo, "La Unión valenciana", pp. 133-166.

Introducció

Les imatges que s'elaboraren als segles medievals sobre la pagesia foren força diverses. Per als ulls primmirats dels eclesiàstics, els treballadors del camp constituïen una peça substancial del cos orgànic amb què representaven la societat cristiana. Els «laboratores» realitzaven un treball dignificant i honorable, encara que també brut. Eren «els peus que calciguen la terra», com deia Francesc Eiximenis, extremitats necessàries per al sosteniment del cos social, però sempre situades a les antípodes del poder i sota els designis de les classes dirigents, ja foren nobles o burgesos². Eren també ben conegudes les imatges arquetípiques que els patricis de les ciutats mediterrànies construïren dels rústics, gents sense cultura ni higiene, bèsties immundes que caminaven descalces, peresosos, jugadors, blasfemadors, tafurers, persones de mala vida. Tanmateix, els pagesos confegiren els seus propis models de referència i participaren d'un imaginari col·lectiu i un conjunt de realitats que, al seu torn, foren capaços de crear un sentiment identitari entre el camperolat³.

Es discutí molt, als anys seixanta i setanta del segle XX, sobre la consciència de classe del camperolat. Fins el moment, havia predominat una imatge rígida i esquemàtica de la societat rural medieval, escindida en dos grans blocs antagònics, senyors i pagesos, que l'havia caracteritzat fins a la fi de l'Antic Règim. D'aquest discurs es desprenia la concepció d'una comunitat rural monolítica, formada per una massa camperola sense diferències internes i només preocupada per la seua subsistència. La pagesia es presentava passiva i subordinada, subjecta físicament i emocional a la terra, vivint en un món harmoniós de solidaritat col·lectiva. A més, se'ls definia com uns pagesos sense cap tipus d'iniciativa –social, política

² La frase d'Eiximenis, que ha servit d'inspiració per escriure aquestes primeres línies, ha estat utilitzada recentment per donar títol a un llibre que analitza el camperolat valencià, les seues condicions de vida i les formes de desigualtat i dominació existents al camp. P. Viciano, *Els peus que calciguen la terra*.

³ Vegeu una anàlisi més detallada de les interpretacions fetes per eclesiàstics i burgesos sobre la pagesia als territoris de la Corona d'Aragó en A. Furió – F. Garcia-Oliver, "La cultura pagesa", p. 581-584.

o tècnica– i sotmesos al domini i les coaccions senyorials. Els avanços i els progressos sempre provenien del vessant del senyor i, en conseqüència, l'única capacitat de resposta dels camperols era la reacció violenta contra els abusos i les arbitrietats. Realment, una explicació de la societat que distava ben poc de les representacions medievals i que, fins i tot, alguns pretenien universal, interpretant la pagesia de l'època preindustrial a través dels trets que caracteritzaven la societat rural contemporània⁴.

S'introduïren, en aquest context, altres aportacions que ampliaren el ventall de marcs interpretatius. Amb el desenvolupament dels preceptes marxistes, s'intentà definir el terme "camperolat" i atorgar-li un caràcter singular per als segles medievals, defensant que cada grup social devia ser analitzat en el seu context històric propi, és a dir, a partir de l'anàlisi de la societat feudal i tot el que això comportava: les relacions dels pagesos amb el senyor – i, en especial, els mecanismes d'apropiació de la producció –, el dret consuetudinari, les construccions ideològiques de l'església, la servitud, el vassallatge i la condició jurídica, lliure o servil. A partir d'aquests criteris, el camperolat s'entenia com un grup format per individus que compartien un conjunt de trets econòmics i socials. Entre ells, la secular oposició als senyors, contradicció gràcies a la qual s'interpretava la conflictivitat existent al món rural i, en última instància, la caracterització del camperolat⁵.

Però, constituïa la pagesia una classe social? Existia una consciència de classe capaç d'acollir tot el camperolat? La resposta a totes dues preguntes fou i, fins i tot avui dia, és contradictòria. S'engegaren àrdues disputes epistemològiques que serviren per definir amb molta precisió el món rural europeu i, amb ell, l'anomenat mode de producció feudal, encara que les distintes postures historiogràfiques – i, al mateix temps, ideològiques – diferien sobre l'existència d'una identitat col·lectiva entre el camperolat. Mentre els uns, seguint els preceptes marxistes abans esmentats, plantejaven de manera ben clara la definició de la pagesia

⁴ Una visió acurada de tot aquest procés en P. Freedman, "La resistencia campesina", p. 18-20.

⁵ Totes aquestes qüestions en R. Hilton, "El campesinado como clase", p. 27-37.

medieval com una classe, els altres s'esforçaven en contradir-ho. Per a fer-ho, argumentaven que, a causa del pes específic que la petita explotació pagesa tenia en l'organització social, la creació d'un sentiment de col·lectivitat no traspassava els límits estrictament locals i això entrebancava la formació d'una consciència comuna de classe que anara més enllà de la comunitat o l'aldea, entesa com el conjunt de cèl·lules productives que formaven el teixit social.

La individualitat era un problema, com també el constituïa la manca d'un imaginari propi. En efecte, la pagesia tampoc no havia articulat una ideologia pròpia, sinó que únicament participava, i ho feia de manera molt tangencial, del discurs ideològic forjat per les classes dominants, és a dir, aquell que menyspreava els habitants del camp. Només els estrats superiors del camperolat s'integraven en certa mesura en els discurs elaborat per nobles i burgesos, però la inclusió d'aquestes elits camperoles, mogudes per l'acumulació capitalista, era el millor testimoni de la desigualtat existent entre la pagesia i, en conseqüència, de la manca d'unitat necessària per construir una consciència col·lectiva que canalitzara les reivindicacions comunes⁶. Més encara, l'exclusió del camperolat dels aparells institucionals – allà on s'elaboraven els discursos ideològics dominants – reduïa el seu contacte amb els senyors, només existent en el moment de pagar les rendes. Aleshores, l'antagonisme social que, en principi, havia de servir de base per a la conscienciació del camperolat com a classe es limitava a fets puntuals que, en última instància, el diluïen entre la individualitat que caracteritzava la vida al camp i una mínima cohesió social que únicament servia per garantir el bon regiment dels afers quotidians de la comunitat. En aquest escenari, la lluita de classes s'inseria en la lògica econòmica del mode de producció i es reduïa als episodis violents que caracteritzaren els segles baixmedievals, interpretats com manifestacions de la crisi de la societat feudal – que obrien la porta a

⁶ Moltes teories negaven l'existència del camperolat com a classe social perquè era senzillament impossible. Per exemple, a Anglaterra només n'existí una fins el segle XVIII. Era necessari tenir una consciència comuna i exercir determinades quotes de poder polític i econòmic per esdevenir una classe social, i això únicament estava a l'abast de les capes dirigents que composaven la noblesa i la «gentry». P. Laslett, *The world we have lost*, p. 23.

la transició del feudalisme al capitalisme –, és a dir, conflictes suscitats pel control del procés productiu entre els senyors i els pagesos benestants, capaços de mobilitzar a la resta del camperolat per defensar els interessos exclusivament propis⁷.

La conclusió de tots aquests plantejaments era la inexistència d'una consciència de classe entre el camperolat europeu. Les causes: la seua desigualtat interna, la seua exclusió dels aparells polítics, la manca d'un discurs unitari i coherent i, en última instància, l'adscripció local d'unes protestes que no reflectien aspiracions comunes. Tanmateix, la revisió que s'ha dut a terme d'aquests mateixos aspectes en els últims anys convida almenys a la reflexió i, per què no, a la reinterpretació de la identitat pagesa a partir d'altres paradigmes⁸. És cert que durant les tres darreres dècades s'ha posat en evidència la diferenciació de la pagesia i els processos de mobilitat social que coneix el camp europeu als segles medievals⁹. Ara bé, també és cert que les comunitats rurals han estat definides com les principals entitats polítiques a nivell local i, fins i tot, comarcal. Els centres rurals estan investits amb una capacitat política, sovint transferida pels senyors, i açò els permet crear una consciència comunitària que canalitza les demandes col·lectives a través d'una ideologia, un discurs i un llenguatge propis. Es tracta, a més, de reivindicacions coherents en el marc de relacions socials on

⁷ Esclats violents que, segons altres teories, tampoc no eren autònoms, sinó que s'havien originat a les ciutats i s'estenien al camp després que les elits pageses adoptaren els discursos propis dels insurrectes urbans i els emmotllaren als seus interessos. No s'escau ací proporcionar un llistat de bibliografia per il·lustrar bona part de les idees que s'han resumit, ja que excediria l'abast del treball. És per això que es remet a una de les últimes interpretacions realitzades sobre el tema, que aporta també una base bibliogràfica adient. Vegeu C. Astarita, "¿Tuvo conciencia de clase el campesinado medieval?", pp. 89-113.

⁸ Una relectura d'aquesta línia de pensament i la seua aplicació al camp valencià en P. Viciano, *Els peus que calciguen la terra*, pp. 92-100.

⁹ El millor testimoni el forneixen les elits rurals, objecte d'estudi que ha irromput amb força al discurs historiogràfic en els últims anys com un subjecte específic per copsar els processos de diferenciació econòmica i mobilitat social existents al món rural europeu. Es pot trobar una de les últimes aportacions a aquest corrent de recerca de la història rural en el conjunt d'articles recollits en F. Aparisi – V. Royo (ed.), *Beyond Lords and Peasants*.

s'enquadra cada col·lectiu pagès, sovint compartides amb altres camperols que habiten en les zones rurals properes, gaudeixen dels mateixos privilegis i tenen unes obligacions semblants envers el mateix senyor¹⁰. Es forja, així, un sentiment identitari al caliu de certes característiques comunes que marquen la vida quotidiana i que identifica als habitants d'una regió o d'una comarca.

L'escenari local, abans denigrat, permet analitzar amb deteniment la configuració d'aquesta presa de consciència del camperolat, l'elaboració d'una ideologia, el sorgiment d'uns interessos col·lectius i l'articulació dels mecanismes necessaris per vehicular les protestes. Poden existir certes condicions comunes a tota la pagesia europea que permeten establir un fil conductor en la seua caracterització¹¹. Tanmateix, l'espai local és el marc on s'expressen amb més freqüència i una major coherència les actituds del camperolat i, molt sovint, les seues aspiracions no són necessàriament universals¹². És per això que aquest acotament espacial ofereix també la possibilitat de rastrejar el comportament dels grups pagesos al llarg del temps i descobrir l'existència d'un plantejament coherent en la seua actuació. Així, doncs, la identitat camperola es defineix a través d'un conjunt de característiques que són comunes dins d'un àmbit territorial concret i que permet als col·lectius pagesos assolir una personalitat pròpia. Així mateix, el sentiment identitari es forja també en la defensa d'aquestes condicions col·lectives davant dels altres actors socials. L'oposició de les comunitats rurals a les altres comunitats i,

¹⁰ En aquest sentit, s'ha insistit en l'existència d'un discurs pagès fortament influenciat per la política del moment. Es tracta d'una ideologia que, a més, incorpora reivindicacions com la defensa de la dignitat humana, l'alfabetització i el respecte, les quals cristal·litzen en l'alçament anglès de 1381. D. A. Carpenter, "English Peasants in Politics", p. 3-42; S. Justice, *Writing and Rebellion*.

¹¹ Per exemple, la servitud, la utilització dels espais comunals i el nivell d'extracció de renda són tres elements comuns a totes les revoltes que es produeixen a l'Europa Occidental entre els segles XIV i XVI. P. Freedman, "La resistència campesina", p. 31.

¹² És a dir, no hi ha el rerefons de destrucció del mode de producció feudal en la seua lluita contra els senyors, com s'havia defensat en les dècades precedents. Aquesta idea de la idoneïtat del marc local ha estat presa de J. C. Scott, *The Moral Economy*, encara que, en un principi, havia estat llançada per a la pagesia del sud-est asiàtic contemporani.

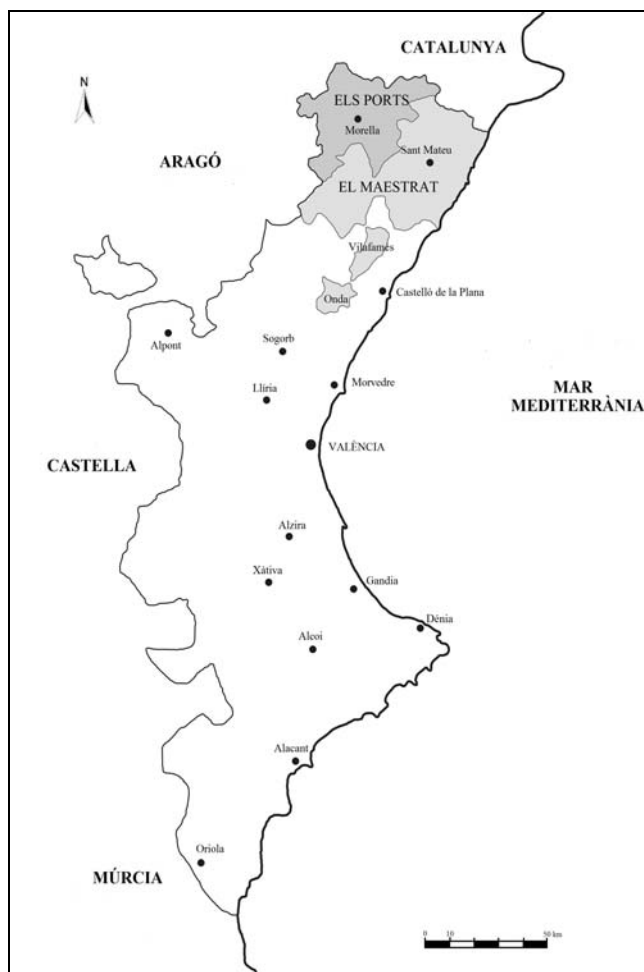
sobretot, als seus senyors i als centres urbans més propers proporciona a la pagesia el marc idoni per desenvolupar la consciència col·lectiva, consolidar les reivindicacions comunitàries i construir un imaginari comú que cohesiona la lluita constant i contínua que mantenen per les parcel·les de poder¹³. Perquè, les accions camperoles no es limiten només a les insurreccions que es produeixen al camp europeu entre els segles XIV i XVI, com s'havia dit. Ans al contrari, aquestes reaccions violentes formen part d'un pla d'actuació més ample, que combina la batalla legal i judicial amb l'enfrontament armat per mantenir els interessos col·lectius i, si és possible, transformar les relacions amb el senyor o les oligarquies urbanes¹⁴.

En aquest sentit, les comarques dels Ports i el Maestrat, al nord del regne de València, esdevenen un observatori immillorable per copsar el sorgiment, el desenvolupament i la consolidació de la identitat col·lectiva de la pagesia al llarg dels segles baixmedievals. Després de la conquesta del segle XIII, s'assenten les bases de la societat rural al nord del nou regne de València sobre una atapeïda xarxa de comunitats rurals que es converteixen en el marc de referència a nivell local. Des d'aquest moment, els centres rurals assoleixen un conjunt de característiques que comparteixen, a grans trets, amb la resta de comunitats rurals que integren les senyories i les batlies del reialenc. S'articula aleshores un incipient sentiment identitari a nivell comarcal i, fins i tot, regional que madura a mesura que avança el segle XIII i es consoliden els aparells de representació particulars i

¹³ Fins fa molt poc, només s'ha estudiat la tradicional oposició entre senyors i camperols, però en els últims anys s'ha posat de manifest l'existència d'una contraposició, ciutat contra comunitats rurals, que també marca l'esdevenir del camp europeu al llarg dels segles medievals. Una aproximació dels mecanismes de dominació de les viles i ciutats de la Corona d'Aragó en F. Garcia-Oliver, "La ciutat contra el camp", pp. 539-558.

¹⁴ Hi ha, per tant, una coexistència entre els anomenats mètodes directes –les revoltes– i indirectes –la batalla legal, entre altres– de la resistència pagesa. P. Freedman, "La resistència campesina", p. 35. Una bona mostra l'ofereix el camperolat castellà, que no protagonitza cap revolta armada al llarg dels segles baixmedievals i canalitza la defensa dels seus drets i els interessos contra els senyors a través de plets, mediacions i arbitratges. Un exemple, entre molts altres, en I. Alfonso, "Campesinado y derecho", pp. 15-32.

col·lectius de les comunitats rurals. Una vegada fixades les seues arrels, serà l'oposició a la vila de Morella i al mestre de Montesa al llarg de tota la centúria posterior el fet que permetrà als col·lectius pagesos construir la consciència comunitària al recer d'unes aspiracions que, en última instància, són un fidel reflex de les seues bases socials, polítiques i econòmiques¹⁵.

Mapa 1: El regne de València en el segle XIV

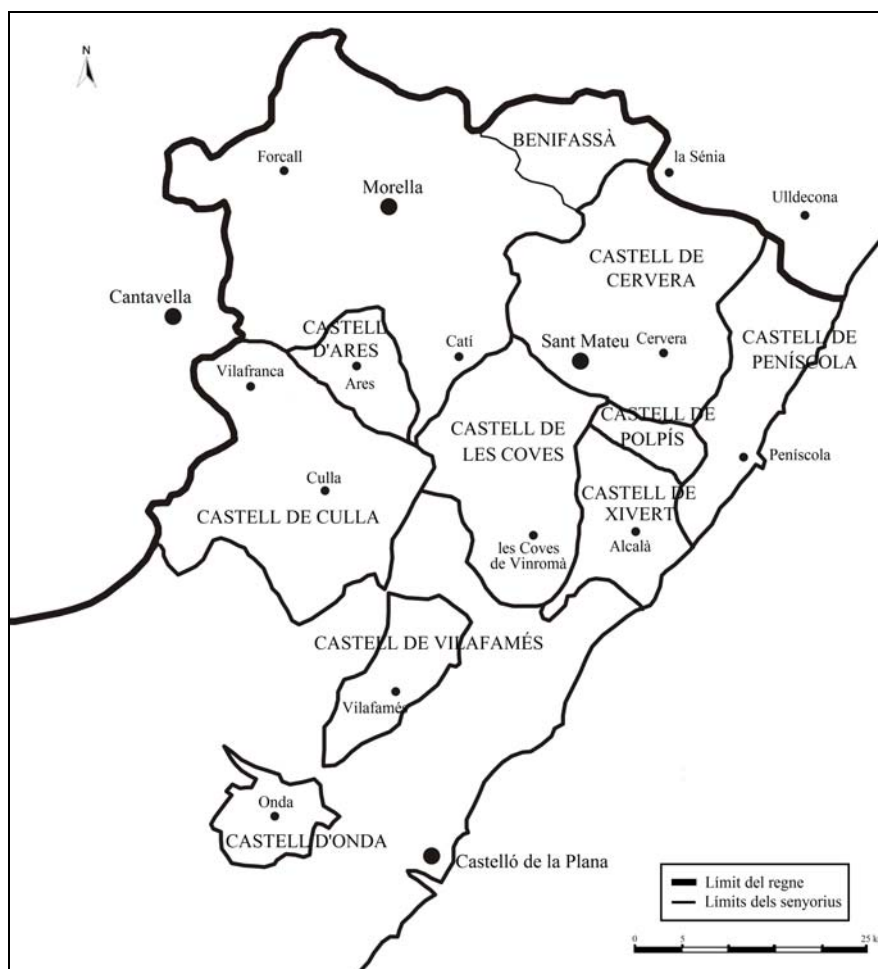
¹⁵ Actualment, Vicent Baydal està duent a terme un estudi més profund sobre la construcció de la identitat col·lectiva valenciana que donarà els seus fruits en els pròxims anys. Teniu una primera aproximació en V. Baydal, "Què som i per què som el que som", pp. 179-213.

La creació de la consciència comunitària

Com succeeix amb bona part dels trets que caracteritzen l'estructura social, política i econòmica del regne de València, l'origen del sentiment identitari al món rural se situa en la conquesta del segle XIII i, sobretot, el procés de colonització posterior. La campanya militar que marca l'inici de la incorporació del regne de València a l'estat de la Corona d'Aragó comença els últims mesos de 1231 amb la presa de Morella pel noble aragonès Blasco d'Alagó i, a les contrades septentrionals, finalitza el 1233, quan Jaume I ocupa Borriana¹⁶. Finalitzada la guerra, s'inicia un procés d'ocupació i repartiment del territori entre els nobles i els ordes militars que han participat en les accions bèl·liques i, així, es configura la trama senyorial de la zona en els anys immediatament posteriors a la conquesta, tot sota l'atenta direcció de Jaume I. El 1233, el monarca funda el monestir cistercenc de Santa Maria de Benifassà, filial del de Poblet, que ocupa el castell i la tinença de Benifassà. Al mateix temps, el noble aragonès Blasco d'Alagó reté de manera vitalícia Morella i tot el seu terme general – senyoriu que passarà a la corona després de la seua mort, entre 1240 i 1241 –, a més dels castells de Culla i les Coves. Per banda seua, l'orde del Temple aconseguí el castell de Xivert, el de l'Hospital ocupa el de Cervera i el de Calatrava obté el de Polpís, deixant per al rei l'enclau d'Ares i la vila de Peníscola, que inclou els llocs de Vinaròs i Benicarló (vegeu mapa 2)¹⁷.

¹⁶ El context bèl·lic fins la fi de la conquesta del regne el 1258 en J. Torró, "Guerra, repartiment i colonització", pp. 201-224.

¹⁷ Una anàlisi més exhaustiva del procés de repartiment de senyories i les transformacions posteriors en E. Guinot, *Feudalismo en expansión*, pp. 17-29.

Mapa 2: Els Ports i el Maestrat en el segle XIII

Una vegada repartit el territori entre els senyors, la colonització que en duen a terme de les zones rurals del nord del regne de València s'assenta sobre la creació d'una espessa xarxa de comunitats camperoles. Les antigues alqueries musulmanes, moltes d'elles despoblades quan arriben les tropes cristianes, perden la seua funcionalitat quan s'implanta el nou sistema social, polític i econòmic, i són substituïdes per comunitats veïnals que esdevenen les unitats principals d'enquadrament de la població¹⁸. Més encara,

¹⁸ Testimoni de la despoblació, almenys parcial, de determinades zones del nord valencià és la donació que el 1192 fa Alfons el Cast al mestre de l'orde de l'Hospital del llogaret de la Barcel·la, *qua sarraceni inhabitant*, per ocupar-lo una vegada haja

els musulmans que hi romanen han d'acceptar les noves condicions imposades pels conqueridors per incorporar-se al nou ordre polític, sent desplaçats a poc a poc dels seus llocs d'origen i concentrant la seua residència en unes poques moreries urbanes o aljames rurals¹⁹. L'hàbitat dispers anterior, propi de la societat andalusina, dóna lloc a la concentració de la població en centres de petita i mitjana entitat²⁰. Es configura, així, una trama de centres de població repartits en diversos senyoriis que constitueixen el teixit bàsic de l'estructura de poblament, per sota de les viles de Morella i Sant Mateu. És precisament en l'assentament de centenars de famílies i, sobretot, en la constitució dels centres rurals on es defineixen les traces de la nova societat i s'elaboren els marcs de referència comuns que estan a la base de la consciència col·lectiva de la pagesia.

En aquest context, l'eina que permet els senyors dur endavant el procés de colonització i de fundació de les comunitats rurals és la carta pobla, document que regula les condicions d'assentament dels colons²¹. A través d'aquestes escriptures, el senyor atorga a un conjunt de famílies un espai comú per viure – acotat per uns límits ben definits –, regula la distribució de les terres de cultiu i determina l'ús i les condicions d'accés als recursos naturals, que cedeix a la nova comunitat de pagesos. Així mateix, s'estipulen les rendes que els nous pobladors han de satisfer al senyor, tant de caràcter individual – censos sobre la terra, per exemple – com col·lectiu, encara que sovint els veïns poden gestionar en benefici propi alguns dels monopolis senyorials i també els ingressos procedents de la

estat conquistat el castell de Cervera, on se situa. Archivo Histórico Nacional (AHN), OO. MM., *Montesa*, carp. 479, doc. 11-R.

¹⁹ En el cas dels Ports i el Maestrat, només romanen petits contingents de població musulmana a les moreries de Xivert i Onda, així com a les alqueries del Molinell, un petit centre rural situat dins del terme de Culla, i Tales, dins del terme d'Onda.

²⁰ Per exemple, al castell de Cervera, en mans de l'Hospital, hi ha un total de nou comunitats rurals que tenen una població que oscil·la entre els 18 i els 40 focs en els anys posteriors a la conquesta. Per sobre seu, hi ha la vila de Sant Mateu, centre amb unes clares funcions urbanes que assoleix les 900 cases el 1320. V. Royo, "Senyors i llauradors", pp. 220, 225.

²¹ L'anàlisi i l'edició de les cartes pobles valencianes conservades en E. Guinot, *Cartes de poblament*.

primícia²². Gràcies a aquestes concessions, les naixents comunitats rurals obtenen uns mínims ingressos que cobreixen algunes de les necessitats col·lectives i, sobretot, poden desenvolupar una incipient administració local per fer-se càrrec de la gestió. Per últim, a través de les cartes pobla es dirimeix també l'exercici de la jurisdicció, en mans normalment del senyor o del rei, i es proporciona a les comunitats un marc legal de referència general per a la vida quotidiana, com ara el Furs de Saragossa o el Costum de Lleida, que progressivament seran substituïts pels Furs de València²³.

Amb tot açò, s'articulen unes determinades condicions de convivència i de veïnatge entre les distintes famílies instal·lades després de la conquesta que reforcen el sorgiment de ressorts d'organització comunitaris. Existeix un espai d'hàbitat comú, unes zones de treball compartides i altres d'aprofitament comunal que han de ser regides pel col·lectiu necessàriament, tot dins d'un territori ben delimitat a la carta pobla corresponent i que la comunitat assumeix com a propi. A més, tot aquell que habita dins dels límits del terme municipal comparteix amb la resta de veïns el pagament d'unes mateixes rendes i està sota les mateixes lleis. Es tracta d'aspectes que, tot plegat, contribueixen a assimilar el conjunt de veïns amb la comunitat i que li imprimeixen un sentiment de col·lectivitat i, en última instància, d'identitat. Tots els habitants d'un lloc s'identifiquen amb un territori, les partides en què està dividit, el centre urbà on tenen el seu lloc de residència, les càrregues que han de satisfer al senyor, l'adscripció jurisdiccional i un marc legal concret. Més encara, les cartes pobla institucionalitzen tots aquests trets i li atorguen un valor comunitari, perquè els beneficiaris són el conjunt de veïns que conformen un col·lectiu. Més enllà de les diferències locals, aquests documents esdevenen l'instrument jurídic que reconeix a la comunitat rural com una entitat col·lectiva, dotada

²² Per exemple, Blasco d'Alagó cedeix als nous habitants de la Salzadella els molins i els forns que es puguin construir al lloc sense rebre cap cens a canvi, mentre que també deixa en mans de la comunitat la primícia, renda eclesiàstica que els veïns han de destinar al manteniment de l'església local. V. Royo, "Terres i colons", p. 132.

²³ La substitució d'uns codis legals per l'altre no es farà sense enfrontaments entre senyors i pagesos, com es veurà més endavant.

d'una sèrie de drets comunals i un conjunt d'obligacions envers el senyor, així com també l'existència de deures per ambdues parts²⁴.

Aquest reconeixement té la seua plasmació en la creació de conceptes específics que atorguen una personalitat jurídica pròpia a les comunitats. En les cartes de poblament primerenques s'utilitzen els termes «concilium», «homines» i «hominium» per designar al col·lectiu de veïns²⁵. Ara bé, aquestes tres expressions són substituïdes més endavant per un altre mot, «universitas» o «universitat», que esdevindrà hegemònic en tot el regne de València per definir les comunitats, tant urbanes com rurals. Gràcies als privilegis concedits pels senyors respectius i, sobretot, per Jaume I i Pere el Gran durant la segona meitat del segle XIII, la universitat es configura com una institució que fa referència a la comunitat com col·lectiu, reuneix al conjunt de veïns que la componen i que tenen una sèrie de responsabilitats polítiques i fiscals per al manteniment del bé comú.

Establertes les seues bases jurídiques, la universitat també esdevé l'organisme polític per antonomàsia a nivell local. Seguint el model de la creació del municipi urbà a partir dels privilegis concedits per Jaume I a la ciutat de València el 1245, els centres rurals incorporen una organització de govern pròpia que els atorga un contingut polític²⁶. Al nord valencià, les primeres passes es produeixen en el mateix moment de la conquesta als llocs que reben cartes pobla atorgades a Fur de Saragossa, ja que aquest marc legal proporciona a les comunitats rurals una incipient organització municipal²⁷. Després

²⁴ Totes aquestes reflexions en E. Guinot, "La génesis de las comunidades campesinas", pp. 336-344.

²⁵ Aquests termes s'utilitzen junts o per separat, tot depenent de la tradició jurídica de cada territori. Així, als llocs poblats per nobles aragoneses la comunitat apareix esmentada normalment amb el concepte «concilium», mentre que a les zones colonitzades per nobles i eclesiàstics catalans, així com també pel rei, és més habitual l'utilització dels termes «homines» o «hominium». Una visió més exhaustiva de totes aquestes qüestions en *Ibi*, pp. 341-344.

²⁶ El cas de la ciutat de València en R. Narbona, *Valencia, municipio medieval*.

²⁷ A Culla, per exemple, el seu senyor, Guillem d'Anglesola, a través de la carta pobla de 1244 atorga als seus pobladors el dret d'elegir anualment entre els veïns un justícia, uns jurats «et omnes alios oficiales» per regir la comunitat. La carta pobla ha estat editada en E. Guinot, *Cartes de poblament*, pp. 177-179.

de la concessió reial feta a la ciutat de València, foren molts els senyors que atorgaren als seus vassalls una estructura de govern local²⁸. Per últim, ja el 1283, gràcies al privilegi de Pere el Gran les comunitats urbanes i rurals de tot el regne poblades per cristians incorporen un sistema municipal propi que s'assenta sobre una estructura semblat a la de la ciutat de València i que els permet gestionar amb cert grau d'autonomia els assumptes comunitaris²⁹.

La implantació progressiva del règim municipal al conjunt de viles i llocs del regne, tant de reialenc com de senyoriu, dota a les comunitats rurals d'uns ressorts organitzatius que serveixen per tractar tota mena d'afers comuns, com delimitar les zones de pastura, abastir de gra el lloc, sol·licitar un préstec o defensar els interessos de la comunitat davant d'altres veïnes. Per abordar totes aquestes qüestions, les autoritats locals tenen la capacitat d'elaborar cossos normatius d'aplicació local, que sovint són confeigits amb la connivència del senyor³⁰. Ja més endavant, al llarg del segle XIV, assumeixen també una sèrie de prerrogatives fiscals i jurisdiccionals, transferides pels senyors respectius, que són administrades des dels càrrecs de direcció política local i que els atorguen certa autonomia econòmica i judicial, ja que disposen de recursos financers per cobrir les necessitats pecuniàries del comú i algunes de les magistratures

²⁸ El 1266, els jurats i el Consell de la vila de Sant Mateu nomenen com a procurador seu a un frare de l'Hospital per a què els represente en el plet que els enfronta amb el comanador de les Coves, de l'orde de Calatrava. Per la seua banda, el 1270 el justícia de Vilafamés resol un contenciós entre dos veïns per la possessió d'unes terres, seguint l'opinió proporcionada pels jurats i els prohoms de lloc. Els dos exemples en E. Guinot, "La génesis de las comunidades campesinas", pp. 344-345.

²⁹ Aquesta estructura de govern està formada, a grans trets, per un justícia – funció judicial – i dos jurats – tasques executives i administratives –, a més d'altres càrrecs menors i també un òrgan deliberatiu i consultiu on es reuneixen tots els caps de família del lloc, el consell.

³⁰ Malgrat que els llibres d'establiments que es conserven per a les zones rurals del regne de València són del segle XIV, a ben segur que les comunitats en produïren des de la centúria anterior per regular el funcionament de la vida diària. Així, en una data tan primerenca com 1255, el castell d'Amposta, senyor del castell de Cervera, i la universitat de Canet lo Roig redacten un estatut que sanciona els robatoris de béns mobles, bous, ases, fruita dels arbres i la collita de cereals i vinya. E. Guinot, "La génesis de las comunidades campesinas", p. 347.

municipals tenen capacitat jurisdiccional en l'àmbit local. Així, doncs, les comunitats incorporen un conjunt de responsabilitats polítiques, econòmiques i judicials gestionades a través d'una estructura de govern que progressivament és assimilada pel veïnat, fins que s'articula una organització municipal sòlida perfectament integrada en l'imaginari col·lectiu.

Amb la constitució jurídica, legal i política de les comunitats rurals, els col·lectius pagesos obtenen un instrument de representació dotat amb un caràcter públic i individualitzat, capaç de defensar els interessos comunitaris i crear un sentiment identitari a recer seu. Amb el pas dels anys i la consolidació dels centres rurals, les comunitats ja no són solament la representació d'un conjunt de veïns concret, el que s'instal·la després de la conquesta, sinó que esdevenen organitzacions col·lectives de ple dret. Les universitats esdevenen entitats col·lectives articulades a partir d'una sèrie de drets i obligacions que hauran d'assumir les famílies que les integren i que gestionaran a través d'organismes de govern propis. És la pertinença a una comunitat, el gaudiment dels seus privilegis i l'obligatorietat de complir amb els seus deures allò que crea una consciència col·lectiva entre la pagesia, això sí, a nivell local.

Les comunitats rurals es consoliden a mesura que avança el segle XIII i, ja a la fi de la centúria, trasllueixen amb netedat a la documentació com centres poblacionals ben definits en la seua composició interna i articulats al voltant d'un conjunt d'interessos comuns. Entre octubre i desembre de 1294, els llocs que componen la trama del nou senyoriu del Temple al nord valencià acorden amb Berenguer Cardona, mestre de l'orde als països de la Corona d'Aragó, el pagament de les rendes que han de satisfer-li en concepte de «*cenis, peytis et questiis, serviciis et ademprivis*». Feia només un mes que Cardona havia rebut del rei els castells de Peníscola, les Coves i Ares, però en aquest curt espai de temps les universitats engeguen una negociació amb els representants senyorials que, finalment, cristal·litza en la consecució de distints pactes³¹. A ben

³¹ El setembre de 1294, Jaume II lliure al mestre del Temple la titularitat dels dits castells a canvi dels drets que l'orde posseïa a Tortosa. E. Guinot, *Feudalismo en expansión*, p. 28.

segur que, amb el canvi de senyor, els pagesos no volen veure incrementat el nivell de renda que ja pagaven abans i per això s'afanyen a assolir un acord amb el mestre de l'orde que, a més, contribueix a fixar les quantitats de diners que hauran de lliurar-li³². Cada lloc signa una «amicabilem compositionem» amb Cardona de manera particular i els encarregats de dur a terme les negociacions han estat els dirigents locals, els quals actuen en representació de la universitat³³. Així, doncs, a la fi del segle XIII les comunitats rurals disposen d'uns ressorts organitzatius sòlids a nivell local que els permeten defensar els interessos col·lectius i discutir amb el senyor l'establiment de les pautes que han de regir les relacions entre ambdues parts.

Més encara, els distints centres rurals formen part d'estructures territorials més amples i, en conseqüència, existeixen interessos comuns entre totes elles. El 1294, el mestre del Temple subscriu el pacte que estableix el pagament de les rendes al castell de Peníscola amb tres procuradors que actuen «sub honore homines de Paniscola et aldearum terminorum suorum», és a dir, els llocs de Benicarló i Vinaròs. Les tres comunitats s'integren dins del dit castell i negocien de manera conjunta amb el mestre, malgrat les diferències internes que puguen existir entre elles³⁴. Anys abans, el 1267, el bisbe de Tortosa hagué d'intervenir en la disputa que enfrontava els «homines omnium locorum terminorum Cervarie», sota domini de l'Hospital, amb els rectors de les seues parròquies per la percepció de

³² A través dels distints acords s'estipula que les sumes que cada any hauran de lliurar les universitats són: Ares, 1.400 sous; Peníscola – que inclou Benicarló i Vinaròs –, 1.000 sous; Albocàsser, 800 sous; la Salzadella, 500 sous; i les Coves de Vinromà, 500 sous. Totes les composicions en AHN, OO.MM., *Montesa*, llibre 542c, f. 61-65.

³³ En el cas d'Ares, els encarregats de dur endavant les negociacions són el justícia, el jurat i altres vuit prohoms en nom de la «universitatem dicti loci de Ares». Una vegada assolit el pacte, la resolució és aprovada per tots ells en «consilio convocato per vocem preconis et congregato in loco solito, ut in dicto loco est fieri consuetum». AHN, OO.MM., *Montesa*, llibre 542c, f. 64.

³⁴ De fet, els procuradors de les universitats són dos veïns de Peníscola i un altre de Benicarló. AHN, OO.MM., *Montesa*, llibre 542c, f. 61-62.

la primícia³⁵. Tots aquests llocs s'inserien en el castell de Cervera i compartien unes condicions força semblants que procedien de l'època de la conquesta. Existeixen, per tant, una sèrie d'interessos comuns entre les distintes comunitats rurals que integren les diferents entitats territorials i, en conseqüència, les universitats convergeixen en marcs d'actuació comuns que serveixen per vehicular les reivindicacions col·lectives. Més enllà del sentiment de pertinença a una comunitat, es forja una consciència comunitària que supera l'àmbit estrictament local i s'estén entre tots els pagesos que conviuen en un mateix espai sota unes determinades circumstàncies. Es tracta, en última instància, d'una identitat camperola que es defineix al llarg del segle XIV per la concreció d'aquests trets comuns i, sobretot, per l'oposició amb els centres urbans i el senyor.

Les aldees contra la vila

A partir de les bases establertes al segle XIII, les relacions socials al món rural s'articulen a través d'una dicotomia fortament acusada que marca l'esdevenir de les centúries posteriors. Es tracta de la contraposició de la ciutat i el camp, de les comunitats urbanes i les rurals, de les viles i les aldees. L'estructura de poblament del regne descansa sobre una espessa trama urbana que es consolida amb el pas dels anys. Per sota de la ciutat de València, existeix un atapeït conjunt de viles de petita i mitjana entitat que esdevenen els nusos principals en l'articulació del territori i serveixen per estendre les polítiques reials i senyorials a les zones rurals del país. Aquestes viles encapçalen circumscripcions territorials amples – senyoriis o batlies de reialenc –, integrades per llocs o comunitats rurals que tenen una consideració jurídica inferior. Els centres urbans reproduïxen un conjunt de mecanismes de dominació sobre els llocs del seu entorn amb la intenció de drenar en benefici propi els

³⁵ Els rectors la reclamen com a pròpia i les autoritats locals se l'aproprien perquè, segons la carta pobla del castell de Cervera de l'any 1235, els havia estat concedida pel castellà d'Amposta. La disputa en E. Sánchez Almela, *El llibre de Privilegis*, p. 267-268. La carta pobla del castell de Cervera ha estat publicada E. Guinot, *Cartes de poblament*, pp. 111-113.

recursos humans i econòmics del món rural. La seua actuació troba, tanmateix, l'oposició de les comunitats pageses. Com s'ha vist, els centres rurals han madurat en la seua composició interna, han consolidat el seu sistema de govern i tenen capacitats suficients per fer-se càrrec de la gestió dels assumptes comunitaris, negant-se a acceptar el control polític, fiscal i jurisdiccional que pretenen exercir les viles³⁶. Sorgeixen, doncs, innumbrables lluites entre viles i llocs per l'exercici de les competències en l'àmbit local i comarcal, uns conflictes que serveixen per definir les relacions de dominació existents entre les parts, determinar la jerarquia que ocupen en l'estructura de poblament i, en última instància, forjar la identitat pagesa. L'enfrontament que manté la vila de Morella amb les aldees del seu terme general al llarg del segle XIV n'és un bon exemple³⁷.

El sentiment identitari de la pagesia que habita en les aldees de Morella naix, en bona mesura, de la seua oposició a la supremacia que pretén exercir la vila. Morella i les seues aldees conviuen en una comunitat constituïda ja en la carta pobla concedida pel noble aragonès Blasco d'Alagó el 1233³⁸. Al llarg del segle XIII, es defineix la seua caracterització gràcies al seguit de concessions que efectuen Jaume I i Pere el Gran, fins que s'articula de manera definitiva el 1303, després de la incorporació de Vilafranca. Esdevé aleshores una batlia que es converteix en el principal baluard del reialenc a la zona septentrional del regne³⁹. Es conforma, així, una entitat política i territorial que està encapçalada per la vila de Morella i que engloba un conjunt de comunitats rurals situades sota domini del centre

³⁶ Una visió més detallada de les estratègies de dominació posades en pràctica pels centres urbans sobre el món rural en F. Garcia-Oliver, "La ciutat contra el camp", pp. 539-558.

³⁷ Un estudi més acurat d'aquest conflicte en V. Royo, "Los conflictos políticos". Es produeix un enfrontament força semblant entre la vila de Peníscola i els llocs de Benicarló i Vinaròs, situats dins del seu terme general, que ha estat analitzat en E. Guinot, "La lluita per la creació dels municipis medievals", pp. 181-196.

³⁸ E. Guinot, *Cartes de poblament*, pp. 89-91.

³⁹ La vila de Morella i les comunitats del seu terme romanen sota la titularitat de Blasco d'Alagó fins la seua mort, datada entre 1240 i 1241, quan passen a mans de la corona. V. Garcia Edo, "Blasco de Alagón", p. 383. L'estructura de la batlia de Morella en C. Rabassa, *Conjuntura econòmica*, pp. 247-347.

urbà⁴⁰. Al seu interior, Morella se situa al capdavant d'un terme particular integrat per nou centres rural petits que tenen la consideració jurídica de «carrers» i que estan sota la dependència absoluta de les autoritats urbanes⁴¹. Així mateix, la vila encapçala un terme general compostat per nou comunitats rurals, Olocau, Forcall, la Mata, Cincorres, Portell, Castellfort, Vilafranca, Catí i Vallibona, que tenen la consideració jurídica d'«aldea». Totes elles tenen un terme municipal propi i incorporen progressivament una sèrie de competències que pretenen exercir a l'àmbit local, encara que supeditades a la vila en els principals aspectes polítics, fiscals i jurisdiccionals.

⁴⁰ Es tracta d'un model que ja havia estat assajat al sud aragonès i que posteriorment és importat al regne de València amb la finalitat de consolidar el poder reial. Es pot veure, per exemple, el cas de Xàtiva en F. Aparisi – N. Rangel – V. Royo, *Xàtiva en temps de Jaume I*, pp. 62-69.

⁴¹ El 1233, els carrers de Morella són: Herbés, Ortells, Palanques, Sorita, la Todolella, Viltores i Xiva, mentre que s'hi afegeixen Saranyana i Salvassòria uns anys després. Es tracta de petites comunitats rurals sense personalitat jurídica i dependents de les decisions preses pels òrgans polítics de la vila. En conseqüència, difícilment poden desenvolupar una consciència col·lectiva pròpia i tampoc no comparteixen el sentiment identitari de les aldees, per les diferències que els separen.

Mapa 3: La comunitat d'aldees de Morella

A la fi del segle XIII, l'estructura social i política de la vila i les aldees ha assolit un nivell de maduració suficient com per a crear interessos contraposats entre l'una i les altres. Mentre Morella intenta consolidar les seues prerrogatives sobre les aldees, aquestes lluiten per desprendre's del domini de la vila. Ambdues parts mantenen posicions enfrontades sobre l'exercici de les distintes competències, dirimides en un conflicte que esclata el 1292 i finalitza el 1412, després de la derrota de les aldees en la guerra civil de l'Interregne. Durant tot aquest temps, les aldees esgrimeixen tres arguments que articulen una ideologia col·lectiva. En primer lloc, reclamen que l'exercici de la jurisdicció criminal estiga en mans dels oficials locals – ja detenen la civil – i no del justícia de Morella. També sol·liciten l'autonomia fiscal, és a dir, no haver de contribuir en les despeses

particulars de la vila i fer-ho de manera individual en els impostos reials. Per últim, defensen la seua participació activa en els òrgans de decisió col·lectius de la comunitat, ja que també són part integrant de ple dret per la seua condició jurídica i, per tant, deuen intervenir en el repartiment de les càrregues fiscals, la gestió del pressupost comú i l'elaboració de les lleis que regeixen la vida diària de tots els veïns de la comunitat⁴².

Aquestes tres reivindicacions són compartides per totes les aldees i els confereixen una certa coherència a través del temps. Al seu recer, les aldees creen una ideologia col·lectiva que supera els límits estrictament locals, es transmet de generació en generació i articula el sentiment identitari dels seus habitants en la seua lluita amb Morella. Bona prova d'açò és que les aldees sempre formen un bàndol unitari, perfectament definit, i això malgrat que la Mata deixa de ser aldea el 1355 i, per tant, es desvincula de les peticions realitzades per la resta de comunitats rurals, mentre que Catí és un lloc de senyoriu i, ja el 1374, és adquirit per Morella⁴³. Durant tot el segle XIV, les aldees es mostren unides contra Morella i només existeixen alguns moments de desacord entre elles⁴⁴.

⁴² Totes aquestes tasques estaven en mans dels jurats de Morella, els quals s'ocupaven del govern diari de la vila i dels llocs del seu terme particular, però també de l'administració de tots els assumptes que afectaven a les aldees, sense comptar amb la seua representació. V. Royo, "Los conflictos políticos".

⁴³ En efecte, la Mata deixa de ser aldea el 1355, quan es converteix en carrer de Morella a causa dels deutes contrets amb la vila, mentre que, des de 1271, Catí està en mans d'una família pertanyent a la petita noblesa local, els Castellà, fins que el 1374 els jurats de Morella compren l'aldea i la vila esdevé senyora del lloc. Açò no impedeix que Catí prenga iniciativa pròpia i aparega sempre al costat de les aldees per reivindicar els seus drets particulars. Ambdós casos en J. Eixarch, *La independència de las aldeas*, p. 69; i en J. Puig, *Historia breve y documentada*, p. 102.

⁴⁴ El primer es produeix el 1326, quan Forcall protesta contra Morella i la resta d'aldees perquè no la recolzen en el plet que manté amb el monestir de Sigena, senyor de Villores, encara que finalment les aldees fan causa comuna amb Forcall. L'altre arriba ja als anys noranta del Tres-cents, quan Catí pacta amb Morella la normalització de la seua situació després de convertir-se la vila en senyora del lloc i es desvincula de la resta aldees. Aleshores, la denuncien per alguns fraus en la seua contribució a les despeses originades en la batalla legal anterior a 1389. El primer cas en J. Eixarch, *La independència de las aldeas*, p. 64; el segon en J. Puig, *Historia breve y documentada*, pp. 112-118.

Disposen, a més, de determinats mecanismes per canalitzar les seues protestes i intentar modificar la relació de forces amb Morella. D'una banda, les aldees es reuneixen periòdicament en assemblees col·lectives on acudeixen els representants de cada comunitat per exposar la situació que travessa cada lloc, fer saber als altres els interessos que tenen en cada moment concret, donar a conèixer les possibilitats d'actuació de què disposen i, tots plegats, planificar una estratègia comuna⁴⁵. De l'altra, des de 1292 els representants de les aldees poden acudir a les sessions del Consell Comú, és a dir, a les reunions del consell de la vila de Morella en què es tracten qüestions d'interès comú. Malgrat que mantenen en tot moment una posició clarament secundària – les reunions es poden celebrar sense la seua presència i entre totes elles només tenen un únic vot –, obtenen un escenari per fer les seues reivindicacions, dur a terme actes de pressió i de resistència i mostrar el seu descontentament, a més de participar de manera activa en el repartiment de les càrregues fiscals, la confecció dels pressupostos comuns i l'elaboració de les ordenances.

La conseqüència d'aquesta confluència de les aldees és que aconseguen ordinar una estratègia col·lectiva molt coherent per dur endavant la lluita amb Morella al llarg de tot el segle XIV. De fet, es tracta d'un conflicte que discorre majoritàriament per la via legal i açò ocorre sobretot per la postura que adopten les aldees⁴⁶. Els centres rurals prefereixen la negociació a les armes, ja que és la forma més adient per dur a bon port les seues pretensions⁴⁷. Mentre la vila de Morella apel·la a la seua supremacia i acudeix al monarca per

⁴⁵ De fet, el dret de reunió de les aldees és un dels principals aspectes que ataca la vila de Morella i són constants les peticions que realitza als distints monarques per prohibir l'associació de les comunitats rurals, conscient de què és ací on es fonamenta la seua resistència.

⁴⁶ En els cent vint anys de conflicte, només es produeix un enfrontament armat, en el context de la guerra civil de l'Interregne (1410-1412). J. Miralles, "Guerra civil en terres de Morella", pp. 77-86.

⁴⁷ Durant aquest període es produeixen un total de 26 documents, molts d'ells d'una extrema complexitat jurídica i processal, dividits així: dos composicions, quatre sentències arbitrals i altres vuit reials, a més d'existir dotze manaments dels distints monarques en relació als plets que mantenien vila i aldees. Existeix una relació de bona part de la documentació produïda al llarg del conflicte en J. Sánchez Adell, "La Comunidad de Morella", pp. 93-97.

sancionar la validesa del seu poder, les aldees prenen el camí de la negociació i la resolució dels contenciosos a través de pactes, concòrdies i arbitratges. Defugen sovint la justícia reial, perquè saben que han estat els monarques els que han afavorit la preeminència de la vila i els seus tribunals s'erigeixen en defensors de la tradició legal i jurídica. En canvi, són conscients que poden traure més profit a través dels acords amb l'oligarquia urbana i, per això, amb freqüència les decisions reials són posteriorment discutides pels representants de la vila i les aldees, tot amb la finalitat d'establir el marc de relacions més adient als interessos de cada part⁴⁸.

Com s'ha dit, l'enfrontament s'inicia el 1292 i, tot seguit, s'obri una primera etapa que s'allarga fins 1358. Malgrat que durant aquest període les principals reivindicacions de les aldees romanen encara desateses, una sentència arbitral de 1330 estableix un primerenc ordenament de la comunitat on les aldees obtenen un mínim reconeixement de les seues capacitats i, així, comencen a introduir-se en els afers comunitaris⁴⁹. Es ratifica també el seu dret de reunió per tractar els assumptes comuns i, a mesura que avança el segle XIV, les comunitats rurals assoleixen una solidesa institucional, social i econòmica que prompte es tradueix en una ampliació de les seues competències i en el reforç de la identitat col·lectiva.

A causa de les necessitats pecuniàries de la hisenda reial per la guerra amb Castella (1356-1375), el 1358 Pere el Cerimoniós emet una sèrie de privilegis que sancionen bona part de les peticions de les aldees⁵⁰. A través d'ells, el monarca separa a les aldees del terme

⁴⁸ Es tracta d'una tònica que es repeteix mentre la corona no adopta una postura autoritària en favor de la vila, com ocorre a partir de 1369. Així, doncs, la sentència reial de 1292 és completada per una composició signada entre les parts el 1306; mentre que les disposicions fetes per Pere el Cerimoniós el 1358 són corregides per dues sentències arbitrals, el 1361 i el 1367.

⁴⁹ Gràcies a la sentència arbitral de 1330, aconsegueixen participar en l'establiment de les càrregues fiscals i s'introdueixen de ple en el Consell Comú. Tanmateix, la jurisdicció criminal continua en mans del justícia de Morella, han de seguir contribuint amb la vila en les despeses particulars i col·lectives, i no se'ls reconeix encara una capacitat fiscal i econòmica pròpia. J. Sánchez Adell, "La Comunidad de Morella", pp. 126-131.

⁵⁰ Consecucions que tenen un cost de 60.000 sous per a les aldees, testimoni de la capacitat organitzativa i econòmica dels centres rurals.

general de Morella i les constitueix en entitats autònomes dins de la comunitat, encara que amb el manteniment de certs punts en comú⁵¹. El seu contingut és precisat amb deteniment en dues sentències arbitrals posteriors, promulgades el 1361 i el 1367, documents d'una gran complexitat jurídica i processal que esdevenen la base de la regulació del marc de relacions entre Morella i les aldees en els anys posteriors⁵².

Tanmateix, finalitzada la fase més crítica de la guerra amb Castella, el monarca decideix recuperar el recolzament de les viles reials i procedeix a anul·lar la «separació» i totes les consecucions obtingudes per les aldees en els anys precedents. A través d'una doble sentència emesa el 1369, Pere el Cerimoniós revoca tots els documents anteriors i estableix que el règim imperant d'ara endavant entre Morella i les aldees siga l'establert en la sentència arbitral de 1330. A banda de les mesures concretes, el monarca recorre a un llenguatge que, com a mínim, és feridor per a les aldees. Els dos laudes són una lloança constant de Morella i es presenten com una redempció del «tort e perjudici» sofert per la vila⁵³. Més encara, el Cerimoniós argumenta en el primer d'ells que, «com segons fur e bona rahó, no sia leguda cosa que ls membres se pertesquen del cap e sia notori que la dita vila de Morella és cap de totes les dites aldees e de tot lo terme general de aquella e dels habitants en aquella», aleshores «les dites aldees e habitants en aquelles són e deuen ésser membres, part e carrés de aquella». El

⁵¹ Així, reconeix la validesa dels òrgans de govern locals, atorga a les aldees la possibilitat d'elaborar una legislació pròpia i les eximeix de contribuir en els despeses particulars de la vila, encara que es manté la contribució conjunta en els impostos reials i l'exercici de la jurisdicció criminal als pobles roman en poder del justícia de Morella.

⁵² Tots aquests documents en J. Sánchez Adell, "La Comunidad de Morella", pp. 133-162.

⁵³ Serveix com a exemple aquest extracte de l'encapçalament d'una de les sentències, on el Cerimoniós justifica la seua acció perquè és de «gran interés (...) que la dita vila de Morella no sia perjudicada ni aminuïda de sa honor, com sia vila insigne, notable e assenyada pus que nenguna del regne, com meresqua honor e favor per sa noblea e insignitat per los bons servis que ha fets en temps passats e fa e farà, Déus volent, no merex ésser deteriorada ni aminuïda de sa honor e prerogativa». *Ibi*, p. 163.

monarca utilitza la figura del cos orgànic per representar a la comunitat d'aldees de Morella i, gràcies a ella, inclou dos arguments que fan trontollar els fonaments de la resistència pagesa. D'una banda, declara que les aldees tornen a la «universal e general contribució d'aquella vila» i, per tant, deixen de ser entitats autònomes, amb tot el que això comporta. De l'altra, empra els mots «part» i «carrés» per referir-se a elles. A banda del menyspreu que du implícit, això suposa una rebaixa en la seua condició jurídica, situant-les al mateix nivell que els llocs del terme particular i, en conseqüència, perdent totes les prerrogatives que els corresponen als centres considerats jurídicament «aldees» o «llocs» segons les lleis del regne⁵⁴.

Les protestes de les aldees no triguen en arribar i aconsegueixen l'emissió d'un tercer document també el 1369. Si bé només obtenen una relaxació dels amples poders atorgats a la vila, aquesta nova declaració utilitza un llenguatge més condescendent amb elles i, sobretot, rectifica un dels punts més greus per a la consciència camperola. Les aldees aconsegueixen modificar la clàusula en la que apareixen «axí com a part e carrers de la vila de Morella, de la qual cosa los síndichs de les dites aldees se rancuraven», de manera que s'interpreten «aquelles paraules ésser no posades e per no contengudes en la sentència e no haver efficàcia ni valor»⁵⁵. Més enllà de les repercussions jurídiques que podia tenir aquest canvi de nomenclatura, al darrere de la defensa del manteniment de la condició hi ha la defensa de la identitat pagesa, greument atacada amb la modificació de l'estatut de les comunitats. En efecte, un dels fonaments de la consciència col·lectiva de les aldees es troba precisament en la seua constitució, ja que li aporta un marc legal concret per canalitzar les reivindicacions comunitàries. Els seus habitants se senten veïns de cadascuna de les aldees i és la conjunció d'aldees la que conforma el terme general de la comunitat. Per sota seu, hi ha els carrers, integrats al terme particular de Morella i, per

⁵⁴ *Ibi*, p. 164. La importància del llenguatge en la batalla legal que mantenen els pagesos en la defensa dels seus drets ha estat posada de manifest en I. Alfonso, "Lenguaje y prácticas de negociar", pp. 45-64.

⁵⁵ J. Sánchez Adell, "La Comunidad de Morella", p. 174.

tant, fora de l'imaginari col·lectiu dels camperols de les aldees. Per sobre, hi ha la vila, «cap de totes les dites aldees», segons les paraules del Cerimoniós. Així, doncs, les aldees se situen en un lloc concret de la jerarquia de la comunitat que els atorga una singularitat i serveix de referent comú per al sentiment identitari.

Esgotada la via de la negociació amb Morella i exhaustes econòmicament per la intensa batalla legal duta en l'última dècada – que coincideix amb els primers desajustaments provocats per les caresties i les epidèmies –, les aldees abandonen momentàniament les seues reivindicacions, fins que reprenen la iniciativa deu anys després. Ja a partir de 1387 acudeixen a les corts generals de la Corona d'Aragó que se celebren entre Montsó i Saragossa per entrevistar-se amb el nou rei, Joan I. El monarca escolta les seues peticions i el 1389 emet una nova sentència que esdevé la base definitiva en l'ordenament de la comunitat d'aldees de Morella fins la seua desaparició en 1691.

El nou laude pren com a base el contingut de les sentències de 1361 i 1367. Així, doncs, les aldees recuperen bona part de les competències que els havien estat atorgades i, a la fi del segle XIV, assolixen una posició en l'estructura de poblament que s'adequa a la seua constitució social, política i econòmica⁵⁶. Tanmateix, la sentència de Joan I incorpora dues clàusules que sotmeten definitivament a les aldees al domini de Morella i destrueixen les esperances forjades per la ideologia pagesa. D'una banda, declara que l'exercici de la jurisdicció civil i criminal dels termes particular i general roman en poder del justícia de Morella, però les aldees poden elegir anualment un justícia que ha de jurar el seu càrrec davant de l'oficial urbà «en senyal de superioritat» i es deu intitular «justícia per lo justícia de Morella». És a dir, l'oficial local esdevé una mena de delegat del magistrat de Morella i, a través de la seua intitulació, es mostra el domini de la vila sobre les aldees. Una dominació que, en última instància, Joan I ratifica a les primeres línies del text dispositiu de la sentència, quan diu que les aldees «són

⁵⁶ La caracterització d'una de les aldees, Vilafranca, a la fi del segle XIV en V. Royo, *Estratègies econòmiques i reproducció social*.

constituïdes dins terme general» de Morella i, per tant, deuen assumir totes les ordres que arriben des de la vila⁵⁷.

Amb açò, les il·lusions de les aldees s'esvaeixen. En els anys posteriors, intenten modificar la situació a través de la via legal i judicial, però els seus esforços són inútils. Els tribunals desestimen les seues al·legacions i, ja el 1403, Martí l'Humà atorga la condició de fur a l'ordenament jurídic establert el 1389⁵⁸. Arribat el moment, les aldees no tenen altre remei que prendre les armes i s'enfronten a Morella durant la guerra civil de l'Interregne. La seua derrota ofereix a la vila, recolzada pel nou monarca, la possibilitat de castigar als insurrectes. Els imposen fortes multes per la rebel·lió i els principals dirigents de les aldees, aquells que havien dirigit la lluita en els últims anys, són foragitats. Es tanca, doncs, el conflicte que havien mantingut ambdues parts des de la fi del segle XIII i, a causa també de la greu crisi social i econòmica que travessa tot el nord del regne de València, les reivindicacions de les aldees s'aturen fins ben entrat el segle XVI.

Al llarg de tota la disputa, els centres rurals han madurat en la seua composició interna i han obtingut determinades parcel·les de poder a l'àmbit local que els han permès gestionar amb solidesa els assumptes propis. La lluita ha estat canalitzada per un conjunt de mecanismes d'actuació comuns i, sobretot, per una consciència col·lectiva forjada al caliu de dues idees principals: la pertinença a la comunitat d'aldees – definides cadascuna d'elles com centres poblacionals amb unes condicions jurídiques concretes i compartides amb la resta – i l'oposició a la vila de Morella. Aquets són els dos fonaments bàsics de la identitat pagesa a la comarca dels Ports, un sentiment identitari que s'elabora durant el segle XIV i perdura en l'imaginari col·lectiu dels habitants de les aldees, que continuen

⁵⁷ La sentència ha estat editada en A. Monfort, *Historia de la real villa*, pp. 317-329.

⁵⁸ Així, el règim de la comunitat d'aldees de Morella obté la màxima consideració jurídica i es crea una situació que només pot ser revocada o modificada a través d'una disposició del mateix rang, és a dir, un acte de cort o un fur. Ara bé, les aldees estan excloses de la seua elaboració, ja que la vila es reserva en exclusiva la participació en corts. La promulgació de la sentència com una de les lleis del regne en G. Colón – A. Garcia, *Furs de València*, vol. VI, p. 33.

enfrentant-se a Morella fins obtenir la separació definitiva de la vila el 1691.

Camperols i senyors

Juntament amb l'oposició dels camperols als centres urbans, la identitat col·lectiva al món rural es construeix també a partir de la contraposició amb el senyor. Si la comunitat d'aldees de la vila de Morella és el principal baluard del reialenc al nord valencià, l'orde de Santa Maria de Montesa esdevé titular d'un dels dominis senyorials més extensos de tot el regne, concentrat a la comarca del Maestrat. Després de la conquesta, el territori septentrional valencià és repartit per Jaume I entre els distints ordes militars que havien participat en les accions bèl·liques. Es configura, aleshores, un mapa polític complex i fragmentat en diversos castells, a l'interior dels quals es forja una incipient consciència col·lectiva que pren forma a mesura que es consolida el poblament a la zona⁵⁹. Tanmateix, es tracta encara d'una identitat pagesa amb un caràcter eminentment local, ja que difícilment traspasa els límits del senyoriu corresponent. Així mateix, a la fi del segle XIII tampoc no ha adquirit la solidesa necessària per configurar un discurs unitari capaç de fer front al senyor de manera col·lectiva dins de la pròpia entitat territorial⁶⁰. Tots aquests entrebancs se superen al llarg de la centúria posterior, gràcies a la creació d'un marc comú de convivència per a les distintes comunitats rurals, com és senyoriu de l'orde de Montesa.

Després de la desaparició de l'orde del Temple el 1307, el rei Jaume II es nega a transferir els béns que els templers posseïen al regne de València a l'orde de l'Hospital a fi d'evitar el seu enfortiment. En conseqüència, impulsa la creació d'un orde militar exclusiu del regne que dispose d'una ampla base territorial i siga un

⁵⁹ En aquest sentit, només cal recordar l'actuació conjunta que el 1267 protagonitzen les universitats del castell de Cervera davant els rectors de les parròquies dels pobles pel cobrament de la primícia. Vegeu nota 33.

⁶⁰ El 1294, les universitats dels castells de Peníscola, les Coves i Ares negocien de manera individual amb el mestre del Temple l'establiment de les rendes que han de pagar d'ara endavant. Vegeu nota 30.

aliat fidel als projectes de la corona. El 1317-1319, naix l'orde de Santa Maria de Montesa, que agrupa els senyorijs pertanyents al Temple – els castells de Xivert, Peníscola, les Coves, Culla i Ares – i l'Hospital – els castells de Cervera, Vilafamés i Onda – al territori valencià, concentrats majoritàriament a les comarques septentrionals⁶¹. Es conforma, així, una de les entitats senyoriales més extenses de tot el regne que serveix també per atorgar una coherència política a un bast territori compost per una espessa xarxa de comunitats rurals amb una base social i econòmica força homogènia⁶². El nou senyoriu es divideix en comandes o finences que respecten l'antiga articulació en castells. Hi ha, per tant, una continuïtat en l'organització del territori que afavoreix el desenvolupament de la consciència pagesa dins de marcs de referència amb una llarga tradició, ben assimilada a l'imaginari col·lectiu. De fet, a l'interior de cadascuna de les comandes es consoliden els aparells polítics i organitzatius que canalitzen les demandes comunitàries i expressen el sentiment col·lectiu.

El 1330, els representants de les «universitats dels lochs dins les finences de Culla e de les Coves e d'Ares» són convocats per Bernat de Montsonís, comanador major de Montesa, i es reuneixen en «consilio» a l'església d'Albocàsser. El frare els presenta una lletra del mestre Pere de Tous on els exhorta a abandonar els Furs d'Aragó, que mantenien des de l'atorgament de les cartes pobla, i adopten els Furs de València com a enquadrament legal únic⁶³. Poc després de l'emissió de la jurisdicció alfonsina, que pretenia consolidar la territorialitat dels Furs de València, Alfons el Benigne es dirigeix al mestre de Montesa per forçar-lo a convèncer als seus vassalls

⁶¹ Més al sud, completen el senyoriu de Montesa Montcada, Montroi, Silla, Sueca, Montesa i Perputxent. Les bases territorials de l'orde en E. Guinot, *Feudalismo en expansión*, pp. 169-170.

⁶² Al capdavant del conjunt de comunitats rurals se situa la vila de Sant Mateu, convertida en capital del senyoriu i lloc de residència dels mestres. Sant Mateu esdevé un centre que desenvolupa funcions urbanes i estén el seu domini almenys sobre els llocs de la comanda de Cervera, suscitant una oposició semblant a la que les aldees duen a terme contra Morella.

⁶³ E. Díaz Manteca, "Notes documentals", pp. 109, 113-115.

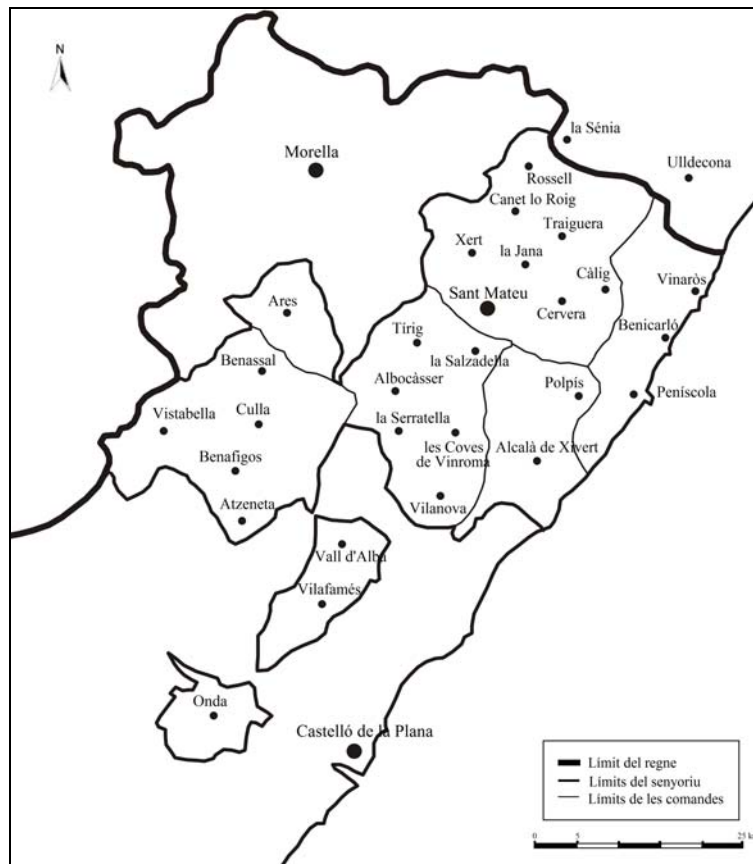
d'acceptar les lleis del regne⁶⁴. El problema foral havia començat uns anys abans, el 1326, quan l'anterior mestre de Montesa, Arnau de Soler, i el rei Jaume II havien intentat aconseguir el dret d'apel·lació als llocs poblats amb els Furs d'Aragó. Segons aquesta normativa, els habitants d'aquests pobles tenien dret de recórrer al Justícia d'Aragó o al Salmedina de Saragossa les sentències emeses per la justícia senyorial i açò suposava una ingerència jurisdiccional que ni els monarques ni els mestres de Montesa podien permetre. S'inicia aleshores una batalla entre la corona, els mestres i les comunitats rurals per l'aplicació d'un codi legal o altre que vehicula el sentiment identitari de la pagesia, sobretot entre les comunitats de la tinença de Culla. Els pobladors d'aquesta comanda defenen el manteniment dels Furs d'Aragó perquè era el règim jurídic que els havia estat concedit en el moment de la conquesta als seus avantpassats i, a més, els ofería la possibilitat d'escapar a la justícia senyorial o reial. Així mateix, el prenen com un signe de singularitat i de distinció respecte a la resta d'universitats valencianes que contribueix a forjar un sentiment identitari. Més encara, l'atac als drets i les bases jurídiques del camperolat origina un conflicte amb els mestres que s'allarga durant tot el segle XIV i, en conseqüència, vehicula l'oposició a la senyoria⁶⁵.

Aquesta continuïtat de la disputa atorga a les comunitats rurals l'escenari i els mecanismes necessaris per fer madurar la consciència col·lectiva. De fet, la situació es reproduïx quasi exactament igual el 1347. Poc després de la crida feta per la ciutat de València a la resta de viles i llocs del regne per recolzar la seua causa contra Pere el Cerimoniós, Pere de Tous, mestre de Montesa, s'adreça als representants de les universitats de la tinença de Culla per exigir-los que no signen la Unió i es mantinguen fidels a la causa reialista. Els

⁶⁴ Tanmateix, els seus esforços són inútils perquè només Atzeneta sembla realitzar el canvi el 1331, mentre que la resta de llocs adopten els Furs de València únicament de manera nominal. P. E. Barreda, "La qüestió foral", pp. 33-45. Una anàlisi més detallada de la jurisdicció alfonsina i les seues repercussions per a la consolidació de la territorialitat dels Furs de València en S. Romeu, "Los fueros de Valencia", pp. 75-115.

⁶⁵ Un seguiment de l'enfrontament per les apel·lacions de la tinença de Culla en P. E. Barreda, "Pere II de València", pp. 565-580.

síndics, reunits a Benassal, li fan saber que, pel moment, no s'han pronunciat, però «la dita ciutat [de València] e los de la Unió de aquella se offeren aparellats de fer e tornar» als pobles de la tinença «los furs e privilegis als quals (...) foren e són poblats e dels quals, sens justa raó, són estats despullats» des de 1343⁶⁶. Reclamen, per tant, que se'ls tornen els Furs d'Aragó i, així, es mantindran units al rei. De no fer-ho, recolzaran la causa unionista, que és el que finalment succeeix⁶⁷.

Mapa 4: El senyoriu de l'orde Montesa al Maestrat

⁶⁶ Aquest any, Pere el Cerimoniós havia venut a carta de gràcia a Pere de Tous els drets d'apel·lació de la tinença de Culla, les cenes de Borriana i la jurisdicció criminal de Sueca, Onda, Vilafamés, Montroi i Perputxent a canvi de 80.000 sous. *Ibi*, p. 567.

⁶⁷ La reunió dels síndics de la tinença de Culla i el representant senyorial en E. Díaz Manteca, "Notes documentals", pp. 115-117.

A ben segur que la resta de llocs del Maestrat duen a terme reunions semblants, primer entre ells i tot seguit amb els representants del mestre per sol·licitar determinades concessions a canvi de recolzar el bàndol reial. A mitjan segle XIV, les comunitats rurals disposen d'una capacitat organitzativa que els permet gestionar els assumptes col·lectius i fer front comú contra el senyor. L'àmbit d'aquesta actuació comunitària se circumscriu encara al territori de les comandes o les tinences i no s'articula com una reivindicació unitària a tot el senyoriu. De fet, mentre bona part de les comunitats rurals s'alcen en armes contra el senyor durant la guerra de la Unió (1347-1348), els llocs de la comanda de Cervera es mantenen al costat del mestre i només la vila de Sant Mateu sembla haver pres part en la causa unionista⁶⁸. En aquest cas, la rivalitat entre les comunitats rurals del castell de Cervera i la vila de Sant Mateu ha pesat més en la consciència pagesa i pot explicar la seua dissidència respecte a la resta del camperolat del Maestrat.

A banda d'aquesta excepció, que respon a un altra lògica, la majoria dels habitants dels centres rurals aprofiten la situació de rebel·lió general, promoguda des de la ciutat de València contra la política autoritària de Pere el Cerimoniós i estesa a bona part del regne, per oposar-se al mestre de Montesa, un dels principals defensors de la causa reialista, i plantejar un conjunt de reivindicacions que podien transformar la relació existent entre senyor i vassalls⁶⁹. L'estratègia planificada durant dècades per les comunitats rurals i duta a terme a través de la via legal pot rebre ara una bona empenta, si s'aconsegueix la victòria i els pagesos estan en disposició de negociar amb el mestre una modificació de les condicions del vassallatge. Tanmateix, la derrota del bàndol unionista i, per extensió, de les comunitats rurals del Maestrat té les conseqüències contràries.

Sufocada la revolta el desembre de 1348, el mestre de Montesa obté del rei la capacitat de castigar als seus vassalls pel suport a la

⁶⁸ En efecte, les comunitats del castell de Cervera queden exemptes de contribuir en les cises que el mestre imposa a la resta de llocs del senyoriu com a recompensa pel seu recolzament. Juntament amb elles, sembla que també es posen del costat del mestre els musulmans de Xivert i els veïns de la Serratella. *Ibi*, pp. 99-100.

⁶⁹ La participació del mestre de Montesa en *Ibi*, pp. 95-97.

«detestable confederació e unió malvada de la ciutat e regne de València»⁷⁰. Pere de Tous imposa penes monetàries força elevades a cada comunitat, tant per la rebel·lió conjunta com per obtenir el perdó dels personatges més actius en la revolta⁷¹. També obté un privilegi del Cerimoniós per cobrar cises sobre els productes de primera necessitat durant dotze anys a tots els llocs del seu senyoriu, a canvi del lliurament al rei de la tercera part de tot allò recollit⁷². Per últim, decreta que els llocs dels castells de Culla i les Coves li hauran de cedir d'ara endavant la meitat dels ingressos procedents de la primícia – renda que percebien íntegrament els consells locals – i, els que no ho hagen fet encara, hauran de renunciar als Furs d'Aragó i jurar els de València⁷³.

Les mesures no comporten un enduriment excessiu de les condicions de vassallatge, però sí suposen una sagnia econòmica que ofega les finances municipals de bona part dels llocs i, a més, anul·len una de les reivindicacions de les comunitats de la tinença de Culla, com és el manteniment de la singularitat en la tradició legal. A açò s'afegeixen els primers desajustaments provocats per les caresties i les epidèmies, que comencen a sacsejar tot el nord valencià de manera periòdica i marquen l'inici d'una regressió econòmica i demogràfica que s'allarga fins ben entrat el segle XVI⁷⁴. Tanmateix, els efectes de la crisi són encara conjunturals – no assoleixen una tendència clarament negativa fins els anys vint del segle XV – i les comunitats rurals maduren al recer de les exigències del mestre. En efecte, els llocs han de desenvolupar una administració capaç de fer

⁷⁰ Pere de Tous aconsegueix la cessió el 10 de març de 1349 a canvi del pagament de 120.000 sous. Això sí, el rei li prohibeix expressament introduir qualsevol «ius novum» en la seua relació amb els vassalls. *Ibi*, pp. 100, 122-123.

⁷¹ Entre les multes generals i les redempcions personals, el mestre recull un total 325.000 sous, quasi el triple del que havia pagat al rei per obtenir la potestat de castigar els seus vassalls. *Ibi*, p. 105.

⁷² *Ibi*, pp. 101, 119-122.

⁷³ Alguns llocs ja ho havien fet abans, com les Coves (1322), la Salzadella (1323), Tírig (1323) i Vilanova d'Alcolea (1327). Els que canvien el marc legal entre 1349 i 1351 són: Ares, Albocàsser, Culla, Atzeneta, Vistabella, Benafigos i el Boi. *Ibi*, pp. 108-109.

⁷⁴ L'evolució demogràfica de les comarques septentrionals valencianes en E. Guinot, "Demografia medieval", pp. 229-249.

front a la gestió de la fiscalitat posada en marxa per satisfer les demandes monetàries del senyor i, al mateix temps, disposen de mecanismes que els permeten reivindicar els seus drets. Després de la guerra de la Unió, a banda de les reunions que duen a terme els membres de les comandes, són constants les notícies de missatgers de tots els llocs del Maestrat aplegats a Sant Mateu per tractar assumptes comuns, bé per disposició dels mestres o bé per iniciativa pròpia⁷⁵. Siga com siga, les comunitats rurals creen un espai de discussió i d'encontre que els permet iniciar una dinàmica de tractament comú dels afers propis i també dels col·lectius. Aquestes reunions cristal·litzen, amb el pas del temps, en la formació d'estratègies comunes que superen els límits estrictes de les comandes i s'estenen a tota la pagesia del senyoriu.

El 1393, les universitats del Maestrat ordeixen un pla conjunt per escapar del domini jurisdiccional del mestre de Montesa i reivindicar certes quotes d'autonomia en els aspectes fiscals. Les comunitats rurals encara arrossegueu els deutes establerts amb el senyor i la monarquia en la ja llunyana guerra amb Castella, depenen absolutament del mestre per sol·licitar qualsevol tipus de préstec – el carregament dels censals ha de ser aprovat per ell –, han de fer front a noves demandes extraordinàries per les guerres que projecta el monarca a Itàlia i tampoc no disposen dels ingressos procedents dels impostos indirectes per cobrir les necessitats financeres municipals, ja que resten en mans del senyor⁷⁶. En conseqüència, s'adrecen al rei Joan I per obtenir la seua protecció contra els abusos i les arbitrietats del mestre, Berenguer Marc, i els seus delegats, guiatge que obtenen el 24 de març d'aquest any⁷⁷.

⁷⁵ En el cas de Culla, per exemple, les autoritats locals esmercen un total de 1.139 sous entre 1398 i 1407 per a pagar les dietes dels representants enviats a Benassal per reunir-se amb la resta de síndics de la tinença i, sobretot, a Sant Mateu, per discutir amb tots els altres llocs del Maestrat els donatius que han de realitzar per la «qüestió de les set milia lliures» i el maridatge de la infanta Isabel. V. Royo, "La economia municipal", p. 210.

⁷⁶ Una mostra de l'endeutament de les comunitats rurals del Maestrat i la seua estructura fiscal en *Ibi*, pp. 203-218.

⁷⁷ Reben expressament el guiatge la vila de Sant Mateu i els llocs de Traiguera, Canet, Càlig, la Jana, Peníscola, Benicarló, Vinaròs, Alcalà de Xivert, les Coves de Vinromà, Albocàsser, Tírig, la Salzadella, Vilanova, Ares i Vilafamés, encara que a

Aconseguida aquesta salvaguarda, les comunitats rurals ofereixen al rei un subsidi de 15.000 florins i el salari de vint llancers durant quatre mesos per a la campanya de Sardenya i, en contrapartida, negocien l'establiment d'un conjunt de condicions que satisfan bona part de les seues reivindicacions. Les demandes ara són comunes a tots els llocs del senyoriu, testimoni de la creació d'una consciència col·lectiva que s'estén a tots els habitants del Maestrat. Les peticions, aprovades per Joan I el 24 de maig de 1393, són fonamentalment tres. En primer lloc, es disposa que els tribunals reials esdevenen la instància única d'apel·lació en els enfrontaments que mantenen amb el mestre. Així mateix, les comunitats obtenen el dret d'imposar cises sobre els productes de primera necessitat durant un termini de vint-i-sis anys, amb la capacitat de gestionar de manera autònoma els ingressos i d'elaborar qualsevol normativa local per al seu regiment, sempre que l'aprove el mestre o el rei. Per últim, sol·liciten no haver de contribuir més en la guerra de Sardenya, tant si és a petició del rei com del mestre, a no ser que ho facen la resta de viles i llocs del regne⁷⁸.

Sota la protecció reial i a l'empar d'aquestes garanties, algunes viles i llocs del Maestrat inicien una sèrie d'accions per donar validesa a les seues reivindicacions particulars. Davant de l'actitud de Joan I, l'abril de 1393 Berenguer Marc li cedeix la jurisdicció d'Onda i Vilafamés i el dret de les apel·lacions de la tinença de Culla. Uns dies després, els pobles de la comanda de Culla signen uns capítols amb Joan I on el monarca els atorga la possibilitat de regir-se novament pels Furs d'Aragó, mentre que el rei emet un privilegi on declara la reincorporació d'Onda i Vilafamés al patrimoni reial⁷⁹. Fins i tot, l'actuació de les comunitats del Maestrat està secundada per la ciutat de València, que s'erigeix en garant dels drets reials al regne⁸⁰. Tanmateix, la situació canvia en els mesos següents, quan el

ben segur és extensible a la resta de comunitats. AHN, OO. MM., *Montesa*, carp. 548, perg. 123-P.

⁷⁸ Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), *Reial Cancelleria*, reg. 1907, f. 84-86 i 88v-89v.

⁷⁹ En el cas d'Onda, a canvi del pagament de 100.000 sous, que havien estat recollits pels veïns. Vegeu P. E. Barreda, "El conflicte foral", pp. 275-276; i E. Guinot, "Un precedent en la recuperació del patrimoni reial", p. 143.

⁸⁰ ACA, *Reial Cancelleria*, reg. 1907, f. 86v-88v.

monarca i el mestre duen a terme una negociació que finalitza el 16 de novembre de 1393. Segons els distints acords que signen tots dos, el rei retira la seua protecció sobre les universitats del Maestrat, invalida els capítols que els havia atorgat i tots els drets que contenien, declara la tornada de les comunitats de la tinença de Culla als Furs de València i, en el cas d'Onda, determina que la jurisdicció civil pertany a Montesa, mentre que la criminal roman en mans de la corona fins que no se solucione el contenciós de manera definitiva⁸¹.

Aquests pactes posen fi a les esperances pageses. Les il·lusions que s'havien creat han estat dilapidades per la política canviant de Joan I. Tanmateix, els pagesos han aconseguit forjar una resistència comunitària, canalitzada a través d'una sèrie d'interessos comuns que els han unit en la seua lluita amb el senyor. La identitat col·lectiva, construïda a partir d'aquesta oposició a Montesa al llarg de tot el segle, obté ara uns arguments sòlids sobre els que recolzar-se i, de fet, les comunitats rurals del Maestrat no abandonen les seues reivindicacions.

Després de la mort de Joan I, continuen amb la protesta col·lectiva i també individual davant Martí I i Berenguer Marc. L'octubre de 1401, els síndics dels llocs del Maestrat acudeixen a les corts del regne i presenten una sèrie de greuges al monarca, on denuncien els abusos del mestre i sol·liciten la protecció reial⁸². Com abans, els arguments sobre els que es construeix la reivindicació pagesa són l'exercici de la jurisdicció criminal – que pretenen que siga exercida pels oficials reials – i l'adquisició de prerrogatives fiscals pròpies per fer front a l'endeutament de les economies municipals. Martí l'Humà escolta les seues peticions en un primer moment, però, finalment, la seua acció no prospera. Els representants dels pobles no poden assistir de manera oficial a les sessions de les corts, on sí és present el mestre, un dels principals membres del braç eclesiàstic. És en aquest

⁸¹ Els diferents pactes entre monarca i mestre en AHN, OO. MM., *Montesa*, carp. 493, perg. 486-488-R. La qüestió sobre la jurisdicció d'Onda no es resoldrà fins 1421, quan cinc jutges determinen que la jurisdicció civil i criminal baixa estiguen en mans de Montesa i la criminal alta siga per als oficials reials. V. Garcia Edo, "La sentència dels 5 jutges", pp. 409-448.

⁸² AHN, OO. MM., *Montesa*, llibre 819-C, f. 59-63.

escenari on Berenguer Marc i Martí l'Humà negocien determinades condicions que afavoreixen els interessos de Montesa.

El 1403, atenent els greuges presentats pels braços militar i eclesiàstic, el rei revoca de nou la salvaguarda concedida a les universitats del Maestrat per Joan I, restitueix a l'orde la possessió de tota la jurisdicció a Vilafamés i Onda – excepte el mer imperi –, i declara la tornada a perpetuïtat dels pobles de la tinença de Culla als Furs de València⁸³. Com a resposta, entre el 1403 i el 1404 els llocs del Maestrat protesten formalment davant del monarca, al·legant que en les mesures preses en les corts no s'estan atenent les peticions fetes en el memorial de 1401 – ans al contrari, són totalment oposades – i reclamen la defensa dels drets reials al Maestrat⁸⁴. En aquesta ocasió, el rei tampoc no escolta les reivindicacions pageses i, el 1405, declara que les protestes eren nul·les perquè no havien seguit el procediment oportú, revocant totes les concessions i les salvaguardes aconseguïdes fins el moment⁸⁵.

Esgotada la via de negociació amb el monarca, el 1407 els pobles del Maestrat presenten un nou memorial de greuges, ara davant del papa Benet XIII⁸⁶. Denuncien els abusos del mestre i els atacs realitzats als privilegis i els drets dels llocs, i sol·liciten la seua intervenció com autoritat eclesiàstica suprema, perquè, segon diuen, el mestre no accepta cap altra autoritat superior i tampoc no està disposat a escoltar les seues súpriques per assolir un acord. A banda de les arbitrietats, els pagesos argüeixen l'estat de ruïna financera que travessen els pobles i també l'orde a causa de la llarga batalla judicial que mantenen i, sobretot, les càrregues que han de suportar per les consecucions jurisdiccionals obtingudes pel mestre de la monarquia, que han de pagar els vassalls. Vist açò, el papa decideix nomenar un jutge delegat per resoldre el contenciós. Tanmateix, la seua resolució poc pot modificar la situació. L'orde ha aconseguit la capacitat jurisdiccional a través de lleis emanades de les corts del regne i, com a senyor del Maestrat, té la potestat de transferir als seus

⁸³ AHN, OO. MM., *Montesa*, Pergamins, carp. 496, perg. 55-R.

⁸⁴ V. Garcia Edo, "La sentència dels 5 jutges", p. 433.

⁸⁵ *Ibi*, pp. 434-435.

⁸⁶ C. Rabassa – C. Díaz de Rábago, *Documents per a la història de Vilafamés*, p. 177.

vassalls el pagament dels privilegis concedits pel monarca. A més, bona part dels pobles comencen a sentir de manera acusada els efectes de les epidèmies i les caresties. En conseqüència, només alguns llocs decideixen seguir amb l'enfrontament amb el mestre i subscriuen la protesta davant Benet XIII⁸⁷. La reivindicació col·lectiva perd força davant les successives derrotes, la manca d'aliances sòlides amb altres agents socials que recolzen les reivindicacions pageses i la fortalesa de la senyoria.

La intensa lluita jurídica i legal duta a terme en l'última dècada del segle XIV i la primera XV no obté els resultats esperats, en primera instància, per la política canviant de la monarquia. En un intent d'obtenir recursos financers i econòmics per a la hisenda reial, Joan I i Martí l'Humà ofereixen una sèrie de privilegis que més tard revoquen per guanyar-se novament el favor del mestre de Montesa. En tot cas, l'aliança entre la monarquia i la ciutat de València, d'una banda, i els llocs del senyoriu de Montesa, de l'altra, no deixa de ser un fet circumstancial al recer dels interessos dels primers, com també ho és el possible acostament que es produeix entre Benet XIII i els pobles del Maestrat. En un intent de sotmetre l'orde als interessos papals, Benet XIII du una política que qüestiona l'actuació de Berenguer Marc i, quan mor el 1409, s'oposa a l'elecció del nou mestre, feta pels frares de l'orde, i en nomena un altre, al·legant certs drets del papat al respecte. S'origina aleshores una petita crisi, amb l'existència de dos mestres que s'enfronten per defensar la validesa del seu nomenament, fins que el 1410 Benet XIII decideix posar fi al cisma i nomena a Romeu de Corbera nou mestre de Montesa⁸⁸.

En aquest interval de temps, les reivindicacions dels llocs del Maestrat passen a un segon plànol i només amb la tornada de la calma, després de la fi de la guerra de l'Interregne el 1412, les universitats prenen de nou la iniciativa contra el mestre. Tanmateix,

⁸⁷ De fet, només les Coves de Vinromà, Vilanova d'Alcolea, la Salzadella, Alcalà de Xivert, Vinaròs, Càlig, Onda i Vilafamés subscriuen el memorial.

⁸⁸ L'elecció de Corbera es deu, entre altres coses, a la delicada situació que travessa el papat d'Avinyó en aquests anys, fent que Benet XIII atorgue preferència als assumptes papals i s'oblidi, en certa mesura, de la pugna per la titularitat de l'orde de Montesa. Vegeu totes aquestes qüestions en M. Betí, "El papa don Pedro de Luna", pp. 207-247.

troben un oponent, Romeu de Corbera, amb una personalitat forta, que esdevé un dels principals artífex de la política de la corona, i açò té les seues repercussions. Afavorit en tot moment pels monarques, Romeu de Corbera imposarà a poc a poc la seua voluntat sobre unes comunitats rurals que travessen una crisi demogràfica i econòmica que s'allargarà fins ben entrat el segle XVI. Hi ha, per tant, un procés d'enfortiment progressiu del poder senyorial que coincideix amb una reestructuració social, política i econòmica de les universitats del Maestrat. Una redefinició de les comunitats rurals que s'articula a partir de la identitat col·lectiva forjada en els segles precedents i, de nou, a partir de l'oposició al senyor.

Conclusions

Arribats a les primeres dècades del segle XV, la identitat col·lectiva de la pagesia dels Ports i el Maestrat ha assolit el nivell de maduresa suficient per a què gran part dels habitants d'aquestes comarques tinguen un imaginari comú de referència amb què poder identificar-se. D'ara endavant, evidentment es produeixen modificacions en les expressions de la consciència col·lectiva – s'han d'adaptar als nous temps indefugiblement –, però la base del sentiment identitari ha estat definit en els dos segles precedents i les seues característiques principals han estat ben articulades al llarg de tot aquest temps. Hi haurà, per tant, ben poques transformacions en el fons identitari del camperolat. És per això que s'ha detingut l'estudi en aquesta època, la primera dècada del Quatre-cents, perquè els fonaments de la identitat col·lectiva ja han estat assentats des del segle XIII i s'han consolidat durant tota la centúria posterior.

En aquest sentit, la consciència col·lectiva del camperolat valencià té un primer punt de referència a l'àmbit local. Des del segle XIII, la comunitat rural o, millor dit, la universitat representa el conjunt de veïns i habitants d'un lloc, units tots ells pel fet de compartir els escenaris de treball i sociabilitat, fer front al pagament de les mateixes rendes i assumir la responsabilitat de garantir el bon funcionament de la «res publica» gràcies a la seua implicació fiscal, judicial i política en la vida de la comunitat. Tots aquests aspectes

transfereixen una singularitat a la comunitat i al col·lectiu de veïns que hi resideixen que esdevé la base del sentiment identitari a nivell local. La universitat s'entén, per tant, com una unitat d'enquadrament de la població definida per la seua pròpia particularitat i també per la pertinença a una entitat territorial més ampla que li proporciona un marc d'actuació comú, on conviu amb altres comunitats rurals.

Perquè, en efecte, els districtes reials i senyorials estan integrats per una espessa malla de centres rurals de petita i mitjana entitat que comparteixen una sèrie de trets institucionals, polítics, socials i econòmics. És cert que les diferències entre uns llocs i els altres poden arribar a ser força notables, però, per sobre d'aquestes distincions, existeix un conjunt de característiques que homogeneïtza les diverses comunitats rurals situades dins d'una mateixa estructura territorial. Totes elles han estat poblades sota unes condicions més o menys semblants, la seua composició socioprofessional té moltes similituds, gaudeixen d'uns drets i uns privilegis comuns, han de fer front a les mateixes obligacions, tenen un mateix estatut jurídic i les relacions amb el senyor es canalitzen a través de les mateixes vies. Tot plegat, hi ha una sèrie de característiques que confereixen a les universitats un imaginari comú que les identifica i els atorga una singularitat compartida amb la resta de membres de l'entitat territorial a la que pertanyen.

Hi ha, per tant, una caracterització pròpia de les comunitats rurals que se situa a la base de la identitat col·lectiva de la pagesia. Una consciència que s'afirma, sobretot, gràcies a una doble confrontació. Més enllà de la personalitat particular, el sentiment identitari es forja a partir de l'enfrontament que les comunitats rurals mantenen amb els senyors i els centres urbans més propers. Les disputes entre els distints centres rurals són més que freqüents al llarg dels segles baixmedievals per l'aprofitament dels recursos naturals, l'establiment dels límits dels termes municipals i l'obtenció i la defensa de privilegis i llibertats, entre molts altres aspectes. Tanmateix, aquests conflictes locals no dissuadeixen l'existència d'una ideologia comuna entre els membres de la pagesia. Ans al contrari, allò que proporciona els mecanismes necessaris per

consolidar la identitat col·lectiva és la seua unió contra els senyors i els patricis de viles i ciutats.

Pagesos, burgesos i senyors ocupen un mateix espai i interpreten de manera molt distinta la posició i les competències que corresponen a cadascun d'ells en el territori on conviuen. Per estatus social, els senyors detenen les màximes prerrogatives polítiques, fiscals i jurisdiccionals sobre els seus vassalls. La seua condició i la seua aliança amb la monarquia els atorga una sèrie de mitjans d'acció que posen en marxa per obtenir el màxim nombre de recursos econòmics possible i també per incorporar una major capacitat de coerció que els permeta augmentar el control sobre les comunitats que estan sota la seua titularitat. Per la seua banda, les viles es consoliden al capdavant de senyories i batlies gràcies a les concessions fetes per senyors i monarques i, així, obtenen una singularitat dins de les diferents entitats que les individualitza respecte als centres rurals que pretenen dominar. En última instància, les comunitats rurals que hi ha per sota es defineixen per un conjunt de trets institucionals i polítics comuns, mentre que els seus habitants participen d'un mateix imaginari col·lectiu que els representa i els diferencia dels patricis dels centres urbans i, evidentment, dels senyors.

Cadascun d'ells ocupa una posició en la representació del cos social, però les competències respectives s'entrecreuen en la vida quotidiana i açò genera una conflictivitat latent. A la dominació econòmica que exerceixen mercaders, burgesos i artesans, s'afegeix el control polític, fiscal i jurisdiccional que les oligarquies urbanes i els senyors intenten estendre sobre el món rural circumdant. Sorgeix, per tant, entre la pagesia la preocupació col·lectiva per desprendre's del domini urbà i senyorial amb la finalitat d'augmentar les quotes d'autonomia i, al mateix temps, integrar-se en el govern i l'administració dels assumptes comunitaris, dels que sovint estan exclosos. Aquesta reivindicació política és implícita el menyspreu social que els habitants de la ciutat i els senyors mostren cap als pagesos i la supèrbia amb què els tracten. Darrere dels intents de sotmetiment de les comunitats rurals hi ha també una visió del camperolat que ressalta la seua incapacitat per regir el seu propi destí i, així, justifica la preeminència dels centres urbans i els senyors.

Es tracta d'una qüestió ideològica que la pagesia combat per mostrar la seua validesa i defensar el manteniment de la seua condició davant de les ingerències urbanes i senyoriales.

És precisament aquesta lluita la que emmotlla la construcció de la identitat col·lectiva. Perquè, una vegada assentades les bases de la consciència pagesa, l'oposició als centres urbans i als senyors els atorga el marc necessari per desenvolupar el sentiment identitari, més enllà de la casuística particular. Els exemples locals mostren que el conjunt de la pagesia valenciana és ben conscient de la seua posició, coneix els seus drets i les seues obligacions i, en conseqüència, està en disposició de realitzar les exigències adients per millorar la seua condició. Per defendre els interessos col·lectius i aconseguir un cert èxit en les seues demandes, el camperolat disposa d'un conjunt de mecanismes que s'adapten en cada moment a les circumstàncies pròpies de la conjuntura i, doncs, els mètodes de resistència prenen unes formes o altres. Així, les comunitats rurals canalitzen majoritàriament el conflicte amb els centres urbans i els senyors a través de la via legal, però aprofiten les insurreccions generalitzades a tot el territori per qüestionar l'ordre existent a través de les armes i modificar de manera més ràpida les relacions amb patricis i senyors.

Per tant, els pagesos coneixen els mitjans d'acció que estan al seu abast, saben els que més poden afavorir-los en cada situació determinada i, sobretot, poden dur a terme tota aquesta actuació continuada i constant perquè són capaços d'organitzar una estratègia col·lectiva que vehicula la reivindicació comunitària. La seua acció conjunta assoleix una gran coherència gràcies a l'elaboració d'un programa ideològic amb uns arguments comuns, com són la llibertat jurisdiccional, l'autonomia fiscal i financera i la participació política en els aparells de govern i de decisió, tant a nivell comarcal com nacional. Es tracta d'un ideari amb unes bases sòlides, que supera les fronteres estrictament locals i comarcals, és compartit per tots els habitants del camp valencià i, en última instància, esdevé el punt central sobre el que es construeix la identitat pagesa. De fet, aquests són els tres punts que se situen a la base de la lluita que les aldees duen contra la vila de Morella fins la desintegració de la comunitat el 1691 i també són les demandes que uneixen als pobles del Maestrat

contra els mestres de Montesa fins la desaparició del senyoriu al segle XIX.

Així, doncs, la dinàmica de l'enfrontament genera un discurs propi del camperolat, amb un llenguatge concret, que recull les reivindicacions comunitàries i és incorporat al seu imaginari col·lectiu. A més, aquest discurs confereix a la pagesia una particularitat que la singularitza envers les gents de la ciutat i els senyors i que li permet identificar-se amb un col·lectiu caracteritzat per uns trets ben definits. És cert que existeixen profundes diferències internes en les comunitats rurals i és molt possible que l'actuació dels grups pagesos responga, en bona mesura, als interessos dels seus dirigents. Tanmateix, el camperolat en conjunt és capaç de construir una ideologia pròpia que se sustenta en uns principis acceptats i defensats per bona part dels habitants del camp i que es transmet de generació en generació, garantint la lluita pagesa al llarg del temps.

Bibliografia

- Alfonso, Isabel. "Lenguaje y prácticas de negociar en la resolución de conflictos en la sociedad castellano-leonesa medieval", en *Negociar en la Edad Media, Actas del coloquio celebrado en Barcelona los días 14, 15 y 16 de octubre de 2004*, Barcelona, CSIC, 2004, pp. 45-64.
- . "Campesinado y derecho: la vía legal de su lucha (Castilla y León, siglos X-XIII)", en *Noticario de historia agraria: Boletín informativo del seminario de historia agraria*, n. 13, 1997, pp. 15-32.
- Aparisi, Frederic – Rangel, Noelia – Royo, Vicent. *Xàtiva en temps de Jaume I. Expansió i colonització feudal*, Xàtiva, Ulleye, 2008.
- Aparisi, Frederic – Royo, Vicent (ed.). *Beyond Lords and Peasants. Rural Elites and Economic Stratification in Rural Communities of Pre-modern Europe*, en premsa.
- Astarita, Carlos. "¿Tuvo conciencia de clase el campesinado medieval?", en *Edad Media: revista de historia*, n. 3, 2000, p. 89-113.
- Barreda, Pere Enric. "La qüestió foral de Benassal i la tinença de Culla", en *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, n. 18, 1987, pp. 33-45.

- . “Pere II de València, el Mestre de Montesa, la Tinença de Culla i les apel·lacions”, en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, n. LXIII, 1987, pp. 565-580.
- . “El conflicte foral de Benassal i la tinença de Culla”, en *II Congrés d’Història del Maestrat*, Vinaròs, 1991, pp. 273 -287.
- Baydal, Vicent. “Què som i per què som el que som. Un nou model interpretatiu per a la l’evolució històrica de la identitat col·lectiva valenciana”, en M. Lanusse – J. A. Martínez – A. Monzón (eds.), *Vida amunt i nacions amunt. Pensar el País Valencià en temps de globalització*, València, PUV, 2008, pp. 179-213.
- Betí, Manuel. “El papa don Pedro de Luna, señor temporal del Maestrato de Montesa”, en *Morella y el Maestrazgo en la Edad Media*, Castelló de la Plana, 1972, pp. 207-247.
- Carpenter, D. A. “English Peasants in Politics, 1258-1267”, en *Past and Present*, n. 136, 1992, pp. 3-42.
- Colón, Germà – Garcia, Arcadi. *Furs de València*, Barcelona, Barcino, vol. VI, 1994.
- Díaz Manteca, Eugeni. “Notes documentals per l’estudi de la Unió al Maestrato de Montesa (s. XIV)”, en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, n. LXI, 1985, pp. 93-141.
- Eixarch, José. *La independencia de las aldeas de Morella (1231-1691)*, Vinaròs, Antinea, 2003.
- Freedman, Paul. “La resistencia campesina y la historiografía de la Europa medieval”, en *Edad Media: revista de historia*, n. 3, 2000, pp. 17-37.
- Furió, Antoni – Garcia-Oliver, Ferran. “La cultura pagesa”, en Emili Giralt (dir.), *Història Agrària dels Països Catalans. Volum II. Edat Mitjana*, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca, 2004, pp. 581-602.
- Garcia Edo, Vicent. “Blasco de Alagón”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, n. LXII, 1986, p. 383-420.
- . “La sentència dels 5 jutges. De la jurisdicció i altres drets de la vila d’Onda. 3-1-1421”, en *Estudis Castellonencs*, n. 3, 1986, pp. 409-448.
- Garcia-Oliver, Ferran. “La ciutat contra el camp en la tardor medieval”, en Miquel Barceló et al (ed.), *El feudalisme, comptat i*

- debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, València, PUV, 2003, pp. 539-558.
- Guinot, Enric. *Feudalismo en expansión en el norte valenciano. Antecedentes y desarrollo del señorío de la Orden de Montesa, siglos XIII-XIV*, Castelló de la Plana, Diputació de Castelló, 1986.
- . “La lluita per la creació dels municipis medievals al Maestrat. El cas de Peníscola, Benicarló i Vinaròs”, en *Actes del I Congrés d’Història del Maestrat*, Vinaròs, 1986, pp. 181-196.
- . “Un precedent en la recuperació del patrimoni reial al País Valencià: la jurisdicció d’Onda, 1393”, en *Saitabi*, n. 36, 1986, pp. 137-153.
- . “Demografia medieval del nord del País Valencià”, en Carmen Pérez Aparicio (ed.), *Estudis sobre la població del País Valencià*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1988, vol. I, pp. 229-249.
- . *Cartes de poblament medievals valencianes*, València, Generalitat Valenciana, 1991.
- . “La génesis de las comunidades campesinas cristianas en Valencia y Andalucía tras la conquista del siglo XIII”, en José Ignacio de la Iglesia Duarte (coord.), *Monasterios, espacio y sociedad en la España cristiana medieval*, Actas de la XX Semana de Estudios Medievales de Nájera (Nájera, 3 – 7 d’agost de 2009), Logronyo, Instituto de Estudios Riojanos, 2010, pp. 323-352.
- Hilton, Rodney H. “El campesinado como clase”, en *Estudis d’Historia Agrària*, n. 1, 1978, pp. 27-37.
- Justice, Steven. *Writing and Rebellion: England in 1381*, Berkeley, 1994.
- Laslett, Peter. *The world we have lost: England before the Industrial Age*, Nova York, 1965.
- Miralles, José. “Guerra civil en terres de Morella a la mort del rei Martí (1411-1412)”, en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, n. XLVII, 1971, pp. 77-86.
- Monfort, Antonio. *Historia de la real villa de Villafranca del Cid*, Vilafranca, 1999.
- Narbona, Rafael. *Valencia, municipio medieval. Poder político y luchas ciudadanas, 1239-1418*, València, Ajuntament de València, 1995.
- Puig, Joan. *Historia breve y documentada de la Real Villa de Catí*, Castelló de la Plana Diputació de Castelló, 1953.

- Rabassa, Carles. *Conjuntura econòmica i desenvolupament comercial als Ports de Morella segles XIV i XV*, tesi doctoral inédita, Universitat de València, 1996.
- Rabassa, Carles - Díaz de Rábago, Carmen. *Documents per a la història de Vilafamés*, València, Ajuntament de Vilafamés, 1995.
- Rodrigo, Mateu. "La Unión valenciana y sus protagonistas", en *Ligarzas*, n. 7, 1975, pp. 133-166.
- Romeu, Sylvia. "Los fueros de Valencia y los fueros de Aragón: la jurisdicción alfonsina", en *Anuario de Historia del Derecho Español*, t. XLII, 1972, pp. 75-115.
- Royo, Vicent. *Estratègies econòmiques i reproducció social del camperolat valencià. Les elits rurals de Vilafranca al tombant del segle XIV*, memòria d'investigació inédita, Universitat de València, 2009.
- . "Terres i colons al Maestrat medieval. La carta pobla de la Salzadella, 1238", en *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, n. 81, 2009, pp. 120-137.
- . "La economía municipal de una comunidad rural valenciana. El lloc de Culla (1398-1407)", en Juan Francisco Jiménez Alcázar – Jorge Maíz – Concepción Villanueva – Inés Calderón (eds.), *Actas del IV Simposio Internacional de Jóvenes Medievalistas*, Murcia, 2009, pp. 203-220.
- . "Senyors i llauradors a Xert i la Barçella als segles baixmedievals", en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, n. LXXXVI, 2010, pp. 213-240.
- . "Los conflictos políticos en el norte del reino de Valencia. La lucha por el poder en la comunidad de Morella y sus aldeas (1292-1412)", en *Roda da Fortuna*, en premsa.
- Sánchez Adell, José. "La Comunidad de Morella y sus aldeas durante la Baja Edad Media", en *Estudis Castellonencs*, n. 1, 1982, pp. 73-181.
- Sánchez Almela, Elena. *El llibre de Privilegis de la Villa de Sant Mateu (1157-1512)*, Barcelona, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón, 1985.
- Scott, James C. *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, New Haven, 1976.
- Torró, Josep. "Guerra, repartiment i colonització al regne de València (1248-1249)", en Enric Guinot – Josep Torró (ed.), *Repartiments a la Corona d'Aragó (segles XII-XIII)*, València, PUV, 2007, pp. 201-276.

Viciano, Pau. *Els peus que calciguen la terra. Els llauradors del País Valencià a la fi de l'edat mitjana*, València, PUV, 2012.

«Con se degen los càrrechs supportar entre los ciutadans» Administració municipal i identitat urbana a Girona (1350-1440)¹

Albert Reixach Sala

Resum

A la llum dels estudis recents sobre la identitat col·lectiva a les ciutats catalanes de la baixa edat mitjana, aquest article pretén continuar examinant els complexos lligams entre els individus i la seva comunitat. Se centra en la manera com els habitants d'una població experimentaren vincles amb l'administració municipal, no només a través d'una participació activa per mitjà de l'exercici de càrrecs o la gestió de les finances, sinó també la lligada a l'endeutament col·lectiu. En un estudi del cas de la ciutat de Girona entre 1350 i 1440, es documenten i descriuen els discursos i representacions que pogueren generar aquestes relacions. Així

Abstract

In the light of recent studies on the communal identity in Late Medieval Catalan towns, this paper wants to examine the complex ties between the individuals and their communities. It focuses on the way the dwellers of a certain town experienced these ties with its local council, not only through an active office-holding or financial management, but also those arisen from the collective debt. In a case study of the city of Girona between 1350 and 1440, are documented and described speeches and representations that might generate these relationships. In addition, there is an attempt to understand how they could contribute to the formation of a

¹ Aquest treball s'ha elaborat en el marc del projecte de recerca "Financieros al servicio del poder en la Corona de Aragón (s. XIV-XV): Métodos, agentes, redes" (ref. HAR2011-24839) finançat pel Ministerio de Innovación y Ciencia i, així mateix, en el si del grup de recerca consolidat "Renda feudal i fiscalitat a la Catalunya baixmedieval" (2009 SGR 1367) del Comissionat per a Universitats i Recerca de la Generalitat de Catalunya. Abreviatures utilitzades: ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó, C = Cancelleria; AHG, Gi-0X = Arxiu Històric de Girona, Fonts notariales, Notaria de Girona-0X; AMGi = Arxiu Municipal de Girona, Fons Ajuntament de Girona; I.1.1.= sèrie *Manuale d'acords*; I.1.2.1.= sèrie *Ordinacions dels jurats*; I.3.3.1.1.= sèrie *Llibres d'èpoques*; I.3.3.1.2. = sèrie *Llibres de comptes del clavari*; I.3.3.1.5. = sèrie *Comptes de l'administració municipal*; I.3.3.2.4. = sèrie *Llibres de censals i violaris*; llig.= lligall. Les quantitats monetàries s'expressen en lliures o sous barcelonins (ll., s.) o florins d'or d'Aragó (fl.).

mateix, s'intenta veure com contribuïren a la construcció d'una identitat política local en el context de les estretors financeres que visqueren moltes hisendes catalanes del període.

Paraules clau

Govern municipal; finances; identitat; Girona; Catalunya, s. XIV-XV.

political identity during a period when many Catalan municipal treasuries suffered financial difficulties.

Keywords

Local government; Finances; Identity; Girona; Catalonia 14th-15th c.

A principis de la dècada de 1380 Francesc Eiximenis dedicà un capítol del tractat sobre el regiment de la cosa pública a aportar deu arguments favorables a la importància d'«ajudar a la cosa pública», és a dir de participar en l'administració de la comunitat. Resulta especialment suggerent la setena raó adduïda, que feia així: “car servir a la cosa pública és servir a si mateix en persona e a ses coses pròpies; car si la cosa pública és posada en bon estament, segueix-se que cascun home qui és membre de aquella ne ha la part sua, e majorment aquell qui és executador de tant santa obra”².

A la llum de les reflexions del cèlebre menoret, ens apareixen diversos interrogants a propòsit de les institucions públiques locals i com les percebien els seus contemporanis. Ens preguntem el següent. Com es vivia el servei a la cosa pública en temps d'Eiximenis? La relació dels habitants de les ciutats de la Catalunya dels segles XIV i XV amb els respectius municipis generà discursos i representacions? Arribà, fins i tot, a contribuir a la construcció d'una identitat política?

1. Introducció

Com és ben sabut, els darrers anys la qüestió identitària ha entrat amb força a la historiografia fins a penetrar també a la medievalística

² F. Eiximenis, *Regiment de la cosa pública*, cap. XVIII.

de la Corona d'Aragó, en general, i catalana, en particular³. Tot i això, és igualment cert que els primers fruits en aquest àmbit s'han començat a recollir fa ben poc en treballs com els de F. Sabaté⁴.

Com es pot suposar, aquesta nova tendència en les investigacions a propòsit de les ciutats medievals de la Corona d'Aragó, en general, i el principat de Catalunya, en particular, entronquen amb corrents que han fet fortuna en altres territoris de la Península Ibèrica i de l'Occident europeu com ara l'Imperi germànic, els Països Baixos, el nord de França o la Península Itàlica. En un camp d'estudi prou ampli com és el de les identitats s'han abordat qüestions que van des de les formes d'expressió d'una identitat urbana (la formació de tradicions constitucionals i corpus normatius, les traces d'una religió cívica, la cronística laudatòria municipal i l'edifici o articulació d'un patrimoni arquitectònic comú) fins a la vertebració dels espais intraurbans o la gestació, en el marc d'aquestes mateixes ciutats, de diverses identitats individuals i de grup com a resultat dels distints posicionaments en un sistema social enormement complex (de vegades emfasitzats per marcadors externs de distinció)⁵.

³ Sobre les circumstàncies actuals que expliquen el renovat interès historiogràfic per la identitat col·lectiva: P. Prodi, "Introduzione: evoluzione e metamorfosi delle identità collettive", pp. 9-27. A propòsit del lloc central que té reservat la identitat en els estudis sobre l'època medieval: F. Sabaté Curull, "Identitats", pp. 9-22; Idem, "Els referents històrics de la societat", pp. 13-35.

⁴ Fa menys de deu anys era difícil trobar més aportacions que les de Ph. Daileader sobre la ciutadania i la identitat col·lectiva a la vila de Perpinyà i les de J. Fernández Trabal quant a les senyes d'identitat de les elits urbanes de les ciutats catalanes baixmedievals: Ph. Daileader, *True Citizens*; J. Fernández Trabal, "De 'prohoms' a ciudadanos honrados", pp. 331-372, especialment pp. 346-354. Pel que fa a F. Sabaté, vegeu, en especial: F. Sabaté, "El poder soberano en la Cataluña bajomedieval", pp. 483-527; Idem, "Estamentos, soberanía y modelo político", p. 245-278; Idem, "El naixement medieval d'una identitat urbana i burgesa", pp. 111-125.

⁵ Poden trobar-se tots els aspectes apuntats en els nombrosos treballs aplegats en els següents volums, els quals, com dèiem, cobreixen territoris que s'estenen des del Mar del Nord fins a la Mediterrània: G. Chittolini i P. Johanek (a cura de), *Aspetti e componenti dell'identità urbana*; M. Boone i P. Stabel (eds.), *Shaping Urban Identity*; M. Boone, E. Lecuppre-Desjardin i J.P. Sosson (ed.s), *Le verbe, l'image et les représentations*; W. Blockmans i A. Janse (eds.), *Showing Status*; É. Crouzet-Pavan i É. Lecuppre-Desjardin (eds.), "Les mots de l'identité urbaine", pp. 5-130. Pel que fa als regnes hispànics, en general, i la Corona de Castella, en particular, cal destacar

Tornant a l'àmbit català, val a dir que P. Verdés ha donat resposta a bona part dels interrogants que formulàvem al principi tot demostrant que l'estudi de les finances municipals pot constituir una bona perspectiva des d'on abordar una qüestió tan esmunyedissa com la de les identitats en el marc de les ciutats catalanes baixmedievals⁶.

Si ja s'havia posat de manifest que els elements fiscals i financers eren fonamentals a l'hora d'interpretar la vertebració dels municipis al llarg dels segles XIV i XV, no ha de sorprendre que constitueixin un component important de l'aparició d'una identitat política de les ciutats catalanes i, al capdavant, de molts dels processos de construcció d'identitats que s'articularen *intra muros*⁷.

Tal com dèiem, els treballs de P. Verdés constitueixen una base sòlida per seguir explorant el paper de la hisenda municipal en la configuració d'una consciència comunitària a les ciutats i viles del principat durant la baixa edat mitjana. En concret, s'hi demostren els

la fructífera línia de recerca endegada per investigadors com J. A. Jara Fuente, impulsor d'obres col·lectives i, alhora, autor de treballs personals que ofereixen una útil recepció de l'abundant literatura antropològica, sociològica o psicològica entorn del tema de la identitat, així com indagacions precises sobre les identitats polítiques i socials en les ciutats castellanes. Vegeu, especialment: J. A. Jara Fuente, G. Martín i I. Alfonso Antón (eds.), *Construir la identidad en la Edad Media*; J. A. Jara Fuente, "Percepción de 'sí', percepción del 'otro'", pp. 75-92. És important, a més, tenir en compte el dossier de recent aparició coordinat pel mateix autor "La definición de la identidad urbana", i el monogràfic dirigit per J.A. Barrio Barrio, "Espacios de identidad política urbana".

⁶ P. Verdés, "La ciudad en el espejo", pp. 137-173; P. Verdés, "Atès que la utilitat de la universitat deu precehir lo singular", pp. 409-436. Val a dir que el pes de la fiscalitat també s'ha advertit en la construcció de la identitat de les comunes italianes i la de les ciutats de la Provença. Respectivament: P. Boucheron, "Les enjeux de la fiscalité directe dans les communes italiennes", pp. 153-167; M. Hébert, "'Bonnes villes' et capitales régionales", pp. 527-541.

⁷ En aquest sentit, estudis sobre Lleida, Cervera o Tàrraga han demostrat la hipòtesi que les exigències fiscals de la monarquia i, en un segon pla, les pròpies necessitats veïnals foren justament el detonant de la institucionalització político-jurídica de les comunitats locals, alhora que l'acompanyaren en les diferents fases de la configuració d'un règim municipal, vegeu: M. Turull, "Universitas, commune, consilium", pp. 637-677; Idem, "Nuevas hipótesis sobre los orígenes de los Consejos", pp. 461-471; M. Turull i P. Verdés, "Gobierno municipal y fiscalidad en Cataluña", pp. 507-530. Pel que fa al cas de la ciutat de Barcelona en una línia similar: P. Orti, "El Consell de Cent durant l'Edat Mitjana", pp. 21-48.

efectes de les demandes reials o senyorials i de la necessitat de contractar deute de forma col·lectiva en l'articulació de les comunitats i no només des del punt de vista jurídic. Així mateix, hi queda palesa la importància creixent de la fiscalitat en la formulació del concepte de ciutadania i en el desenvolupament d'una certa cultura d'allò públic en l'àmbit local. Finalment, s'hi fa evident la gran presència d'arguments vinculats a l'administració financera en la definició dels paràmetres del bon govern de les ciutats i, en definitiva, de la relació entre els individus i la respectiva comunitat local. Com deixa entreveure la cita inicial de F. Eiximenis, molts d'aquests assumptes ja van ser objecte de cert debat a la Catalunya tardomedieval i, per tant, sembla lícit dedicar-los tota l'atenció que mereixen.

En el present treball pretenem, precisament, continuar examinant la complexa relació entre l'individu i la cosa pública o, més ben dit, entre els habitants d'una localitat i la *universitat* que conformaven. Per això, ens fixarem en els discursos i les construccions identitàries vinculades a la participació més o menys activa en l'administració de la pròpia comunitat, cosa que, com veurem, incloïa en una proporció important elements fiscals i financers. A més de detectar i descriure les distintes formes que podien prendre aquests discursos, s'intentarà, en darrera instància, aportar elements de reflexió per entreveure com s'articularen en el context de les dificultats financeres viscudes per molts municipis catalans a les darreries del segle XIV i a principis del segle següent.

Amb aquesta finalitat s'ha seleccionat la ciutat de Girona com a laboratori d'anàlisi. Com és sabut, la ciutat de l'Onyar representa una de les cinc grans poblacions de la Catalunya de l'època i fou capital indiscutible de la regió nord-occidental⁸. Per altra banda, s'ha pres com a referència cronològica el període comprès, aproximadament, entre 1350 i 1440. La investigació s'obre, doncs, amb el moment de la

⁸ A propòsit de les diverses capitalitats que exercia Girona: F. Sabaté, *El territori de la Catalunya medieval*, pp. 167-225, 249, 253-254. En la tria de l'escenari també hi ha influït el notable bagatge historiogràfic sobre la Girona baixmedieval, amb obres de referència com les de C. Guilleré i de J. Fernández Trabal: C. Guilleré, *Girona al segle XIV*, 2 vols; J. Fernández Trabal, *Una família catalana medieval. Els Bell-lloc de Girona 1267-1533*.

cristal·lització de les administracions locals en moltes ciutats i viles catalanes i, per tant, de l'aparició d'unes entitats municipals que poden començar a encarnar el concepte de cosa pública⁹. I es clou amb l'inici de l'escalada de tensions d'orde divers que acabà desembocant en la Guerra Civil i contribuí a reestructuracions significatives en els equilibris de poder del principat¹⁰. Enmig d'aquests dos extrems transcorregueren anys de dificultats, de penúria a les arques locals, de confrontació social, de bandositats i de crisis institucionals, tots ells aspectes fins ara poc estudiats en la localitat que ens ocupa¹¹.

Segons apuntàvem, l'eix d'aquest estudi es troba en la participació en l'administració local d'una ciutat de la Catalunya a cavall dels segles XIV i XV i en l'evolució dels discursos o els processos identitaris que suscità aquesta participació. Abans d'entrar a analitzar aquestes construccions, cal procurar definir, a tall d'introducció, les diverses vies per les quals l'habitant d'una ciutat o membre d'una comunitat política es relacionava o intervenia en la seva administració.

En primer lloc, hi hauria una forma passiva de vincular-s'hi que venia imposada per la condició de subjecte fiscal, és a dir per l'obligació de qualsevol ciutadà de satisfer a les arques municipals les pagues comunes derivades o bé de demandes de la Corona o bé de necessitats concurrents diverses a què la comunitat havia de fer front. Amb el ben entès que si una comunitat s'endeutava mitjançant certs expedients financers les obligacions fiscals dels contribuents simplement es diferien, cal tenir present una via paral·lela

⁹ Sobre el procés de cristal·lització d'autèntiques administracions municipals amb un sistema fiscal propi: P. Ortí, M. Sánchez i M. Turull, "La génesis de la fiscalidad municipal", pp. 115-134. Quant a las dinàmiques que hi conduïren en el marc més ampli de la Corona d'Aragó: M. Sánchez – A. Furió – Á. Sesma, "Old and New Forms of Taxation in the Crown of Aragon", pp. 99-130.

¹⁰ Per bé que hi ha una manca important d'estudis que abracin tot el conjunt del principat en les dècades centrals del segle XV, el cas de la ciutat de l'Onyar es coneix prou bé gràcies als treballs de S. Sobrequés: S. Sobrequés, "Régimen municipal gerundense en la baja edad media", pp. 165-234. L'altra referència clàssica pel període és, sens dubte, l'obra de C. Batlle. Entre d'altres publicacions: C. Batlle, *La crisis social y económica de Barcelona*, 2 vols.

¹¹ Només es pot remetre a treballs que avaluïn algunes qüestions de la dècada de 1370: C. Guilleré, "Reacció social i agitació menestral a Girona", pp. 89-117.

àmpliament difosa entre la població dels municipis catalans de la baixa edat mitjana, com veurem millor més endavant, enormement endeutats; es tracta del fet que un individu hipotequés la seva persona i els seus béns en l'emissió de rendes vitalícies i perpètuas en nom de "tota" la universitat.

Així mateix, la pertinença a la comunitat de vegades donava peu a una vinculació més activa amb l'administració de la respectiva ciutat, vila o lloc. D'una banda, era possible que un veí hi exercís tant càrrecs de caràcter eminentment polític (en especial, l'ofici de regidor) com ocupacions amb una capacitat d'influència molt menor. De l'altra, podia ser que un veí s'impliqués amb la hisenda municipal per la via d'un contracte i que assumís la gestió de certes operacions en nom del comú durant un cert temps (com ara en sindicats de representació, per a l'emissió de deute o la compra de gra), que oferís crèdit a aquesta comunitat (fos en forma de préstecs a curt termini o mitjançant l'adquisició de violaris o censals) o que, així mateix, arrendés impostos percebuts pel municipi.

Considerem que una part de la primera via, la lligada a la contribució fiscal, ja ha estat estudiada a fons per autors com P. Verdés i J. Morelló¹². Per això, ens interessarem, d'entrada, per les altres modalitats, és a dir l'exercici de càrrecs o l'assumpció d'administracions i la prestació de serveis financers al municipi. A continuació, ens fixarem en la segona variant de la forma de vinculació *a priori* passiva, és a dir la implicació personal en l'endeutament col·lectiu.

¹² Vegeu nota 6. Cal destacar en aquest sentit les recerques que ha dedicat Jordi Morelló als conflictes suscitats per estaments com el clergat i la noblesa i la seva consideració com a subjectes fiscals en el marc dels municipis. Vegeu, sobretot: J. Morelló, "Les résistances à l'impôt dans les municipalités catalanes", pp. 398-426. Més precisions sobre les implicacions de les exempcions fiscals de certs grups (nobles, minories ètniques, forasters o membres de la casa reial) i el dret de ciutadania, amb alguns exemples justament de Girona i bibliografia complementària: P. Verdés, "Car les talles són difícils de fer e pijors de exigir", pp. 129-153, especialment pp. 136-141.

2. El servei a la “república” i la construcció d’una identitat contradictòria

Abans d’examinar els discursos que pogué generar l’exercici de càrrecs i la prestació de serveis al municipi, val la pena recordar que aquesta institució no prengué definitivament cos fins a la segona meitat del segle XIV, de resultes, en gran part, de tota una llarga sèrie de transformacions en l’àmbit tributari i financer. En efecte, anteriorment la població gironina ja havia pogut intervenir en el govern de la ciutat tot col·laborant amb l’administració reial i, al mateix temps, és altament probable que s’haguessin travat solidaritats entre els veïns, existissin mitjans on s’expressava aquesta cohesió i, per tant, s’hagués assentat una autèntica comunitat urbana¹³.

Tanmateix, com argumenta P. Orti per la ciutat de Barcelona, segurament no es fins al darrer terç del segle XIV que a Girona, com en altres localitats, es pot trobar un municipi formalment autònom i amb un govern les competències del qual abraçaven diversos àmbits significatius, gaudien de reconeixement jurídic i eren efectives en la pràctica, encara que sempre amb certes limitacions¹⁴. Aquesta consolidació de les estructures polítiques, a més, tenia molt a veure amb la cristal·lització, a l’altura de 1370, d’una administració financera de caràcter veritablement municipal, nascuda per donar resposta a necessitats comunitàries i, sobretot, a la creixent pressió fiscal¹⁵.

Així mateix, en aquells anys també quallaren la majoria d’oficis i quedava dibuixat un quadre institucional que, en essència, tingué continuïtat fins a la fi del període estudiat. De cara a valorar la participació dels habitants de la ciutat de Girona en aquests òrgans,

¹³ J. M. Font Rius, “La comunitat local o veïnal”, pp. 491-576; T. de Montagut, “La doctrina medieval”, pp. 475-489; P. Verdés i M. Turull, “Els municipis catalans”, pp. 193-208.

¹⁴ P. Orti, “El Consell de Cent durant l’Edat Mitjana”, pp. 21-48.

¹⁵ Vegeu alguns aspectes a propòsit d’aquests òrgans de govern a: C. Guilleré, “Política i societat”, pp. 67-87; i C. Guilleré, *Girona al segle XIV*, vol. II, pp. 247-307. Quant a l’administració financera: C. Guilleré, “Structures et pratiques de gestion financière et fiscale à Gérone”, pp. 39-55; A. Reixach, “Finanzas municipales y banca privada en la Cataluña bajomedieval”, en premsa; Idem, “Los tesoreros del municipio de Gerona”, en premsa.

vegem ràpidament quines eren les formes d'accedir-hi i quin grau d'implicació requerien.

El càrrec municipal per excel·lència i amb més tradició, el de jurat, era de renovació anual, igual com la figura dels auditors de comptes, la dels sobreposats de les obres i la dels consellers o membres del consell de la ciutat limitat a un cert nombre de places (en concret, vuitanta, tret d'alguns parèntesis del darrer terç del segle XIV)¹⁶.

D'acord amb sengles privilegis de 1345 i de 1393, l'elecció dels nous càrrecs havia de tenir lloc cada 1 de gener de la manera següent¹⁷. Els jurats sortints havien d'eleger els vuitanta consellers per l'any que s'encetava i aquests, una vegada congregats, s'havien de reunir separant-se entre les tres mans o estaments. D'aquestes tres reunions paral·leles en resultarien sis electors, dos de cada mà, que s'haurien d'ocupar de designar els sis nous jurats i els càrrecs d'auditors de comptes i de sobreposats de les obres¹⁸.

Cal fer notar, doncs, que el mecanisme ordinari per incorporar-se al consell en un any determinat es basava en la lliure designació per part dels jurats quan expirava el seu mandat. Posteriorment, l'accés a la resta de magistratures específiques passava pel filtre de les tres mans i d'una comissió d'electors paritària. Amb tot, no costa gaire imaginar que el que prevalia era, al capdavall, la cooptació. Per altra

¹⁶ També es nomenaven cada any altres oficis menors, de perfil més aviat tècnic, com el de procurador dels jurats, el d'advocat i, a partir de finals de finals del segle XIV, el de pesador del gra i de la farina. Altres oficis com el d'escrivà del consell o el de verguer dels jurats resultaven de procediments al marge de l'elecció anual per part dels jurats sortints. Tampoc no tenim en compte aquí un càrrec de naturalesa jurídica complexa com el de mostassaf, un oficial reial actuant en l'àmbit municipal, que a Girona, a semblança d'altres ciutats catalanes, era nomenat pel monarca a partir d'una terna de candidats presentada pels jurats, com aclareix perfectament C. Vela pel cas de Barcelona: C. Vela, "Les ordinacions de mercaderies encamerades o falsificades", pp. 19-45.

¹⁷ Quant a la provisió de 1345: AMGi, I.1.2.1., llig. 5, reg. 2, f. 62v-63v, 1345/01/25. El privilegi es copia en el cartulari més antic de la ciutat: C. Guilleré (ed.), *Llibre Verd*, doc. 241 (1345/03/05). Pel que fa al privilegi de 1393: G. Juliol (ed.), *Llibre Vermell*, doc. 63 (1393/02/22).

¹⁸ Entre molts altres casos en què l'acta de l'assemblea del dia de ninou descriu amb detall la cerimònia, vegeu: AMGi, I.1.1., n. 18, f. 1r-4v, 1389/01/01; AMGi, I.1.1., n. 29, f. 2r-7v, 1394/01/01; AMGi, I.1.1., n. 44, f. 1r-7v, 1418/01/01; AMGi, I.1.1., n. 52, f. 56r-59r, 1435/01/01.

banda, se suposa que qualsevol ciutadà tenia l'opció d'ingressar al consell i a la resta d'òrgans, si, òbviament, reunia una sèrie de condicions tocants a l'estatus més aviat tàcites. A Girona, ben mirat, aquests requisits no es feren explícits fins a una data tardana respecte del període que ens ocupa, en concret, fins a unes disposicions de la reina Maria de 1445 que completaven un procés de reforma del règim municipal iniciat l'any 1437¹⁹.

Fos com fos, tothom que es trobés dins d'aquest grup virtual d'electes podia ser designat per un càrrec sense que s'hagués postulat abans. D'aquí que no ens hagi de sorprendre que de vegades s'hagués de notificar a algú que no havia assistit a l'assemblea de l'1 de gener que havia estat elegit per a un determinat ofici²⁰. Comptat i debatut, no hauríem d'excloure la possibilitat que existissin certes constriccions (encara que no s'expressessin en la legislació local) a l'hora d'acceptar una designació: en altres ciutats com Barcelona, Perpinyà o Saragossa hi ha força indicis en aquest sentit²¹.

¹⁹ G. Juliol (ed.), *Llibre Vermell*, doc. 107 (1445/02/13). S'hi regulava, entre d'altres aspectes, que no podia formar part del consell cap individu que aleshores fos oficial reial o ocupés un benefici eclesiàstic, o que només podien escollir-se consellers els hereus, pares i caps de casa a partir de l'edat de 25 anys quant a la mà major i mitjana, i els solters d'aquestes mans o els casats i solters de la mà menor que haguessin assolit la trentena. També es fixaven barreres en la mobilitat entre mans i, sobretot, s'estipulava el llinatge o la presència d'avantpassats directes al govern com a criteri bàsic d'accés.

²⁰ Sovint calgué enviar missives a alguns ciutadans, sobretot, membres de la mà major que tenien la residència al camp i no estaven al corrent dels resultats de les eleccions. Un bon exemple és el de Narcís Miquel, que fou escollit jurat l'any 1428 sense saber-ho: AMGi, I.1.2.1., llig. 9, reg. 2, f. 6r, 1428/01/01.

²¹ Per exemple, en el projecte reformador que propugnaren certs sectors lligats al govern municipal de la ciutat de Barcelona l'any 1386 volien impulsar que els consellers que no prenguessin possessió del càrrec fossin sancionats amb mesures extremes com el confinament temporal. I sembla que la proposta acabà quallant, si bé amb unes penes més laxes: Carme Batlle, *La crisis social y económica en Barcelona*, vol. I, p. 90-91, vol. II, doc. 8. A Perpinyà, en canvi, a l'any 1350 ja s'obtingué una provisió reial (segurament confirmant-ne una de precedent) per la qual tota persona que fos elegida conseller, cònsol, missatger, o qualsevol altre ofici municipal no se'n pogués excusar: V. Garcia (ed.), *El Llibre Verd Major de Perpinyà*, doc. 214 (1350/03/22). Quant a la capital aragonesa, es documenten disposicions reials de 1391 i de 1414 que estipulen l'obligació d'acceptar els càrrecs de conseller

Amb tot, el nomenament no tenia validesa fins que no es prestava jurament i homenatge a la corresponent autoritat reial a la ciutat, a banda de prometre el compliment d'unes provisions de l'infant Joan sobre el funcionament de la hisenda local²². I, per això mateix, sovint passaven setmanes (o, fins i tot, mesos) entre que es publicava la relació dels nous ocupants de càrrecs i es constituïa oficialment el consell i els òrgans que n'emanaven²³.

Ambdós aspectes, lliure designació i necessitat de jurar el càrrec al representant del rei, reapareixen en l'oficial que coordinava la hisenda municipal des de la dècada de 1360, el clavari de les impositions. Aquest tresorer, a més, ateses les tasques financeres que duia a terme en nom de la universitat, havia d'aportar fermances o avaladors en la presa de possessió del càrrec. De tota manera, no quedà mai del tot definit el grau de responsabilitat personal que tenia en cas d'incompliment de les obligacions concretes per la comunitat²⁴.

Pel que fa a les competències o obligacions inherents a les diverses magistratures, podem apuntar el següent de manera sumària. El col·legi de sis jurats, en tant que òrgan executiu emanat del consell, exercia funcions que pivotaven entorn de la representació de la ciutat davant de la resta d'instàncies de poder, de la salvaguarda dels

o de mostassaf sota certes penes pecuniàries: M. I. Falcón, *Organización municipal de Zaragoza*, p. 91, 106.

²² Pel que fa al mecanisme del jurament dels oficials municipals a la Catalunya baixmedieval i moderna, en especial a propòsit del cas de la Barcelona del segle XV: M. Bajet, *El jurament i el seu significat jurídic al principat*, pp. 71-106. Pot constatar-se la concreció d'aquestes pràctiques en l'edició del llibre de sessions del consell de la ciutat de Barcelona: C. Batlle, M. T. Ferrer *et alii* (eds.), *El "Llibre del Consell" de la ciutat de Barcelona*.

²³ En són una mostra clara provisions reials com l'obtinguda l'any 1416, després de la queixa que molts consellers postergaven el seu jurament i «per firmes iuris et alia subterfugia indebite se excusant»: G. Juliol (ed.), *Llibre Vermell*, doc. 94 (1416/10/12).

²⁴ En aquest sentit l'any 1403, en l'acta de presa de possessió de l'ofici de clavari de les impositions per part de Guillem Julià se li conferien les facultats habituals, però s'hi afegí una clàusula nova que estipulava que, si per culpa del clavari s'originaven despeses pel fet que els creditors empenien accions per exigir pagues o pensions de censals que no s'havien realitzat quan corresponia, el clavari hauria de respondre'n amb els seus propis béns: AMG, I.1.1., n. 38, f. 12v-14v, 1403/01/04. Amb tot, no sembla que aquesta condició tingués continuïtat en anys posteriors.

privilegis, drets i llibertats del municipi i del control de la caixa comuna.

Malgrat el gran nombre de tasques que pertocaven a l'òrgan executiu del govern i a la dedicació que de ben segur exigien, no hem de perdre mai de vista un aspecte bàsic. Es tractava, per damunt de tot, d'un òrgan col·legiat, és a dir que no era necessària la presència de tots els sis membres que el conformaven per poder autoritzar o executar qualsevol operació. Alhora, encara que en algun moment s'intentés estipular la necessitat de reunions regulars de la cúpula del govern, sembla que no s'aconseguí gairebé mai²⁵.

Tot això esmentat es repetia en un grau encara major en el cas dels consellers: no era obligatòria l'assistència a les reunions del consell (que tampoc no es regia per un calendari preestablert), ni generalment es requerí un mínim fix de presents per assolir el quòrum necessari (excepte en alguna de les provisions reials d'efecte transitori de la segona meitat del segle XIV)²⁶.

Quant al clavari, donades les atribucions que hem apuntat que tenia, la realitat seria força diferent. El nivell d'implicació era comparativament major i suposava una dedicació gairebé diària. Ens manquen disposicions que ho detallin, però pot deduir-se de les operacions registrades en contractes notariais i recollides als llibres de comptes (sobretot pagaments de pensions de censals i rebudes de parts dels preus de les imposicions) que se succeïen sense interrupció setmana rere setmana al llarg de l'any.

Els salaris de tots els tres càrrecs nomenats l'1 de gener, és a dir el de jurat, el d'auditor de comptes i el de sobreposat de les obres

²⁵ Per exemple, en unes cèlebres provisions de l'infant Joan de 1377 s'ordenava que els jurats es reunissin dos cops per setmana a la casa que decidissin: ACA, C, reg. 1723, f. 38v-42r, 1377/11/10, Girona. No tenim cap prova que això es complís: tot apunta a una gran intermitència. I tampoc no és fins a finals del lapse que estudiem que s'acordà al consell, abans de demanar a la reina que hi donés validesa amb una provisió, que els jurats, els clavaris i el mostassaf havien de prestar jurament en arribar al càrrec de fer «continuum habitacionem et residenciam personalem intus civitate Gerunde et non extra dictam civitatem»: AMGi, I.1.1, n. 55, f. 11r-12v, 1439/01/15.

²⁶ En altres casos, sí que sembla que el jurament de l'ofici de conseller implicava la promesa d'assistir a tots els consells, com a la Tarragona del segle XV: F. Cortiella, *Una ciutat catalana a darreries de la Baixa Edat Mitjana*, pp. 96-97.

estaven previstos entre les despeses ordinàries que es cobrien anualment a partir de les imposicions. La remuneració per al clavari no, si bé en el moment de retre comptes acostumava a rebre una taxació pels emoluments que li corresponia retenir-se²⁷.

Mereixen una menció a part els càrrechs diguem-ne de caràcter transitori o basats en un acord entre l'administració o la universitat i l'implicat. I això tant pel que fa als procediments d'elecció com a les obligacions. Entre aquests càrrechs podem distingir, a grans trets, els destinats a representar puntualment la ciutat en diversos escenaris (els síndics de Corts, els missatgers a les corts reials o els nuncis davant d'altres institucions) i els encarregats d'operacions econòmiques en pro de la comunitat (síndics per a l'emissió o la novació de deute, per controlar el finançament de grans obres com les muralles o per a l'adquisició de gra)²⁸.

En tots aquests casos s'elegia *mutatis mutandis* un membre de la comunitat política (en general present al consell durant aquell exercici però no necessàriament) a qui s'encomanava una missió determinada i se'l facultava per dur-la a terme amb un sindicat (un contracte davant de notari) signat pel consell en nom de la universitat, que, de vegades, es complementava amb una procura notarial per part d'uns quants dels seus singulars, és a dir d'un conjunt representatiu d'habitants de la ciutat.

La implicació d'aquests síndics depenia molt, és clar, de la tasca encarregada, però, en conjunt, es requeria una major inversió de temps i de recursos que no pas un ofici ordinari. Molts cops comportava desplaçar-se fora de la ciutat i, sobretot, fer bestretes per motius diversos que no es cobraven fins força mesos després. Novament l'elecció era el resultat de la lliure designació i no queda

²⁷ Vegeu en aquest sentit les recomanacions d'Eiximenis per a una política salarial moderada i la necessitat que els qui servissin a la comunitat en algun càrrec o tasca no exigissin retribucions, sinó que els fossin estipulades per tot el govern: P. Verdés, "Fiscalidad urbana y discurso franciscano en la corona de Aragón", en premsa, p. 33-34. Agraïxo a l'autor el fet de deixar-me consultar el text abans de la seva publicació.

²⁸ Pel que fa als síndics dedicats a la representació, vegeu: P. Verdés, "Car vuy en la Cort no s'i fa res sens diners", pp. 185-214. Quant a la figura específica dels síndics de Corts, respectivament, dels segles XIV i XV: M. Turull, "Síndicos a Cortes", pp. 213-252; E. Martí, *Lleida a les Corts*.

gens clar que fos possible renunciar-hi si no s'esgrimien raons de pes²⁹.

Quedarien en un altre àmbit els individus que participaven de les finances locals oferint crèdit a la comunitat, bé en forma de préstecs a curt termini (*mutua*) o bé per mitjà de l'adquisició de violaris o censals emesos per "tota" la universitat (com se sap bé, el procediment més freqüent a partir de la dècada de 1350)³⁰. D'altres podien arrendar els recursos fiscals amb què comptava el municipi: especialment els diversos conjunts d'impostos indirectes o imposicions, o també les barres o drets de pas i entrada a la ciutat previstos sobretot per a forasters³¹. Finalment, hi hauria mecanismes similars d'interacció amb les arques locals com ara la prestació de serveis financers (en especial, els de banquers durant les dècades centrals del segle XIV) o la provisió de béns (per exemple, gra o material per a les obres públiques) que també suposaven la signatura d'un contracte amb l'administració. En qualsevol cas, totes tres últimes formes de participació esmentades depenien en principi de les lògiques del mercat i de la lliure competència, per bé que no s'han de descartar mai aspectes de naturalesa política més complexos.

2.1. *L'amor a la ciutat com a mitjà de legitimació o el perfil del bon servidor de la cosa pública*

El gener de 1407 els jurats es reuniren a l'alberg d'un d'ells i es disposaren a demanar al verguer que anés a buscar personalment els dotze prohoms que el consell havia decidit que havien d'assessorar-los en uns afers delicats. Segons recollí l'escrivà que acompanyà

²⁹ Tornem a trobar proves en aquesta direcció en altres localitats. L'any 1377 la vila de Cervera obtingué un privilegi de manera que tothom que hagués estat escollit per ocupar un ofici i, en especial, per formar part d'una missatgeria municipal havia d'acceptar l'encàrrec: P. Verdés, "Administrar les pecúnies e béns de la universitat", p. 602. Vegeu pel cas de Perpinyà nota 19.

³⁰ Quant al deute públic consolidat als municipis catalans és de consulta obligada el conjunt de treballs (i la bibliografia que recullen) aplegats a M. Sánchez, *La deuda pública en la Cataluña bajomedieval*.

³¹ Pel que fa als impostos indirectes a la ciutat de Girona durant el període que ens ocupa, vegeu-ne alguns aspectes a C. Guilleré, "Un exemple de fiscalité urbaine indirecte", pp. 423-445. Pot comparar-se amb el cas paradigmàtic de la ciutat de Barcelona: P. Orti, "Les impositions municipales catalanes au XIVe siècle", pp. 399-422.

l'oficial municipal en el periple pel casc urbà, es trobà amb respostes de tota mena. Alguns demanaren una moratòria de dos dies per decidir si volien assistir a les sessions previstes amb els jurats. Altres, en canvi, es mostraren plenament disposats a atendre la crida. En concret, Guillem Sunyer respongué coratjós al verguer: «jo, senyor, son prest tostemps que la ciutat me haya master»³².

Actituds com les de G. Sunyer són les que esperariem dels ciutadans més honorables i encaixarien perfectament amb els postulats de contemporanis com el menoret Francesc Eiximenis, que reivindicava que als regidors municipals només els corresponia cercar el “bé comú” i no pretendre aconseguir cap guany personal en l'exercici de les seves funcions³³. Aquesta tònica d'estar sempre predisposades a l'exercici de càrrecs o, fins i tot, d'arribar a enfrontar-se per aconseguir-ho és el que també es desprèn de la tendència historiogràfica de relacionar, gairebé sistemàticament, les famílies que ocuparen més càrrecs al capdavant dels governs municipals amb unes veritables elits urbanes que donaren forma a aquestes institucions³⁴.

Com hem mostrat, hi havia moltes formes de participar en l'administració de la ciutat, de contribuir a la cosa pública. I en el cas estudiat trobem diverses proves que en certes ocasions s'obrà per “amor” al municipi. O, com a mínim, documentem individus que reivindicaven actuar pel bé de la ciutat o, fins i tot, que se'ls reconeixia haver-ho fet. No cal insistir en la idea que qualsevol discurs en aquest sentit l'hem de posar sempre en quarantena i que

³² AMGL, I.1.1., n. 40, f. 12r-18v, 1407/01/27.

³³ Vegeu comentats els passatges de l'obra eiximeniana on s'aborden aquestes qüestions P. Verdés, “Fiscalidad urbana y discurso franciscano en la Corona de Aragón”, en premsa, p. 33-36; i P. Verdés, “La teoría del gasto público en la Corona de Aragón”, en premsa, especialment pp. 17-20. Agraieixo a l'autor la possibilitat d'accedir al text abans que sigui publicat.

³⁴ Vegeu una de les síntesis més completes a propòsit de les elits urbanes a la Catalunya baixmedieval: F. Sabaté, “Oligarchies and social fractures”, pp. 1-27. Pel que fa, sobretot, a l'estreta identificació entre governs municipals i elits locals: J. Fernández Trabal, “De ‘prohoms’ a ciudadanos honrados”, pp. 331-372. En una visió de conjunt que inclou la Corona d'Aragó i el sud de França: C. Laliena, “Las transformaciones de las elites políticas de las ciudades”, pp. 147-185.

hem de fixar-nos més en el seu contingut i l'efecte que perseguien que no pas en el pòsit de veritat que podien tenir.

Pel que fa al primer àmbit, ens apareixen dos escenaris tipus. Per una banda, casos en què alguns ciutadans s'oferien espontàniament a exercir un determinat càrrec o ocupació en l'administració local abans de procedir-se al nomenament ordinari, trencant així amb la lògica habitual de la lliure designació. Per l'altra, veïns que prestaven algun servei al municipi de manera voluntària i en condicions avantatjoses perquè aquest n'era precisament el beneficiari.

D'entre els individus que s'oferiren a servir a la ciutat sobresurt el cas de Francesc Santceloni. Membre d'una de les grans famílies de la mà major de l'època, aconseguí ser clavari de les imposicions l'any 1400 després d'haver-se presentat lliurement com a candidat per regir la tresoreria sense cap salari a canvi. En retre comptes de la seva gestió afirmava que havia acceptat el càrrec «per reverència de nostre senyor Déu e per honor e profit de la dita ciutat, la qual era e és de molts deutes e càrrechs oppressa» i que no havia volgut «salari algun» de la ciutat, ja que tan sols n'esperava remuneració «de Nostre Senyor»³⁵.

En un altre nivell de vinculació amb la hisenda local, no faltaren ciutadans que concertaren préstecs a la universitat de què eren membres i, segons volien posar de manifest, l'afecció que sentien per la seva ciutat els induïa a una predisposició diferent de la que haurien mostrat amb un altre deutor qualsevol. Així, deien haver concedit un *mutuum* o préstec a curt termini «bono amore et gratie dicte civitatis» o, alguns cops, simplement per amor dels jurats³⁶. En

³⁵ AMGI, I.3.3.1.1., llig. 3, reg. 5, f. 2r, ca. 1400. Per més detalls sobre el context i les condicions d'aquest nomenament, així com una interpretació de les raons subjacents: A. Reixach, "Los tesoreros del municipio de Gerona", en premsa.

³⁶ L'any 1418 el govern municipal necessitava líquid immediat per anar a defensar davant d'altres instàncies els privilegis i immunitats de la ciutat que eren qüestionats i no trobava cap altra via menys onerosa que el manlleu d'uns mercaders locals que oferiren pecúnia per amor de la ciutat: AMGi, I.1.1., n. 44, f. 35r-v, 1418/08/22. L'any 1390, en canvi, un hostaler i un tintorer havien fet una bestreta, literalment per amor dels jurats, per compensar les pèrdues de la venda d'un censal per part d'un síndic de la ciutat que només havia pogut aconseguir l'emissió d'una renda a barata en què el censaler o prestador havia completat el capital del preu amb una mula: AMGi, I.1.1., n. 21, f. 39r, 1390/08/21. Aquell mateix any, un gironí en una posició elevada en la jerarquia eclesiàstica, que arribà a

efecte, la fórmula recorda la dels *mutua* «amore Dei» atorgats per prestadors cristians al llarg de la baixa edat mitjana. I, de fet, potser estem davant d'una derivació de la mateixa expressió. Per consegüent, podríem pensar, d'entrada, que es tractava de préstecs en unes condicions menys oneroses atès l'afecte pel prestatari. Tanmateix, com ha estat apuntat per algun autor, els préstecs «amore Dei» no necessàriament estaven exempts d'usura, sinó que, en especial, es distingien pel seu caràcter voluntari, o sigui no forçós³⁷.

Aleshores, doncs, és probable que el que volguessin subratllar els prestadors que remetien a l'amor per la ciutat era el fet que havien allargat una determinada suma al municipi de què formaven part graciosament i no per cap mena d'obligació o constricció, lluny dels préstecs forçosos o prests que havien abundat a la majoria de municipis catalans a la primera meitat del segle XIV³⁸. En qualsevol cas, sembla prou rellevant que la ciutat o els seus regidors substituïssin circumstancialment a Déu com a objecte d'amor i inspirador de gràcia i de liberalitat³⁹. En una línia similar, la gràcia

passar temporades a la cort papal, també remetia a l'amor pels jurats en anticipar despeses d'una causa d'apel·lació davant de l'arquebisbe de Tarragona: AMGi, I.1.1., n. 22, f. 8v, 1390/10/20. En un episodi anterior no s'explicitava que l'amor per la ciutat o pels seus governants en fos la motivació principal, encara que un ciutadà de la mà major també avançà una suma important per celebrar la festa d'adveniment de la infanta Violant, muller de l'infant Joan, i digué que ho havia fet sense interessos per evitar usures. Com succeí en els altres casos, fos més o menys oneros el préstec, li fou immediatament assignada una font fiscal del municipi per poder-se cobrar el deute: AMGi, I.3.3.1.1., llig. 6, llib 1380, f. 43r-45v, 1380/05/12.

³⁷ J. V. García Marsilla apunta aquesta idea en contraposició amb interpretacions d'altres autors que es limiten a identificar la fórmula «bono et plano amore» com l'indicador de l'absència d'una taxa usurària: J. V. García Marsilla, *Vivir a crédito en la Valencia medieval*, p. 39-43.

³⁸ Sobre aquesta modalitat de préstec per part dels habitants d'una ciutat, vegeu el cas de Barcelona: Pere Orti Gost, "Les finances municipals de la Barcelona", especialment p. 259-261. Val a dir que a Girona documentem encara algun préstec forçós en circumstàncies excepcionals a les dècades de 1380 i 1390: AMGI, I.3.3.1.1., llig 6, llib 1380, s.f., 1380/05/31; AMGi, I.1.1., n. 14, f. 5r-v, 1385/01/13; AMGI, I.1.1., n. 30, f. 26r-28v, 1394/07/08.

³⁹ Això no obstant, no hauríem de prendre l'expressió citada tocant a l'amor per la ciutat com una novetat especial del darrer terç del segle XIV (quan, com dèiem, s'admet que quallaren autèntics municipis) davant de l'absència, ara per ara, d'un corpus complet de referències més enllà de les que hem aportat aquí per un cas

per la ciutat de vegades s'acabava transformant en caritat. I així veiem que el municipi en sentit genèric pogué convertir-se en el destinatari d'algunes lleixes pietoses⁴⁰.

Per una altra banda, com avançàvem, hi hagué gironins que no apel·laren a l'afecte per la seva ciutat en justificar les seves accions, sinó que foren altres persones qui destacaren els nobles ideals que havien guiat el seu comportament en relació amb la comunitat. Així, observem, per exemple, que l'any 1417 els jurats es dirigien per carta a Narcís Portell, hereu d'una família de comerciants en ascens en el tombant del segle XIV al XV. Segons es dedueix de la missiva, li volien donar una resposta argumentada per un plec de propostes o «partits» que el seu conciudadà, que aleshores no ocupava cap càrrec, els havia fet arribar uns dies abans a fi de «descarragar» la ciutat, «carregada de deutes e altres càrrechs». En el projecte de sanejament ideat per Portell se suggeria vendre una taxa suplementària a les imposicions de la carn i de la farina i oferir diverses exempcions fiscals per atraure població. Els jurats li contestaven reconeixent el mèrit d'haver fet les propostes i expressant el convenciment que havia estat perquè era «fill d'aquesta ciutat» i desitjava «lo profit e utilitat d'aquella». A continuació, el convidaven a col·laborar en la

concret com el de Girona. Ben mirat, ja a principis d'aquest segle es registra alguna apel·lació a l'«amore et honore dicte civitatis». Per exemple, en una missiva dels consellers de Barcelona a Frederic III de Sicília l'any 1302, en què demanaven la indemnització d'un patró de nau barceloní: A. Rubió i Lluch (ed.), *Diplomatari de l'Orient català*, doc. V (1302/03/30).

⁴⁰ Com féu el notari Pere Pinós, que actuà d'escrivà del consell de la ciutat des d'aproximadament 1384 fins a la seva mort l'any 1420: AMGi, I.3.3.1.2., llig 6., clav de les impo de 1420-21, f. 111r, ca. 1421. Des d'èpoques anteriors eren força habituals les deixes testamentàries a ponts o a altres obres públiques endegades o mantingudes per la comunitat, de la mateixa manera que se'n beneficiaven establiments religiosos o fundacions pies (C. Guilleré, *Girona al segle XIV*, vol. I, p. 486-499). El que destaca en l'exemple esmentat és que el destinatari fos la ciutat en conjunt i no un element concret del seu patrimoni. També es documenten donacions adreçades, més o menys directament, al municipi o al consell en ciutats alemanyes com Ratisbona. O. Richard considera que són l'expressió d'un creixent patriotisme urbà i, ja que els atorgants pertanyien a diversos estrats, força estès entre la població: O. Richard, *Mémoires bourgeoises*, pp. 247-252.

posada en pràctica d'algunes de les recomanacions, si li plaïa «tant treballar» pel municipi⁴¹.

Finalment, encara foren més habituals i florides aquestes lloances dels bons serveis prestats a la ciutat quan el que es pretenia des del govern era recomanar un gironí a instàncies superiors. Així, a les referències imprescindibles a l'antiguitat de la família a què pertanyien, a la notorietat, a la rectitud moral i a les capacitats intel·lectuals, s'afegia sovint un nou element que també havia d'aportar prestigi: la trajectòria d'accions en pro de la universitat⁴². En aquest sentit, els jurats, adreçant-se a la cúria papal, definiren Francesc Santceloni (precisament pocs anys després d'haver estat clavari de forma voluntària) com el membre d'un llinatge rellevant, un «vir multum notabilis» i «qui semper pro re publica dicte civitatis laboravi et laborare cum maxima diligentia consuevit»⁴³. En efecte, en el mateix període apareixen discursos gairebé idèntics als de les autoritats gironines en altres ciutats de la Corona com, per exemple, València⁴⁴.

⁴¹ AMGI, I.1.2.1., llig. 8, reg. de 1416-18, f. 36r-v, 1417/01/30.

⁴² Podem aportar alguns exemples d'aquestes lletres de recomanació en què es recolliren els tres o quatre primers elements bàsics. Per exemple, a un jove descendent de la cèlebre família De la Via, que ja era batxiller en decrets i canonge de Vilabertran, se'l proposava com a canonge de la seu de Tarragona i s'adduïa que el seu pare, Ramon, era «ciudadà d'aquesta ciutat [Girona] e dels majors d'aquella», mentre que el fill presentat havia estat sempre home de bona vida, de bona conversa i molt religiós (AMGI, I.1.2.1, llig. 8, reg. de 1416-18, f. 29r, 1416/10/26). Quan se sol·licità una prebenda per un fill de Narcís Miquel, llavors un dels jurats, es caracteritzà el seu progenitor com a «notabilis et honorabilis civis urbis huius collegeque nostri jurarie officio» i se'l qualificà de «viri (...) moribus et virtutum donsis suffulti» (AMGI, I.1.2.1., llig. 9, reg. 2, f. 81r, 1432/11/21).

⁴³ AMGI, I.1.2.1, llig. 8, reg 3, s.f., 1409/08/20. Retrobem esments similars quan des del consell gironí es buscava atraure el favor de naturals de la ciutat que havien assolit càrrecs de responsabilitat a l'administració reial, com fou el cas de Bernat Miquel, secretari del Cerimoniós, o de Jaspert de Campllong, sots-tresorer del mateix rei abans d'exercir ocupacions de responsabilitat en altres corts de membres de la reialesa. Respectivament: AMGI, I.3.3.1.1., llig. 4, quadern 2, f. 81r-82v, 1375/02/13; AMGI, I.1.2.1., llig. 6, quadern 2, f. 8r-v, 1377/03/26.

⁴⁴ Tal com documenta A. Rubio i Vela, allí es recomanava Jaume Marrades, d'una de les famílies omnipresents al govern de la ciutat, i se l'elogiava dient que ell i «tots los seus, axí com hòmens molt notables, valerosos e potents per obres e sermons, han presidit e cabut, presidexen e caben dignament e mèrita en lo

Sembla clar que, a tenor de tot aquest corpus retòric documentat, a les acaballes del segle XIV i a inicis de la centúria següent podia haver-se consolidat ja el concepte de ciutat com una de les encarnacions principals de la cosa pública⁴⁵. Havia quallat també la idea de la participació menys o menys directa en l'administració de la comunitat local com una forma, segons la llarga tradició retòrica ja advertida per diversos autors, de contribuir al bé comú i en profit de la república⁴⁶. I, en conseqüència, com que el municipi s'havia arribat a convertir en una mena d'ésser animat que podia despertar afecte als qui hi mantenien vincles, ser objecte de favor i inspirador de gràcia, legitimava l'acció dels qui actuaven en benefici seu. Per això, per damunt de tot, el servei a la ciutat havia esdevingut un mèrit reivindicat per uns quants i indestriable d'afavorir el bé comú⁴⁷. I

regiment de aquesta ciutat, e lo qual En Jacme és estat molt sovén official de aquella, e aquell e los seus han feyt e fan contínuament servirs molt virtuosos e loables als senyors reys de gloriosa memòria, predecessors vostres, e a vós, senyor, per los quals són dignes de premis e favors». De Martí Saera, d'una altra nissaga il·lustre, es deia que era «nat de honorables persones de aquesta ciutat, les quals, per lurs virtuts, han acostumat regir e regeixen aquella en officis de molta honor»: A. Rubio Vela, *Epistolari de la València Medieval*, pp. 22-32 i docs. 1 i 7.

⁴⁵ Segons ha assenyalat F. Sabaté, cal recordar, per exemple, que Tomàs Mieres, un reconegut jurista del segle XV, precisament gironí, en el seu comentari de les constitucions generals de Catalunya postil·lava «quelibet civitas potest dici res publica»: T. Mieres, *Apparatus super Constitutionibus*, p. 79, citat per F. Sabaté, "Estamentos, soberanía y modelo político", p. 266.

⁴⁶ Vegeu en aquest sentit: P. Verdés, "Fiscalidad urbana y discurso franciscano en la corona de Aragón", en premsa,, p. 40; P. Evangelisti, "*Credere nel mercato, credere nella res publica*", pp. 69-117, especialment, pp. 86-102. Pel que fa a l'ús que feien del discurs del bé comú les autoritats de la vila de Cervera al Quatre-cents: P. Verdés, "Atès que la utilitat de la universitat deu precehir lo singular", p. 409-436. Amb tot, sobre el concepte del bé comú a l'àrea de Corona d'Aragó (des de quines instàncies s'hi apel·lava, en quins contextos, amb quines finalitats, etc.) encara fa falta molta recerca per establir comparacions amb altres territoris en què ha estat objecte de força estudis els darrers anys com els Països Baixos o l'Imperi germànic: cfr. E. Lecuppre-Desjardin i A.L. Van Bruaene (eds.), *De bono communi*.

⁴⁷ A propòsit del binomi gairebé inseparable servei-bé comú que adopten, juntament amb altres nocions com honor i justícia, les ciutats castellanques al segle XV per reivindicar la seva posició en l'escenari polític de la corona: J. A. Jara Fuente, "Con mucha afección e buena voluntad por servir a bien público", pp. 55-82.

constituïa, finalment, una marca d'identitat de certes famílies i estrats socials⁴⁸.

2.2. La difícil conciliació dels treballs pel bé comú i els afers privats o la figura del perjudicat per servir a la cosa pública

Ara bé, sense posar en dubte la bona intenció de tots els prohoms que hem esmentat fins ara i la possibilitat que la majoria de ciutadans intervinguessin en major o menor grau en l'administració local moguts per ideals similars, sembla que el servei a la ciutat no fou viscut i interpretat sempre igual. Al llarg del període que analitzem hi havia, sens dubte, un revers de la moneda, una altra realitat més enllà de la imatge del bon servidor de la "república" projectada per determinats sectors *a priori* implicats amb la comunitat.

Durant una etapa plena d'alts i baixos a Girona no és rar trobar referències inequívokes als perjudicis personals de servir a la ciutat en qualsevol de les facetes presentades més amunt. Les construccions identitàries que lligaven la participació en l'administració local amb l'afecte per la ciutat, en una noció ben consolidada de comunitat política amb personalitat jurídica, no eclipsaren mai posicionaments (amb la corresponent retòrica) que posaven l'accent en les incompatibilitats que podien sorgir entre el fet de dedicar-se al servei de la cosa pública i les obligacions o interessos personals.

Calen un parell de consideracions prèvies. Per un costat, com ja ha estat assenyalat, el treball per a un guany propi estava perfectament acceptat en el marc de l'ètica econòmica de l'Occident medieval⁴⁹. Per l'altre, en totes les situacions documentades hi ha de nou un cert

⁴⁸ Aquesta figura del bon servidor del municipi que detectem a finals del segle XIV segurament ja té certs precedents en les reivindicacions de principis de centúria de ciutadans de Barcelona o de Manresa sobre la "lògica" regressiva de la taxació en les talles i la importància de tenir en compte les despeses suplementàries que sempre feien "els millors" ciutadans per tenir «la ciutat honrada e defensa e mantenguda e són continuament en Conseyl»: M. Torras, "El sistema de redacció dels manifestes", pp. 339-350, en especial pp. 347-348; P. Orti, *Renda i fiscalitat*, p. 596. Vegeu més aspectes sobre aquesta qüestió a P. Verdés, "La ciudad en el espejo", pp. 157-160.

⁴⁹ Sense anar més lluny, s'ha anat resseguint en postulats d'autors com Francesc Eiximenis: P. Evangelisti, "Il valore di Cristo", pp. 65-90, especialment pp. 71-73.

biaix, bé perquè s'apel·lava a aquests presumptes perjudicis per justificar una determinada decisió, bé perquè servien de pretext per sol·licitar alguna cosa. Així i tot, si s'hi feia referència amb una finalitat específica, devia ser perquè es tenia la convicció (o com a mínim l'esperança) que l'argument produiria l'efecte desitjat al destinatari del missatge d'acord amb la mentalitat i el sentit comú de l'època. L'objectiu de la nostra anàlisi no ha de passar, és clar, per provar la veracitat de la informació aportada pels diversos personatges que al·ludirem, sinó per constatar justament la recurrència dels discursos, amb el supòsit que la mateixa recurrència pot ser un indicatiu clar del fet que determinats tòpics o plantejaments havien demostrat ser útils pel propòsit que es perseguia.

D'entrada, val a dir que en tot el període estudiat es registren unes quantes renúncies d'oficials o síndics del municipi. D'algunes només es redactà una acta breu en què es feia pública la renúncia o la dimissió sense apuntar-ne el motiu⁵⁰. Afortunadament, en unes poques sí que se n'explicitaven les raons. Un dels millors exemples, tant per la data primerenca com per l'eloqüència de l'afectat, es registrà l'any 1341. En el marc de la recaptació del donatiu promès pel braç reial a les Corts de Barcelona de 1340 per a l'organització d'una armada per a l'anomenada Guerra de l'Estret de Gibraltar, la ciutat de Girona, igual que Lleida i Manresa, es mostrà reticent a la imposició que calia aplicar per reunir les quantitats requerides. Es convocaren diverses reunions entre representants de les diferents ciutats i viles per tal de negociar sobre la qüestió, i el consell gironí havia de nomenar un síndic perquè hi assistís.

L'abril d'aquell any una comissió deliberà que la persona més adequada era el mercader Arnau Perpinyà, però aquest, tot i la insistència dels jurats, s'hi negà. Respongué a la proposta amb un protest en què afirmava que ell no podia anar a Barcelona a les assemblees corresponents perquè era «mercader, lo qual ten companyia a Mayorcha e en altres lochs, e al qual són deguts per la

⁵⁰ Vegeu, a tall de mostra, les renúncies del clavari dels jurats Pere Closella l'any 1376 (AMGi, I.1.2.1., llig. 6, reg. 2, f. 2r-v, 1377/01/01), la del clavari de les impositions Narcís Gornall l'any 1382 (AHG, Gi-05, vol. 411, s.f., 1382/09/18) o la de l'auditor de comptes Ramon Caselles l'any 1400 (AMGi, I.3.3.1.1., llig. 13, reg. 2, s.f., 1400/09/13).

companyia per lo bisbat de Gerona diverses e moltes quantitats de moneda, e el qual ab carta és obligat de procurar a-quela companyia, e els béns de quela ben e leyalment, e encara entén en breu temps anar a Mayorcha, Deus volent, per comptar ab son compayó de la dita companyia»; i, a més, havia promès al monarca participar en la purga de taula dels oficials reials. En definitiva, manifestava que no podia acceptar el nomenament «sens gran damnatge seu evident e sens lasions de sa consciència» i considerava que hi havia veïns en una situació més idònia que ell aleshores, que no comprenia com els jurats havien pogut escollir precisament «persona axí de fasenes ocupada»⁵¹.

En un moment força posterior, l'any 1397, es reproduïa un esquema similar. En el nomenament d'una comissió d'adjunts com la que hem citat de 1407, el verguer dels jurats hagué d'anar a buscar personalment a casa seva dos ciutadans que havien estat designats assessors. El primer d'ells, el doctor en lleis Guillem Domenja, exigí que no se'l pressionés, que no li corria pressa «a respondra antro» hagués «lo traslat [de l'acta d'aquella compareixença del verguer a casa seva] e après protesta de benniffet de dos dies». Al seu torn, Francesc Santceloni (curiosament el pare del prohòm homònim que fou clavari sense cap retribució l'any 1400 i que tenien en un pedestal els jurats de 1409) renuncià sense vacil·lacions al nomenament. L'anotació de l'escrivà recull: «ell ocupat d'altres affers no pot entendra o vaccar sobra les coses damunt dites per que sopplica als senyors jurats e als adjunts a ells que l'haian per escusat»⁵².

⁵¹ AMGI, I.1.2.1., llig. 4, reg. 2, f. 10r-12r, 1341/04/9-11. En el mateix protest, Perpinyà acabava retraient als jurats que semblava que la tria hagués estat feta expressament per tal de retardar la designació d'un síndic per part de la ciutat de Girona. Malgrat tot, el mercader acceptà col·laborar en una part del procés, per bé que finalment fou rellevat per dos altres comerciants. Tant la cita com l'episodi van ser descrits i analitzats per M. Sánchez i S. Gassiot: M. Sánchez i S. Gassiot, "La 'Cort General' de Barcelona (1340)", pp. 230-231, nota 95. Podem afegir-hi que aquest mercader es mostrà sempre especialment contrari a les responsabilitats que poguessin encarregar-li des del consell de la ciutat: dos anys després tornà a refusar la tasca de llevar i distribuir el producte de les imposicions i de les barres sota control del municipi. Aleshores l'argument principal fou la insuficiència de la remuneració: AMGI, I.1.2.1., llig. 5, reg. 1, f. 3r-4r, 1343/01/14.

⁵² AMGI, I.1.1., n. 33, f. 12r-v, 1397/03/17.

L'any 1423 es registrà en termes semblants la dimissió d'un prohoms després d'haver exercit ja l'ocupació encomanada durant força temps. El ciutadà Pere Miró fou nomenat síndic l'any 1417 per dur a terme, juntament amb el notari Miquel Pere i l'apotecari Miquel Vilar, una àmplia operació de novació dels títols de deute del municipi. Sis anys després, però, havent encadenat diverses comissions a propòsit d'aquest projecte i havent-s'hi dedicat amb més o menys entrega, decidí renunciar al sindicat i a les procures que li havien fet els jurats i el consell de la ciutat. Adduïa el següent: «dictum officium sindicatus michi fore ac esse inutile et dampnosum pluribus de causis et negociis meis propriis propter que circum eundem sindicatus officii intendere seu vaccare minime possum»⁵³.

En tots tres casos s'esgrimia que l'exercici de la comissió o sindicat interferia en els afers i negocis particulars i es deixava entreveure que suposaven una càrrega difícil d'assumir. La combinació d'aquests dos elements la trobem perfectament articulada en un moment crucial del període que ens ocupa, l'interregne entre la mort del rei Martí l'Humà i l'arribada al tron de Ferran I l'any 1412⁵⁴.

Com era costum, l'1 de gener de 1412 es reuniren al convent dels framenors els jurats que havien estat nomenats l'any anterior per procedir a l'elecció dels nous oficials municipals. Segons els procediments establerts per privilegi reial que ja hem presentat, els nous consellers designats pels jurats sortints es congregaren, separant-se entre les tres mans, per escollir els sis electors. Aquests sis electors es reuniren aquell mateix vespre i proposaren que els magistrats vigents fins aleshores romanguessin al càrrec un any més, ja que sempre havien actuat molt lloablement i els temps, una Corona que no tenia rei i que estava amenaçada per tota mena de perills, així ho recomanaven. Tanmateix, els sis jurats que havien estat nomenats l'1 de gener de 1411 s'hi oposaren.

⁵³ AMGI, I.3.3.2.4, UI=19103; AMGI, I.1.1., n. 45, f. 38r-40v, 1419/06/30; AHG, Gi-10, vol. 70, s.f. 1423/09/21. En qualsevol cas, no hem de perdre de vista que el formulari amb què s'argumentava la dimissió resulta molt similar al d'altres contractes notariais tocants a afers privats com ara les renunciacions de tuteles o curateles o el nomenament de procuradors substituïts.

⁵⁴ Un dels balanços més recents sobre el període a Á. Sesma (coord.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia*.

L'endemà els electors es dirigiren als representants del rei a la ciutat per tal que compel·lís els elegits a acceptar el nomenament mitjançant la imposició de penes. Simultàniament, els sis implicats presentaren una requesta formal al notari del consell perquè la fes pública. S'hi queixaven amargament dels afanys suportats durant aquell exercici i hi exposaven que el més raonable és que d'altres ciutadans sostinguessin l'ofici en el nou any que començava. Ho justificaven de la forma següent: «con se degen los càrrechs supportar entre los ciutadans». Tot i això, en la mateixa cèdula deixaven la porta oberta a reconsiderar la seva postura, atès que devien veure de bell antuvi que la negativa podia portar-los a contradir instàncies superiors. Per això, acabaven admetent la possibilitat d'acceptar el càrrec si no hi havia cap altra alternativa, encara que desitjaven que no els causés més molèsties («per sguart e per reverència de Déu e per honor de la ciutat, là unt sens perjudici e lesió de lur persona e de lurs béns e de lur fama sa pusque fer, e no en altra manera» eren «apperallats de fer so que la ciutat vulla»).

Amb tot, perquè es concretés el traspàs de poders, fou necessària la intervenció del governador general de Catalunya, que envià una lletra el dia 13 de gener amb ordres d'una claredat meridiana. Instava als sis ciutadans «ad subeundum onus juratorum dicte civitatis, prout et alii olim jurati assumere consueverunt», sota l'amenaça de penes que serien aplicades pel veguer o la resta d'oficials reials. Si és que el governador tenia alguna obligació de justificar l'ordre, tornava a apel·lar de forma tangencial a la «utilitatem Corone regie Aragonensis et rei publice civitatis». Als jurats de 1411 no els quedà cap més opció que continuar un segon any a l'executiu del govern municipal⁵⁵.

El binomi càrrega i perjudici reapareix en un altre àmbit lluny de ser neutre, però igualment il·lustratiu de la recurrència del discurs: els assentaments finals dels registres elaborats per un oficial o comissari municipal per tal de retre comptes de la seva gestió. Ben mirat, aquestes anotacions normalment tenien la intenció de captar la benvolença dels auditors i sol·licitar una remuneració adequada (és a

⁵⁵ AMGI, I.1.1., n. 42, f. 2r-17r, 1412/01/01-21.

dir el més generosa possible) per la tasca realitzada, un «salarium condecens», tal com es definia sovint⁵⁶.

En qualsevol cas, vegem-ne tres casos que, de fet, coincideixen amb dues de les conjuntures financeres més delicades que hem presentat abans, la de finals de la dècada de 1370 i la del tombant del segle XIV al XV. El primer episodi data d'entorn de 1380. Tres anys abans els mercaders Guillem Hospital i Bartomeu Benet foren designats síndics per la primera gran operació de reducció i novació de les rendes que havia emès la universitat de Girona des de feia més de dos decennis. El procés havia estat, en efecte, força laboriós, ja que havia implicat localitzar tots els contractes i els creditors corresponents, negociar-hi, trobar (o, fins i tot, pressionar) habitants disposats a invertir en nou censals i, a més, exigir pagues d'una contribució dels ciutadans forans i d'algunes comunitats de la batllia prevista per a l'obra de les muralles de la ciutat amb què es pretenia compensar una part dels costos financers del sanejament del deute.

Fos com fos, en la darrera entrada del volum presentat per fiscalitzar el sindicat i en què s'anotaven com a despesa les 500 ll. que es volien retenir entre tots dos en concepte d'honoraris, insistien que havien estat gairebé dos anys anant d'una banda a l'altra, contactant amb notaris i juristes, passant temporades a Barcelona, a sobre, havien tingut conflictes a la cort del duc, primogènit del Cerimoniós, i, en resum, tot plegat els havia provocat «gran dempnatge e peril, e en diverses maneres» n'havien «sostanguts grans afayns e dans e macions qui bonament per escriptura» no es podien «ben splicar»⁵⁷.

Jaume Beuda, deu anys més tard, tampoc no es veia capaç de precisar millor el sentit dels danys provocats per ocupar un càrrec, però hi afegia un detall interessant: li havia suposat abandonar els seus negocis particulars (el mateix, doncs, que temia Arnau Perpinyà l'any 1341). Beuda havia estat clavari de les impositcions durant sis

⁵⁶ Un exemple, entre molts altres possibles, el del nomenament del clavari de les impositcions de 1367: AMGi, I.1.2.1, llig. 6, f. 191r-193r, 1367/01/20. Sobre la qüestió dels salaris dels oficials municipals, vegeu el cas ben estudiat de la vila de Cervera, així com l'esment puntual a un racional que, amb arguments similars als que veurem a continuació, exigia un augment salarial: P. Verdés, "Administrar les pecúnies e béns de la universitat", pp. 578-598.

⁵⁷ AMGI, I.3.3.2.4., llig. 13, «Espèculum o capbreu dels censals que feya y vené la ciutat de Gerona en 1377 per reembre violaris», s.f., ca. 1380.

exercicis seguits des de 1385 i volia que se li lliuressin pels serveis prestats 110 ll. Considerava que se li havien de tenir en compte tots els treballs i afanys que s'expressaven detalladament en el llibre i a resultes dels quals, deia: havia «vagat e contínuament entès, e tots mos affers e mercaderies lexats ultra V anys». A continuació reprenia, en essència, la fórmula dels seus col·legues, síndics uns quants exercicis enrere: «los quals affanys e treballs e dans en moltes maneres» havia «sostenguts» i llavors «bonament (...) tots en la present escriptura explicar no-s porien sens gran e maior affany»⁵⁸.

L'any 1404, en la recta final d'una etapa certament complicada, el clavari Guillem Julià tornava a incidir en la dificultat de les tasques que havia dut a terme. Ell, concretament, es queixava de la complexitat de gestionar els pagaments dels arrendataris de les imposicions, en aquell exercici venudes a un preu més elevat del que era habitual («car unt maior és la quantitat, maior compte n'acové de tanir e més pegaments ne cové de fer»). Però el més carregós, segons deia, havia estat la missió d'instigar la recaptació d'una talla i l'execució dels contribuents morosos, un afer que, en principi, no entrava dins de les obligacions del clavari. Tot plegat li havia reportat molèsties d'ordre pràctic («d'açò he haüts a tenir comptes esparses de raebudes e dadas, e molts enfresquements e inconveniències qui me'n podien saguir»). I, a més, li havia perjudicat (aleshores Julià sí que ja ho admeté obertament) la «fama»⁵⁹.

En efecte, és lícit pensar que tot el que esgrimiren tres mercaders que foren clavaris o síndics del deute de la ciutat de Girona era pura xerrameca, que simplement recorrien al recurs inveterat de la hipèrbole per aconseguir dels auditors o els jurats de torn el tracte favorable que desitjaven. Com hem anat insistit, no ens correspon jutjar-ho. El que cal fer és aportar nous elements d'anàlisi als efectes no sempre positius del servei a la cosa pública o de la participació en

⁵⁸ AMGI, I.3.3.1.5, llig. 3, reg. 3, f. 217r, ca. 1390.

⁵⁹ AMGI, I.3.3.1.2, llig. 4, reg. 3, f. 112r-v. No sabem fins a quin punt Julià es veié afligit per tot el que havia hagut d'assumir quan fou clavari (ben mirat, a despit dels laments de 1404, continuà ocupant l'ofici dos exercicis més i fou jurat el darrer any de la seva vida), però el cas és que l'any 1410, quan ja malalt de mort dictà el seu penúltim testament, es trobava excomunicat a instàncies d'un clergue: AHG, Gi-10, vol. 50, s.f., 1410/07/18.

l'administració local i les representacions a què això donà peu. I, en aquest sentit, pot resultar interessant constatar que alguns ciutadans es dirigiren expressament a la cort reial per obtenir exempcions de no haver d'ocupar càrrecs o, literalment, d'estalviar-se la càrrega d'exercir més oficis municipals.

L'exemple més reculat el documentem l'any 1376. Es tracta de la gràcia concedida pel rei Pere el Cerimoniós al que fou el seu principal banquer a la ciutat de Girona, Ramon Medir. El context s'ha de tenir en compte. Aquest canviador havia prestat des de feia temps grans quantitats tant a la cort del monarca com a la resta de membres de la família reial. Així mateix, el 1374, com és sabut, una molt mala anyada, va ser nomenat síndic per la ciutat per procurar a corre-cuita pecúnia per a les obres de les muralles i altres necessitats urgents. El que féu el 1376 el rei, apel·lant a la carta de serveis impecable de Medir i a la seva edat avançada, fou deslliurar-lo de «subeundum onus regendi et exercendi quacumque officia dicte civitatis (...) dum vixeritis» i de permetre-li no ser molestat per això per cap oficial reial⁶⁰.

Encara que en desconeixem les raons, a la dècada de 1390 un altre ciutadà, Bernat Estruç, rebé del rei, aleshores Joan I, l'exempció d'intervenir als consells de la ciutat i d'ocupar qualsevol ofici. En aquella ocasió, el monarca tornava a referir-se als serveis que li havia prestat Estruç i a les malalties que havia encadenat darrerament aquest bon servidor de la casa del rei⁶¹.

En definitiva, tots els exemples aportats proven que no sempre el servei a la ciutat es veié com una acció honrosa totalment positiva, sinó com una certa càrrega que possiblement ultrapassava els límits ètics d'una societat cristiana dominada per valors com el sacrifici i la

⁶⁰ ACA, C, 1256, f. 2r-3r, 1376/10/29. Val a dir que el Cerimoniós també li signà una provisió perquè s'estipulés un salari decent per la tasca feta com a síndic del municipi i perquè, en les talles en curs, se'l taxés «respectum ad valorem bonorum suorum pro rata eorumdem» i no per sobre de contribuents objectivament més opulents que ell. De tota manera, sabem que Medir no volgué (o no pogué) fer efectiva l'exempció perquè just l'any 1377 fou nomenat jurat, l'any 1380 altre cop síndic per a l'adquisició de gra i l'any següent de nou jurat: AMGI, I.1.2.1., llig. 6, reg. 2, f. 1r-3r, 1377/01/01; AMGI, I.1.1., n. 10, f. 14v-15v, 1380/02/12; C. Guilleré, *Girona al segle XIV*, vol. II, p. 306.

⁶¹ ACA, C, reg. 1899, f. 69r, 1390/11/20, Saragossa.

caritat⁶². Reprement el que dèiem més amunt, l'exercici d'un càrrec o l'assumpció d'una comissió o administració en un municipi com el de la Girona dels segles XIV i XV era, en general, el resultat d'una elecció, si bé gairebé mai entre un grup de candidats que s'havien ofert voluntàriament, sinó entre una massa indefinida d'electes. I, tal com hem apuntat, tenim força indicis del fet que ningú (tret dels beneficiaris de privilegis especials) no gaudia del dret a decidir si acceptava o no el nomenament. En aquest context, quan la conjuntura era poc favorable per l'administració local, sobretot perquè hi havia problemes de tresoreria i desordres socials, es manifestava obertament la idea que la participació directa en els afers del municipi podia ser perjudicial⁶³.

En línies generals, a l'hora de renunciar a un determinat ofici o de reclamar una bona retribució s'incidia en la interferència en els negocis privats, una mostra diàfana, insistim-hi, de la distinció entre el que eren els assumptes de l'individu com a part d'una comunitat i els que només afectaven a allò seu. De vegades, a més, es denunciaven els danys patits en la persona (pels esforços físics i la dedicació esmerçada), en els seus béns (per les nombroses bestretes o despeses extraordinàries a què havia hagut de fer front amb el seu propi patrimoni) i, finalment, en la fama o la consideració social (per

⁶² Pel que fa a aquestes nocions i la seva operativitat en les comunitats catalanes baixmedievales dins del marc més ampli de la cristiandat: P. Evangelisti, "Il valore di Cristo", p. 65-90. Dins la consideració de càrrega hi devia haver, és clar, diferents graus. L'extrem més negatiu serien alguns dels inconvenients patits pels tresorers i síndics que hem citat o, fins i tot, el que comentava un dels ciutadans valencians que dialogava amb el frare protagonista a la *Doctrina Compendiosa*: «alguns de nostra ciutat e de nostres temps, que com molt haguessen servit a la comunitat e treballat per aquella llongament, a la final ne havien mal guardó e n'eixien per mal cap, e a vegades punts a tort», R. Soler, *Doctrina Compendiosa*, cap. 2.16.

⁶³ Cal destacar, en relació a aquest punt, que, a diferencia del panorama historiogràfic de la Corona d'Aragó, en altres indrets d'Europa, com l'Anglaterra dels segles XV i XVI, la reticència de certs sectors de la població a ocupar càrrecs polítics dels governs urbans, manifestada en freqüents renúncies o exempcions i que dervia en un fenomen considerat d'abast força general i anomenat gràficament «flight from office», suscità un gran debat fa uns anys. Tradicionalment s'havia volgut presentar com un clar indicatiu dels costos creixents d'aquestes institucions, de l'augment de les desigualtats socials i, en definitiva, del declivi de les ciutats, encara que les proves esgrimides han continuat essent objecte de controvèrsia: J. I. Kermodé, "Urban decline?", pp. 179-198.

la ignomínia i el malestar amb la resta de veïns que causaren certes accions)⁶⁴.

Lluny de la imatge de ciutadans entregats a la causa del bé comú, al llarg del mateix període pogueren aflorar representacions entorn de la figura de les víctimes d'assumir càrrecs o de gestionar cabals del municipi. Òbviament, cal tornar a recordar que no ens correspon ara indagar en les bases d'aquestes representacions o en els fonaments d'aquests discursos, però des del moment que es proclamaven en públic o es posaven per escrit la càrrega d'exercir un ofici o les molèsties provocades per un sindicat, una mena de consens havia d'haver-hi. Potser no anaven més enllà d'estrategemes individuals o gestos tacticistes en conflictes dins del govern municipal alimentats per les desavinences personals o les rivalitats polítiques. Amb tot, el fet que s'esgrimissin uns arguments i no uns altres havia de respondre a unes tendències de fons (unes idees, uns construccions mentals) presents en la societat gironina baixmedieval, en particular, i catalana, en general, que de moment només intuïm⁶⁵.

En qualsevol cas, veiem una identitat de vinculació amb l'administració local prou polièdrica, que anava des del clixè del bon servidor de la "república" fins al de l'agreujat pels negocis de la comunitat. Que es defineixin posicionaments contrastats en un període en conjunt complex com el que ens ocupa no pot ser casualitat. Com se sap, els moments de tensió són propicis per afilar les espases de la dialèctica i reforçar discursos o representacions que en altres moments resten inactius. Malgrat això, en aquest apartat tan sols documenten episodis concrets, que impliquen uns pocs membres de la universitat gironina i, de fet, pertanyents tots a aquest

⁶⁴ Quant al terme "fama", les diverses accepcions (honorabilitat d'una persona, bona reputació, credibilitat davant les instàncies judicials, etc.) i les seves aplicacions, sobretot, en el terreny jurídic o en el camp de la literatura, vegeu la introducció i alguns dels treballs aplegats a T. Fenster i D. L. Smail (eds.), *Fama*. En relació a l'aspecte específic de la bona reputació econòmica com a resultat de la pertinença i la plena inserció en la comunitat ciutadana o, fins i tot, en les elits: G. Todeschini, "La reputazione economica", pp. 105-118.

⁶⁵ En efecte, com queda palès en les remissions que anem fent, diversos autors s'hi han endinsat a partir dels testimonis escrits "d'intel·lectuals" de l'època que probablement recullen una part de l'esperit d'aquestes idees, però resulta molt més complicat penetrar sense filtres en el sentit comú que recorria places i carrers.

grup virtual d'electes a què fèiem referència d'on es nomenaven oficials i síndics.

3. Les implicacions de la contracció de deute públic: un vincle passiu i indirecte amb l'administració local?

Si un dels propòsits principals d'aquest article passa per entreveure el pes de les crisis financeres viscudes per les hisendes municipals en els possibles canvis en les contruccions identitàries a propòsit de la participació més o menys directa en l'administració local, cal que fem ara atenció a processos amb una incidència major entre els habitants de la ciutat i que no només atenyeren els predestinats a ser jurats, clavaris o missatgers. Per això baixarem a analitzar com evolucionà la relació entre l'individu i la comunitat en el camp de les implicacions de l'endeutament col·lectiu o de les obligacions comunitàries, que incloïem dins la categoria de vincles passius en la interrelació amb l'administració local, però que fou igualment determinant.

Tal com ja ha estat posat en relleu, les peticions extraordinàries de la Corona suposaren, com a mínim des de la dècada de 1320, un autèntic catalitzador per a la vertebració institucional de moltes poblacions del principat, en particular, i la Corona d'Aragó, en general. Tanmateix, com hem apuntat abans, des del moment que en un context d'urgència les autoritats locals començaren a suplir els préstecs a curt termini pels violaris i els censals morts com a expedient financer principal, les emissions de deute es feren en nom de "tota" la universitat⁶⁶.

Així i tot, fou a partir d'entorn de 1360 quan tot el conjunt de veïns d'una localitat va passar a comprometre's per via contractual amb la hisenda de la seva pròpia comunitat en el marc de la consolidació del deute a llarg termini. D'entrada, a Girona, com en altres indrets, els membres de l'executiu o del consell pogueren obtenir préstecs a curt termini o, més endavant, emetre censals i violaris en nom de la comunitat simplement convocant l'assemblea i obtenint-ne l'autorització genèrica corresponent. Així se sobreentenia que tots els

⁶⁶ Vegeu nota 6.

membres de la universitat o comunitat política havien posat com a garantia del deute els seus béns i persones i, per tant, l'endeutament se sostenia, en darrera instància, en la capacitat de generar riquesa de cadascun d'aquests habitants de la ciutat, una riquesa, és clar, que podia ser drenada pel municipi a través dels diversos impostos. En conseqüència, els creditors, en cas d'impagament dels interessos i pensions corresponents, podien reclamar no només les fonts fiscals del municipi, sinó també el patrimoni dels seus habitants igualment hipotecats⁶⁷.

A les dècades de 1370 i 1380, tanmateix, se sofisticaren els mecanismes amb què es formalitzà aquesta garantia per part del conjunt de veïns. I, així, els caps de família havien de signar els sindicats i els corresponents poders atorgats a l'executiu del govern local o a síndics que s'ocupaven directament de l'emissió de rendes. Només amb aquesta signatura personal quedaven formalment obligats al deute contret⁶⁸.

Vist tot això, doncs, els habitants d'aquests municipis que recorregueren de forma massiva a l'emissió de rendes al llarg de tota la segona meitat del segle XIV, a més de satisfer les contribucions recaptades mitjançant talles o altres instruments fiscals, també es

⁶⁷ Sobre aquesta qüestió, vegeu P. Orti, "Les finances municipals de la Barcelona", pp. 257-282, especialment pp. 261-263. En un privilegi reial de la vila de Perpinyà de 1358 s'expressava clarament que els deutes contrets pels representants municipals (en aquest cas, a través dels sindicats fets per cònsols, consellers i caps d'oficis) tenien validesa «quantam si tota universitas id fecisset»: V. Garcia (ed.), *El Llibre Verd Major de Perpinyà*, doc. 141 (1358/04/20). Un altra constatació de la mateixa realitat la trobem a la vila de Valls (i en alguna altra localitat propera) quan l'any 1406 els creditors del municipi, davant dels impagaments de pensions, negociaren una "cessió de béns" que incloïa no només els béns i drets diguem-ne comuns de la universitat, sinó també els patrimonis dels particulars que en formaven part (J. Morelló, "La crisi financera en una vila del Camp de Tarragona", pp. 219-254, especialment pp. 233-247). Pel que fa a les clàusules en què tot això es traduïa en els contractes dels violaris i els censals: D. Rubio, "L'estructura diplomàtica dels censals morts i els violaris", pp. 843-863.

⁶⁸ Per tenir una idea aproximada de quin total de signatures feien falta a Girona, pot servir-nos d'orientació (encara que la xifra tal volta s'havia exagerat) el que deien els jurats de 1417 a un ciutadà absent per convèncer-lo que ell també estampés la seva signatura. Li asseguraven que ja havien fermat unes 320 persones o més: AMGi, I.1.2.1, llig. 8, reg. de 1416-18, f. 45r, 1417/03/24.

veieren empesos a oferir la seva persona i béns com a garantia de l'endeutament col·lectiu.

En certa manera, el fet de participar d'aquesta hipoteca podia constituir una mostra visible de la pertinença a la comunitat i, tal vegada com l'exercici d'un càrrec o un préstec al municipi, un marcador identitari positiu o, fins i tot, un motiu d'honra per alguns segments socials. Així mateix, en una primera etapa en què se succeïren vendes de violaris i censals per a les armades en la confrontació amb Gènova pel control del Mediterrani a la dècada de 1350 o la guerra contra Castella que s'allargà fins a mitjana dècada següent, qui sap si s'hi procedí amb la impressió que es tractava d'una mesura totalment extraordinària deguda a moments extraordinaris. En conseqüència, se suposaria que tot transcorregué sense incidències destacables i que, per tant, resulta lògic que les fonts conservades no se'n facin ressò.

3.1. Els efectes perversos de l'endeutament col·lectiu: els processos d'execució contra la universitat

Això no obstant, ben d'hora constatem que sorgiren conflictes, que obligar-se personalment en les emissions de deute no devia reduir-se a una acció passiva i d'efectes indirectes. Aviat documentem les reticències de molts ciutadans a l'hora de signar en aquests sindicats, de manera que el que potser s'havia previst com una forma de contribució l'obligatorietat de la qual no calia justificar topà amb l'oposició activa d'alguns sectors. Si ens centrem de nou en el cas de Girona, això s'infereix d'una ordre reial de 1366 en què, a prec dels regidors gironins, s'estipulava explícitament que era una obligació fer ferma en els violaris i censals venuts pel municipi⁶⁹.

A més, a la ciutat de l'Onyar (i també en altres poblacions com evidencien diversos estudis) aquesta qüestió aparentment circumscrita al terreny jurídic esdevingué una realitat ben tangible

⁶⁹ L'any 1366 l'infant Joan, com a governador general de Catalunya, per súplica dels jurats i alguns prohoms locals, manava al batlle de Girona que compel·lís tots els ciutadans a obligar-se en el pagament de les rendes emeses amb motiu, especialment, de la Guerra contra Castella («ad interessendum et firmandum in obligationibus quorumcumque violariorum et censualium»): G. Juliol (ed.), *Llibre Vermell*, doc. 42, 1366/12/07.

quan el municipi s'arribà a declarar insolvent en determinats moments en què la pressió fiscal o el pes del deute foren absolutament asfixiants. Aleshores pogueren iniciar-se accions judicials que acabaren desembocant en autèntiques execucions contra la universitat⁷⁰. Per poder copsar millor el sentit del que tot plegat generà, intentem entendre abans com es desenvoluparen aquests processos.

El detonant dels procediments judicials iniciats contra els municipis era, a grans trets, la no satisfacció dels drets reclamats per altres institucions i persones. En la Girona del període estudiat, tenim registrats una quarantena de processos entre els anys 1377 i 1416. Uns quants derivaven de la petició per part de l'administració reial de donatius extraordinaris sol·licitats al marge dels marcs de negociació habituals entre el monarca i els estaments, o sigui les Corts i Parlaments, i mitjançant la pressió directa dels oficials reials sobre cada comunitat, segons la forma que algun autor ha denominat "fiscalitat encoberta"⁷¹.

La gran majoria, en canvi, partiren de demandes de particulars, sobretot censalers o creditors del municipi que reclamaven pensions o interessos endarrerits en el context ja apuntat de les dificultats financeres que experimentaren moltes hisendes locals catalanes a finals del segle XIV. A més, tret d'una excepció posterior, es concentren en el període entre 1377 i 1380, quan la tresoreria municipal va suspendre pagaments amb la finalitat de forçar una renegociació de les característiques de les rendes i dels tipus d'interès. Un altre motiu secundari, encara que també font de

⁷⁰ Vegeu, d'entrada, el treball pioner de F. Sabaté sobre aquest tema: F. Sabaté, "La insolvència municipal", pp. 255-280.

⁷¹ Sobre el concepte d'exigència fiscal encoberta i les seves modalitats: F. Sabaté, "L'augment de l'exigència fiscal en els municipis catalans", pp. 423-465, en especial pp. 426-430. Les demandes es relacionaven, entre d'altres pretextos, amb el matrimoni o el casament de membres de la família reial (maridatges i coronatges). S'il·lustra clarament en el detallat estudi sobre les viles del Camp de Tarragona realitzat per J. Morelló: J. Morelló, *Fiscalitat i deute públic*, p.200-240, 281-284. A Cervera moltes d'aquestes demandes per part de l'administració reial també suposaren l'aplicació de mesures coercitives com ara empenyoraments: P. Verdés, "Administrar les pecúnies e béns de la universitat", pp. 473-523.

nombrosos conflictes, fou l'expropiació i l'enderrocament d'immobles arran de les obres d'emmurallament del nucli urbà⁷².

Quant al perfil dels creditors demandants i que instaren execucions, destaquen els residents fora de la ciutat⁷³. Encara que alguns d'ells haguessin ostentat la condició de ciutadà de Girona en èpoques passades, sempre havien quedat al marge dels òrgans de govern i segurament també dels marcs de sociabilitat a l'interior de les muralles⁷⁴. Això no obstant, no deixa de ser significativa la presència de quatre viudes de juristes o mercaders, els marits de les quals sí que havien estat força implicats amb la vida municipal⁷⁵.

Fos com fos, les fonts només permeten reconstruir de manera indirecta el curs dels processos. De tota manera, sabem que sempre

⁷² La majoria de litigis esclataren entre 1360 i 1380 però es pogueren allargar durant anys. Un dels més importants fou l'originat per l'enderrocament d'un alberg de Guillem Calvet en què es veieren implicats *a posteriori* la vídua i altres parents: AMGI, I.1.1., n. 16, f. 26v, 1386/10/20. Les obres de les muralles i les consegüents expropiacions també generaren conflictes en ciutats com Vic: F. Sabaté, "L'augment de l'exigència fiscal en els municipis catalans", p. 438. A València es vengueren censals per compensar els «damnificats dels murs e valls nous» de la ciutat a la dècada de 1360: J. V. García Marsilla, *Vivir a crédito en la Valencia medieval*, pp.254-255, 258

⁷³ Recordem que, per norma general, els creditors més exigents i severos (els que sovint les autoritats municipals titllaven de mals creditors) acostumaven a coincidir amb els que habitaven i tenien interessos lluny de la localitat el deute de la qual havien finançat. Sobre la figura del mal creditor vegeu, entre d'altres: P. Verdés, "Atès que la utilitat de la universitat deu precehir lo singular", pp. 416-417; A. Martí, "Endeutament censal i crisi financera", pp. 153-219, en especial p. 182-184.

⁷⁴ En constitueixen una excepció el comerciant Guillem Costa i l'albadiner Pere Serra, que foren jurats de la mà menor en una ocasió i, sobretot, Bernat Ferrer, destacadíssim draper amb una notable trajectòria en les administracions municipal i reial i que també fou representant local de la Diputació del General de Catalunya abans d'emigrar a Barcelona. Pel que fa a Ferrer, vegeu A. Reixach, "Los tesoreros del municipio de Gerona", en premsa.

⁷⁵ Els juristes Francesc Terrades, pare i fill, així com Guillem Calvet, ocuparen el càrrec de jurat de la mà major més d'un any. Quant al draper Pere Tortosa: A. Reixach, "Los tesoreros del municipio de Gerona". Desconeixem fins a quin punt influïren en les demandes la importància que tenien aquelles rendes de la universitat per al seu sosteniment i el d'algun dels descendents o familiars sota la seva protecció, així com la seva viduïtat, condició que segurament les emparava a l'hora de reclamar sense ser mal vistes.

s'endegaren des d'institucions ja existents, és a dir corts jurisdiccionals on la població acudia des de feia temps per resoldre conflictes d'orde divers lligats a la morositat, com han permès conèixer estudis recents⁷⁶. En resum, després de la formalització de la queixa per part del creditor als oficials de la cort, de diverses notificacions des d'aquesta institució i presumptament la contumàcia de les autoritats municipals, un oficial reial, tot posant en marxa un dels principals mecanismes de pressió o coerció de què disposava, es desplaçava a la ciutat, on procedia de forma aleatòria a l'embargament de béns mobles de diversos habitants, ràpidament posats a subhasta per aconseguir moneda comptant. Malgrat l'aparent contundència del procediment, cal advertir que formava part de les pràctiques habituals a l'època i que, a més, es concretava en el marc d'un protocol força ben definit⁷⁷.

Per altra banda, en els casos que la pròpia monarquia o algun foraster eren els demandants podien estalviar-se les despeses d'enviar un agent a Girona i actuar directament a través de la cort del veguer de Barcelona o d'una instància similar d'una altra localitat. Aleshores els mecanisme de confiscació s'aplicaven als gironins i a les seves mercaderies quan, amb motiu dels seus negocis, entraven dins del districte jurisdiccional corresponent. Això, és clar, succeï sobretot en anar a la ciutat comtal, capital econòmica indiscutible del principat⁷⁸.

⁷⁶ Cal destacar la línia de recerca que han encetat des de la Universitat de Girona P. Orti i Ll. Sales: Ll. Sales, "Los libros de la corte del baile", pp. 249-265.

⁷⁷ Així, documentem que en el moment de produir-se la confiscació el saig entregava un certificat a l'afectat on s'estipulava el que li havia estat confiscat i el valor corresponent amb vistes a poder-ho reclamar posteriorment a l'administració local. En alguns casos, de forma complementària, es registrava l'operació en els registres de la pròpia cort: AMGi, I.1.2.1, llig. 7, reg. de 1393-1395, f. 16v, 1393/07/07.

⁷⁸ Entre d'altres exemples d'execucions que tingueren Barcelona com a escenari: AHG, Gi-10, vol. 36, f. 180r-181r, 1393/08/28; AMGi, I.3.3.1.1., llig. 18, reg. 3, f. 66v, 1413/12/30; AMGI, I.3.3.2.4, RG: 43131, s.f., 1393/06/27. En altres casos els demandants no es conformaren amb instar empenyoraments de mercaderies, sinó que exigiren la retenció de prohoms locals com a ostatges al nucli de residència dels creditors: J. Morelló, "La crisi financera en una vila del Camp de Tarragona", pp. 243-244; F. Sabaté, "La insolvència municipal", pp. 272-276. A la Provença

Finalment, resulta fàcil preveure que les víctimes més habituals de totes aquestes confiscacions per deutes del municipi foren comerciants i menestrals. Si observem les llistes d'afectats pels processos de 1380 o de 1393, veiem que tots eren mercaders o artesans (paraires, pelleters, assaonadors, etc.), a qui s'embargaren uns quants draps, peces de cuir o, fins i tot, utensilis d'ús domèstic, a més d'objectes que no eren pròpiament de l'individu víctima de l'embargament, sinó que els tenia en dipòsit d'algú altre, cosa que complicava encara més la situació.

En definitiva, els efectes de les mesures adoptades per les corts jurisdiccionals a instàncies dels creditors davant dels impagaments del municipi recaigueren, en especial, sobre l'estament mercantil o la menestralia bolcada al comerç i entorpiren el desenvolupament regular de la seva activitat⁷⁹. Dit d'altra manera, els mecanismes adoptats per a l'endeutament col·lectiu estaven perjudicant de forma directa un dels grups més destacats de la comunitat urbana.

3.2 Les reaccions als conflictes generats per l'endeutament col·lectiu: de les mesures de l'administració municipal a les estratègies individuals i a la retòrica dels veïns

Vistes les conseqüències que tingueren tots aquests processos judicials al darrer terç del segle XIV, resulta comprensible que des de la primera i gran onada d'accions d'aquesta mena a la dècada de 1370 el govern local de Girona decidís actuar. No conservem actes del consell suficientment detallades per captar el malestar de certs sectors de l'assemblea, ni tampoc els acords exactes a què s'arribà. En qualsevol cas, l'any 1378, Pere Ferrer, precisament un membre de l'elit mercantil gironina, fou nomenat síndic per vendre noves rendes, els capitals de les quals s'havien de destinar parcialment a

també s'han documentat arrestos d'aquesta mena M. Hébert, "Bonnes villes' et capitales régionales", pp. 535-536.

⁷⁹ La repercussió d'aquests procediments es veu clarament en un complex conflicte provocat per un noble del bisbat de Girona a qui alguns ciutadans gironins feren fermaça. En reclamar-se al deutor que respongués de les obligacions acumulades, s'insistia que els empenyoraments havien fet estralls en els comerciants i artesans de la ciutat quan eren a Barcelona, ja que els havien provocat molts danys, «majorment car menestral hi ha que no ha altres béns sinó la roba que li han mercade»: AMGI, I.1.2.1 [ordi jurats], llig. 8, reg. 4, f. 44r, 1412/11/10.

compensar les bestretes que hagueren de fer diversos veïns per recuperar els béns que els havien estat confiscats i subhastats⁸⁰.

Molts dels compradors d'aquestes rendes foren els propis mercaders afectats, ja que, en permetre que es retinguessin el capital de la renda, se'ls retornava el valor monetari del que els havia estat embargat i que habitualment ja s'havia taxat i registrat en el moment mateix de la confiscació⁸¹. En altres ocasions, quan el nombre de víctimes de les confiscacions i el valor total de les peces embargades fou menor, l'administració local es limità a signar reconeixements de deute davant de notari a favor d'aquestes víctimes⁸².

Malgrat tot, en el decurs d'aquests esdeveniments afloraren, com veïem a propòsit de l'exercici de càrrecs, veus i actituds crítiques amb els perjudicis que causaven els vincles amb la hisenda local i que resultaven en aquest cas concret de l'espiral d'endeutament insostenible, morositat i represàlies judicials. A més, tot fa pensar que hi hagué persones més ben informades que la resta de la població i, sobretot, conscients de com s'acabaven executant les demandes presentades pels creditors del municipi. Així, diversos ciutadans, molts d'ells comerciants, es dirigiren a la cort de l'infant Joan, primogènit del rei i duc de Girona, per sol·licitar provisions que els permetessin posar els seus béns a resguard de possibles embargaments. Alguns, fins i tot, les aconseguiren pocs mesos abans de les primeres confiscacions que documentem⁸³.

⁸⁰ AMGI, I.3.3.2.4., llig. 15. El consell nomenà síndic Pere Ferrer en una sessió amb data de 9 d'abril de 1378, tot i que probablement no pogué començar a emetre deute per un valor màxim de 82.000 s. fins que no s'obtingué la llicència de l'infant Joan, duc de Girona, el dia 3 de febrer de 1379.

⁸¹ A part de l'exemple de 1378-79, documentem emissions en aquest sentit en dates posteriors, en concret els anys 1393 (AMGI, I.3.3.2.4., RG: 43131, s.f., 1393/06/27 = data de signatura del sindicat), 1398 i 1399 (AMGI, I.3.3.2.4., RG: 43136, f. 29r-154r, 1398/06/04)

⁸² Per exemple, l'any 1394 els jurats i el consell reconegueren deure a un mercader local 20 ll. per l'estimació de dos draps de llana que li foren empenyorats a Barcelona per oficials reials atesa una demanda de coronatge, i 13 ll. a un parell pel mateix motiu: AMGi, I.1.1., n. 29, f. 26r-28r (1394/01/15), f. 34r-v (1394/01/27).

⁸³ Hem localitzat els casos següents. El primer a aconseguir una provisió fou precisament el jurista Pere Moles, assessor de la cort de l'infant Joan durant tota la dècada de 1370 (ACA, C, reg. 1681, f. 164v-165r, 1376/03/29). A continuació ho feren el mercader Joan Say, mitjançant la intercessió d'un metge de la cort reial

Ens interessa sobretot la retòrica que pogué aparèixer en aquestes situacions. Segons recullen els propis documents de concessió redactats pels escrivans de la cancelleria, la majoria havien adduït que, encara que fossin, juntament amb altres ciutadans, rics en mercaderies («eis et aliis civibus et mercatoribus civitatis predictae in facultatibus et mercimoniis inventis uberius opulentes»), sempre que s'anava als seus albergs i botigues a efectuar-se confiscacions s'incorria en un greuge comparatiu i es cometia una gran injustícia, ja que «licet diciores et opulentiores, ad predicta onera [els del municipi] solvenda non existant magne obligati quam alii singulares dicte civitatis». Insistien, a més, que ells bé que contribuïen amb la part que els corresponia en les talles, deutes i pensions a què estava obligada la universitat, i no havien de fer-se responsables de la resta, ni assumir cap càrrega suplementària.

En realitat, no se'ls acabaven tramitant autèntiques cartes d'immunitat que, sota una certa pena, impedissin a l'agent executor prendre els seus béns. I és que, de fet, segons constitucions de Corts de 1363 i de 1365, la monarquia no podia interferir, concedint pròrrogues o exempcions, en les demandes dels creditors davant dels

(ACA, C, reg. 1684, f. 122r-v, 1378/05/03), els ciutadans Francesc Santmartí i Pere Desvern (ACA, C, reg. 1793, f. 106v-107r, 1376/05/23), el draper Pere Padrós i el tintorer Pere Llobard (ACA, C, reg. 1792, f. 185r-v, 1376/07/08), els comerciants Pere i Bernat Ferrer (ACA, C, reg. 1793, f. 95v-96v, 1376/09/11), el mercader Francesc Trilla (ACA, C, reg. 1792, f. 219r-v, 1376/12/13), els mercers Pere i Pericó Closella (ACA, C, reg. 1792, f. 220r, 1376/12/20), el draper Jaume Bordils (ACA, C, reg. 1683, f. 35r, 1377/06/12), el mercader Francesc Jalbert (ACA, C, reg. 1795, f. 20v, 1379/04/05) i el mercader Bernat Vilar (ACA, C, reg. 1797, f. 9r-v, 1381/01/16). També documentem el cas d'una dona, Beatriu, esposa del draper Bernat Ferrer, que, malgrat l'obligació feta pel seu marit per a l'acceptació (i previsió de retorn hipòtic) del dot aportat en el matrimoni, demanà que només se li poguessin exigir responsabilitats en els deutes en què signés ella personalment: ACA, C, reg. 1792, f. 222r-v, 1376/11/26. La muller del mercader Arnau Ramada féu el mateix: ACA, C, reg. 1792, f. 231v-232r, 1376/12/24. Potser la culminació de tot aquest fenomen fou un privilegi atorgat pel rei Joan l'any 1393 en què s'establí que els mercaders i tots els singulars de la ciutat de Girona i de la vila de Sant Feliu de Guíxols no podrien ser presos per deutes de la universitat tocants a demandes del rei o de la reina, ni tampoc podrien ser víctimes d'empenyoraments o marques: J. Boadas i L. E. Casellas (dirs.), *Catàleg de pergamins*, doc. 639, 1393/02/22, València . Això no obstant, pel que hem vist, hi hagué execucions que afectaren béns de particulars en dates posteriors.

impagaments de deute censal⁸⁴. D'aquí que les provisions expedides fossin força ambigües sobre els límits exactes del que es protegia. En general, es limitaven a apuntar que s'agreugés el mínim l'afectat i, només en cas que fos inevitable, es fes «executionem aliquam minime» en els seus béns i que «pro parte ipsum solvere contingentem cum ad dictam universitatem super solutionem eis fienda», és a dir que es tingués només en compte la part amb que contribuïa a la comunitat. Malgrat tot, aquestes concessions probablement foren utilitzades pels seus beneficiaris per dissuadir els saigs disposats a executar-los els béns com a membres de la universitat.

Les esmentades provisions de la cort del primogènit del Cerimoniós d'entorn de 1380, així com els discursos que les acompanyaven, il·lustren bé com reaccionaren els habitants d'una ciutat com Girona per evitar de ser objecte dels processos judicials iniciats contra el municipi al darrer terç del Tres-cents. Tal com hem vist, entre els sectors d'electes per als òrgans polítics del govern local o de candidats potencials a ser designats per assumir un càrrec transitori o sindicat, apareguren casos de particulars que subratllaren la cara negativa de participar directament en l'administració local i denunciaren les dificultats de conciliar aquest servei amb els afers privats. Si baixem a un altre estadi de les vinculacions entre la població i l'administració municipal, en la que es basava en l'obligació del conjunt de veïns en els deutes emesos en nom de "tota" la universitat, augmenten els presumptes agreujats: hi havia un nombre important de víctimes de confiscacions i també una xifra elevada de ciutadans que buscaren la protecció de la cort reial.

Els exemples a què hem passat revista en apartats precedents podien ser molt puntuals i respondre a circumstàncies personals. Per contra, quan al darrer terç del segle XIV la insolvència de la tresoreria municipal amenaçà directament els establiments comercials i els negocis de molts gironins, es féu patent una

⁸⁴ A propòsit de la legislació sobre el deute públic dels municipi: M. Turull i P. Verdés, "Sobre la hisenda municipal", pp. 121-154, especialment pp. 140-143. Segons s'hi explica, però, constitucions com les mencionades i la seva confirmació posterior només representaven una «cara de la moneda», per l'altra el rei no deixava de concedir pròrrogues i sobreseïments.

desafecció cada cop més general respecte dels òrgans del govern local. És a partir de la dècada de 1380 i fins aproximadament 1420, tal com hem vist, coincidint amb l'etapa més convulsa que visqué el govern local dins de l'època en què ens centrem, que en més ocasions es convocà el consell per decidir l'aplicació de determinades mesures fiscals d'urgència i no s'aconseguí (o s'esgrimí que no s'havia assolit) l'assistència mínima per aprovar-les⁸⁵.

Així mateix, en altres moments es reuní l'assemblea, però els presents es resistiren a signar els poders i contractes necessaris per a la constitució de síndics, de manera que calgué anar gairebé casa per casa a reclamar les signatures corresponents, sovint amb l'acompanyament d'oficials reials armats⁸⁶. I, fins i tot, el rei Martí I, com ja havia fet una quarantena d'anys abans el seu germà Joan, aleshores duc de Girona, hagué de tornar a pronunciar-se amb claredat sobre el problema de les fermances i adoptar mesures rigoroses⁸⁷.

⁸⁵ Això es documenta, per exemple, la primavera i l'estiu de 1386, quan calia buscar una fórmula de finançament de les obres de les muralles, però era impossible perquè el consell no es congregava malgrat diversos intents: AMGi, I.1.1., n. 15, f. 50v (1386/06/17), f. 51r-v (1386/06/22), f. 57v-59v (1386/07/17 i 1386/07/18). Es topà amb dificultats similars el febrer de 1390 en haver-se de deliberar sobre les mesures per recaptar la paga d'un fogatge i pecúnia per al reforçament dels murs de la ciutat: AMGi, I.1.1., n. 20, f. 24r-26r, 1390/02/19. En el marc de les primeres temptatives per a l'erecció del principat de Girona a favor de l'infant Alfons, fill de Ferran I, també es convocà algun cop el consell sense èxit: AMGi, I.1.1., n. 43, f. 29v, 1414/02/14. En conseqüència, en més d'una ocasió els jurats hagueren de recórrer al batlle reial perquè compel·lís els consellers a reunir-se i, si això no fou suficient, s'arribà a sol·licitar una provisió reial: AMGi, I.1.1., n. 30, f. 13v (1394/07/06), f. 25r (1394/08/07); AMGi, I.1.1., n. 33, f. 6r, 1397/02/20; AMGi, I.1.1., n. 37, f. 12r-17r, 1402/04/13; AMGi, I.1.1., n. 50, f. 36r-37r, 1430/10/06.

⁸⁶ De vegades, es negaven a signar uns pocs prohoms concrets que, a més, volien que constés explícitament en acta la seva exclusió dels contractes: AMGi, I.1.1., n. 21, f. 22v-24r, 1390/05/28. Altres cops, com dèiem, fou necessària la intervenció de saigs dels representats del rei a la ciutat: AMGi, I.1.1., n. 16 bis., f. 12r, 1387/01/05; AMGi, I.1.1., n. 21, f. 104r, 1390/09/15; AMGi, I.1.1., n. 23, f. 37r, 1391/02/21; AMGi, I.1.1., n. 24, f. 11v-16r, 1391/05/27.

⁸⁷ L'any 1402, el monarca manà als seus oficials fer signar a tots els singulars sota l'amenaça de la imposició de penes i que, a més, li fessin arribar una nòmina «ipsorum firmare nolencium (...) quia ipsos puniemus [el propi monarca] tanquem perturbatores negociorum utilitatem rei publice dicte civitatis tangencium»: G. Juliol (ed.), *Llibre Vermell*, doc. 81 (1402/03/01).

Consideracions finals

Mentre que, com apuntàvem al principi, diversos estudis han demostrat que la resposta a les demandes fiscals i la contracció de deute de forma col·lectiva havien servit de catalitzadors de la identitat política local a la Catalunya de la primera meitat del segle XIV, al llarg d'aquest article hem intentat veure si la forma de concebre aquesta relació entre els individus i la seva comunitat tingué manifestacions i expressions peculiars o, fins i tot, si pogueren canviar amb l'augment de les dificultats financeres de les hisendes locals de la segona meitat de la centúria.

Tot i que només hem pogut oferir una primera aproximació a partir d'un cas concret, els diversos episodis que hem documentat de la Girona entre 1350 i 1440 posen en relleu una experiència de l'exercici de càrrecs municipals o de les diferents formes de participació en l'administració local amb força matisos.

Per una banda, hem detectat discursos entorn del servei a la cosa pública com una acció honrosa i de l'amor a la ciutat com a font de legitimació. Per l'altra, en canvi, han aflorat representacions d'individus excessivament perjudicats per haver ocupat un ofici o haver assumit un sindicat en nom de la comunitat en una mesura que anava molt més enllà del valor de sacrificar-se de manera raonable pel bé comú. En aquest sentit més negatiu hem vist, també, com s'exclamaven les víctimes de confiscacions a particulars en el marc d'execucions contra el municipi i reivindicaven la part proporcional a la seva contribució dins del global de les obligacions concretes per la universitat.

En definitiva, tot condueix a pensar que la cuirassa d'una identitat col·lectiva que unia els ciutadans davant d'instàncies externes com l'administració reial o els creditors forans, en els temps de clarobscur de les darreries del segle XIV i principis del segle XV, presentava reflexos distints. Les estretors econòmiques de la hisenda local i els conflictes subsegüents de ben segur que afavoriren l'eclosió d'aquesta amalgama de representacions i discursos sobre el fet de participar en l'administració local⁸⁸.

⁸⁸ De fet, com posen en relleu diversos autors, les característiques (o fins i tot l'existència) d'un discurs identitari elaborat com el que representen els memorials

A més, fins a cert punt, és possible establir línies de causalitat entre els vèrtexs d'endeutament i els problemes financers de la tresoreria municipal i la freqüència de renúncies a càrrecs, la desafecció als consells o les protestes de síndics i clavaris. Amb tot, no assistim en cap cas a una evolució lineal i perfectament paral·lela entre l'estat dels comptes i les construccions identitàries entorn del servei a la cosa pública. Comptat i debatut, dels retards en el pagament de pensions de censals, de la morositat dels contribuents o de les pressions dels creditors a la cristallització d'aquests discursos hi havia entremig moltes altres dinàmiques de confrontació social enormement complexes que no podem obviar.

Encara que, com dèiem, potser és una quimera avaluar quina part de veritat resta en tots els discursos d'aquests ciutadans, sí que seria una línia de recerca interessant de continuar el seguiment de determinats discursos i dels seus actors tot contrastant el que afirmaven amb la seva trajectòria real en les administracions. En conseqüència, l'emergència de construccions identitàries i el seu estudi ens hauria de servir de guia per endinsar-nos de nou en la complexa relació entre els individus i les seves comunitats.

I és que, al capdavall, la investigació sobre les identitats en el marc de les ciutats catalanes de la Baixa Edat Mitjana hauria de contribuir, per damunt de tot, a visions més polièdriques d'aquestes societats urbanes. Ens hauria de convidar, per exemple, a repensar a partir d'estudis de cas (com el que duem a terme per Girona, però també d'altres poblacions significatives del principat) la relació, potser menys sistemàtica del que sovint s'ha suposat, entre governs municipals i elits. Alhora, aprofundint en la idea de l'exercici d'oficis com una càrrega en un sentit polisèmic (honrosa d'entrada, però perjudicial traspassats certs límits) o en la qüestió de les dimissions i de la poca assistència a les assemblees, es podrien assajar noves línies d'interpretació de l'evolució d'aquestes institucions de base local més

de greuges dels magistrats d'alguns ciutats de la dècada de 1390, molts dels tractats més influents de la magna obra de Francesc Eiximenis o d'altres productes literaris coetanis com la *Doctrina Compendiosa* són el viu reflex d'uns temps controvertits en què molts aspectes de les institucions públiques i els seus vincles amb la població foren objecte de discussió: F. Sabaté, "El poder soberano en la Cataluña bajomedieval", pp. 483-527, P. Verdés, "La teoría del gasto público en la Corona de Aragón", en premsa; R. Soler, *Doctrina Compendiosa*, pp.21-27.

enllà del paradigma clàssic de la contínua concurrència entre els prohoms locals per acaparar-les.

Així, hem constatat variants i manifestacions contradictòries de la identitat política que resultava de la vinculació entre habitants i municipis. Tanmateix, ara cal evitar de caure en el parany de relacionar per defecte els individus i famílies que es presentaven com a fidels servidors de la cosa pública amb els membres més distingits de l'estament superior de la ciutadania i les "víctimes" de les opressions de la universitat amb els mercaders i els menestrals. Analitzant-ho atentament de ben segur que trobarem casos de tota mena.

Com hem vist, la relació entre individus i comunitats fou controvertida des de temps immemorials. Amb tot, l'etapa entre el tombant dels segles XIV i XV a les ciutats catalanes es presenta com un laboratori excepcional per analitzar aquestes visions contradictòries de l'exercici d'oficis i de les vinculacions de tota mena amb l'administració local. Només tenint en compte això, entendrem una mica millor Eiximenis tant en la cita inicial com quan, en el capítol final del *Regiment de la cosa pública*, posteriorment incorporat al *Dotzè del Crestià*, s'afanyà a refutar tres proverbis que devien circular a la Corona d'Aragó del tombant dels segles XIV i XV entorn de la relació de l'individu amb la cosa pública. Un d'ells sentenciava: «qui serveix a comú no serveix a nengú»⁸⁹.

Bibliografia

Amat, Joan Carles. *Quatre-cents aforismes cathalans*, Barcelona, 1718, Barcelona, 1636.

Bajet Royo, Montserrat. *El jurament i el seu significat jurídic al principat segons el dret general de Catalunya (segles XIII-XVIII): Edició de la*

⁸⁹ F. Eiximenis, *Regiment de la cosa pública*, cap. XXXVIII. Cal tenir en compte que també esmentà i respongué al proverbi l'autor de la *Doctrina Compendiosa*: R. Soler, *Doctrina Compendiosa*, cap. 16. I la dita encara seguia viva gairebé tres segles després: «Lo qui serveix a comú/, serveix tots, y a ningú». La recull J. C. Amat en la seva compilació d'aforismes apareguda l'any 1636: J. C. Amat, *Quatre-cents aforismes catalans*, f. 10r.

- «*Forma i pràctica de celebrar els juraments i les eleccions a la ciutat de Barcelona en el segle XV*», Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 2009.
- Barrio Barrio, Juan Antonio. “Espacios de identidad política urbana en la Península Ibérica, siglos XIII-XV. Dossier monográfico”, a *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, n. 16, 2009-2010, pp. 13-274.
- Batlle Gallart, Carme. *La crisis social y económica de Barcelona a mediados del siglo XIV*, Barcelona, CSIC, 1973, 2 vols.
- Batlle Gallart, Carme – Ferrer Mallol, Maria Teresa et alii (eds.). *El “Llibre del Consell” de la ciutat de Barcelona. Segle XIV: les eleccions municipals*, Barcelona, CSIC-IMF, 2007.
- Blockmans, Wim – Janse, Antheun (eds.). *Showing Status: Representations of Social Positions in the Late Middle Ages*, Turnhout, Brepols, 1999.
- Boades Raset, Joan – Casellas Serra, Lluís-Esteve (dirs.). *Catàleg de pergamins del fons de l’Ajuntament de Girona (1144-1862)*, vol. I, Barcelona-Girona, Fundació Noguera – Ajuntament de Girona, 2005.
- Boone, Marc – Lecuppre-Desjardin, Élodie – Sosson, Jean-Pierre (eds.). *Le verbe, l’image et les représentations de la société urbaine au Moyen Âge*, Anvers-Apeldoorn, Garant, 2002.
- Boone, Marc – Stabel, Peter (eds.). *Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe*, Leuven-Apeldoorn, Garant, 2000.
- Boucheron, Patrick. “Les enjeux de la fiscalité directe dans les communes italiennes (XIIIe-XVe siècles)”, a Denis Menjot - Manuel Sánchez (coords.), *La fiscalité des villes au Moyen Âge (Occident méditerranéen)*, vol. 2, Les systèmes fiscaux, Toulouse, Privat, 1999, pp. 153-167.
- Chittolini, Giorgio – Johanek, Peter (a cura di), *Aspetti e componenti dell’identità urbana in Italia e in Germania (secoli XIV-XVI)*, Bolonia-Berlin, il Mulino-Duncker&Humblot, 2003.
- Cortiella Òdena, Francesc. *Una ciutat catalana a darreries de la Baixa Edat Mitjana: Tarragona*, Tarragona, Diputació Provincial de Tarragona, 1984.

- Crouzet-Pavan, Élisabeth – Lecuppre-Desjardin, Élodie (eds.). “Les mots de l’identité urbaine à la fin du Moyen Âge” (dossier monogràfic), a *Histoire Urbaine*, n. 35, 2012, pp. 5-130.
- Daileader, Philip. *True Citizens: Violence, Memory and Identity in Medieval Perpignan*, Leiden-Boston-Köln, Brill, 2000.
- Eiximenis, Francesc. *Regiment de la cosa pública*, edició del pare Molins de Rei, Barcelona, Barcino, 1927.
- Evangelisti, Paolo. “Credere nel mercato, credere nella res publica: La comunità catalano-aragonesa nelle proposte e nell’ azione política di un esponente del francescanesimo mediterraneo: Francesc Eiximenis”, a *Anuario de Estudios Medievales*, n. 33/1, 2003, pp. 69-117.
- . “Il valore di Cristo. L’autocomprensione della comunità política in Francesc Eiximenis”, a *Enrahonar*, n. 42, 2009, pp. 65-90.
- Falcón Pérez, María Isabel. *Organización municipal de Zaragoza en el siglo XV. Con notes acerca de los orígenes del régimen municipal en Zaragoza*, Zaragoza, Departamento de Historia Medieval de la Facultad de Filosofía y Letras, 1978.
- Fenster, Thelma – Smail, Daniel Lord (eds.). *Fama: The Politics of Talk and Reputation in Medieval Europe*, Ithaca-London, Cornell University Press, 2003.
- Fernández Trabal, Josep. *Una família catalana medieval. Els Bell-lloc de Girona 1267-1533*, Barcelona, Ajuntament de Girona – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1995.
- . “De «prohoms» a ciudadanos honrados. Aproximación al estudio de las elites urbanas de la sociedad catalana bajomedieval (s. XIV-XV)”, a *Revista d’Història Medieval*, n. 10, 1999, pp. 331-372.
- Font Rius, Josep Maria, “La comunitat local o veïnal” a *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya*, vol. I, Barcelona, 1991, pp. 491-576.
- Garcia Edo, Vicent (ed.). *El Llibre Verd Major de Perpinyà (segle XII-1395)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2010.
- García Marsilla, Juan V. *Vivir a crédito en la Valencia medieval: De los orígenes del sistema censal al endeudamiento del municipio*, Valencia, Publicacions de la Universitat de València, 2002, pp. 39-43.
- Guilleré, Christian. “Política i societat: Els jurats de Girona (1323-1376)”, a Christian Guilleré (coord.), *Diner, poder i societat a la*

- Girona del segle XIV*, Girona, Ajuntament de Girona, 1984, pp. 67-87.
- . “Reacció social i agitació menestral a Girona: entorn d’un privilegi de l’infant Joan” a Christian Guilleré (coord.), *Diner, poder i societat a la Girona del segle XIV*, Girona, Ajuntament de Girona, 1984, pp. 89-117.
- . *Girona al segle XIV*, Barcelona, Ajuntament de Girona – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1993-94, 2 vols.
- . “Un exemple de fiscalité urbaine indirecte: les impositions géronaises aux XIVe et XVe siècles”, a Menjot, Denis, – Sánchez, Manuel (ed.), *La fiscalité des villes au Moyen Âge (Occident méditerranéen) 2, Les systèmes fiscaux*, Toulouse, Privat, 1999, p. 423-445.
- . *Llibre Verd de la ciutat de Girona (1144-1533)*, Barcelona-Girona, Fundació Noguera – Ajuntament de Girona, 2000.
- . “Structures et pratiques de gestion financière et fiscale à Gérone à la fin du Moyen Âge”, a Denis Menjot – Manuel Sánchez (coords.), *La fiscalité des villes au Moyen Âge (Occident méditerranéen)*, 4 (La gestion de l’impôt: méthodes, moyens, résultats), Toulouse, Privat, 2004, pp. 39-55.
- Hébert, Michel. “«Bonnes villes» et capitales régionales: fiscalité d’État et identités urbaines en Provence autour de 1400”, a Denis Menjot – Albert Rigaudière – Manuel Sánchez (dirs.), *L’impôt dans les villes de l’Occident méditerranéen XIIIe-XVe siècles*, Paris, Comité pour l’Histoire Économique et Financière de la France, 2005, pp. 527-541.
- Jara Fuente, José Antonio – Martin, Georges – Alfonso Antón, Isabel (eds.). *Construir la identidad en la Edad Media: poder y memoria en la Castilla de lo siglos VII a XV*, Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2010.
- Jara Fuente, José Antonio. “Con mucha afecçió e buena voluntad por seruir a bien público: La noció “bien común” en perspectiva urbana. Cuenca en el siglo XV”, a *Studia Historica. Historia Medieval*, n. 28, 2010, pp. 55-82.
- . “Percepción de “sí”, percepción del “otro”: la construcción de identidades políticas urbanas en Castilla (El concejo de Cuenca en

- el siglo XV)", a *Anuario de Estudios Medievales*, n. 40/1 (2010), pp. 75-92.
- (coord.). "La definición de la identidad urbana. Vocabulario político y grupos sociales en Castilla y Aragón en la Baja Edad Media" (dossier monogràfic), a *Hispania*, vol. LXXI, n. 238, 2011. pp. 315-466.
- Juliol Albertí, Griselda (ed.). *Llibre Vermell de la ciutat de Girona (1188-1624)*, Barcelona – Girona, Fundació Noguera – Ajuntament de Girona, 2001.
- Kermode, Jennifer I. "Urban decline? The flight from office in late medieval York", a *The Economic History Review*, 2nd series, n. 35/2, 1982, pp. 179-198.
- Laliena Corbera, Carlos. "Las transformaciones de las elites políticas de las ciudades mediterráneas hacia 1300: cambios internos y movilidad social", a Sandro Carocci (ed.), *La mobilità sociale nel Medioevo*, Roma, École Française de Rome, 2010, pp. 147-185.
- Lecuppre-Desjardin, Elodie – Van Bruaene, Anne-Laure (eds.). *De bono communi: the discourse and practice of the common good in the European city, 13th-16th c.*, Turnhout, Brepols, 2010.
- Martí Arau, Albert. "Endeutament censal i crisi financera a una vila senyorial: Castelló d'Empúries (1381-1393)", a Manuel Sánchez (ed.), *La deuda pública en la Catalunya bajomedieval*, Barcelona: CSIC-IMF, 2009, pp. 153-219.
- Martí Sentañes, Esther. *Lleida a les Corts: els síndics municipals a l'època d'Alfons el Magnànim*, Lleida, Universitat de Lleida, 2006.
- Mieres, Tomàs, *Apparatus super Constitutionibus Curiarum Generalium Cathalonie*, Barcelona, Cormelles, 1621, vol. II.
- Montagut Estragués, Tomàs de, "La doctrina medieval sobre el *munus* y los *comuns* de Tortosa", a *Homenaje in memoriam Carlos Díaz Rementería*, Huelva, Universidad de Huelva, 1998, p. 475-489.
- Morelló Baget, Jordi. "La crisi financera en una vila del Camp de Tarragona: Valls a principis del segle XV", a Manuel Sánchez (ed.), *Fiscalidad real y finanzas urbanas en la Cataluña medieval*, Barcelona, CSIC-IMF, 1999, pp. 219-254.
- . *Fiscalitat i deute públic en dues viles del Camp de Tarragona: Reus i Valls, segles XIV-XV*, Barcelona, CSIC-IMF, 2001.

- . “Les résistances à l’impôt dans les municipalités catalanes (du XIIIe au XIVe siècle): tentative de synthèse”, a Denis Menjot – Albert Rigaudière – Manuel Sánchez (dirs.), *L’impôt dans les villes de l’Occident méditerranéen XIIIe-XVe siècle*, Paris, Comité pour l’Histoire Économique et Financière de la France, 2005, pp. 398-426.
- Orti Gost, Pere – Sánchez Martínez, Manuel – Turull Rubinat, Max. “La génesis de la fiscalidad municipal en Cataluña”, a *Revista d’Història Medieval*, n. 7, 1996, pp. 115-134.
- Orti Gost, Pere. “Les impositions municipales catalanes au XIVe siècle”, a Menjot, Denis, – Sánchez, Manuel (ed.), *La fiscalité des villes au Moyen Âge (Occident méditerranéen) 2, Les systèmes fiscaux*, Toulouse: Privat, 1999, pp. 399-422.
- . *Renda i fiscalitat en una ciutat medieval: Barcelona, segles XII-XIV*, Barcelona, CSIC-IMF, 2000.
- . “El Consell de Cent durant l’Edat Mitjana”, a *Barcelona, Quaderns d’Història*, n. 4, 2001, pp. 21-48.
- . “Les finances municipals de la Barcelona dels segles XIV i XV: Del censal a la Taula de Canvi”, a Manuel Sánchez (coord.), *El món del crèdit a la Barcelona medieval*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, 2007, pp. 257-282 (Quaderns d’Història, 13).
- Prodi, Paolo. “Introduzione: evoluzione e metamorfosi delle identità collettive” a Paolo Prodi-Wolfgang Reinhard (a cura de), *Identità collettive tra Medioevo ed Età Moderna*, Convegno Internazionale di Studio, Bologna, Clueb, 2002, pp. 9-27.
- Reixach Sala, Albert. “Finanzas municipales y banca privada en la Cataluña bajomedieval: los cambistas y la hacienda local de Gerona (1330-1380)”, a *Actas VI Simposio Internacional de Jóvenes Medievalistas Lorca 2012*, Murcia, 2013, en premsa.
- . “Los tesoreros del municipio de Gerona (1350-1440): hacienda local y redes financieras en la Cataluña bajomedieval”, a Imanol Vitores – David Carvajal – Javier Añibarro (eds.), *Poder, fisco y mercado: la ciudad y sus redes en la Baja Edad Media*, Madrid, 2013, en premsa.
- Richard, Olivier. *Mémoires bourgeoises: Memoria et identité urbaine à Ratisbonne à la fin du Moyen Âge*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2009.

- Rubió i Lluch, Antoni (ed.). *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409): Col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopàtria*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2001 [edició facsímil d'original de 1921], pròleg de Maria-Teresa Ferrer i Mallol.
- Rubio Manuel, Daniel. "L'estructura diplomàtica dels censals morts i els violaris", a Josep Serrano Daura (ed.), *El territori i les seves institucions històriques*, vol. II, Barcelona, Fundació Noguera, 1999, pp. 843-863.
- Rubio Vela, Agustín. *Epistolari de la València Medieval (II)*, València-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.
- Sabaté Curull, Flocel. *El territori de la Catalunya medieval: Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*, Barcelona, Fundació Salvador Vives i Casajuana, 1997.
- . "La insolvència municipal a la segona meitat del segle XIV", a Manuel Sánchez (ed.), *Fiscalidad real y finanzas urbanas en la Cataluña Medieval*, Barcelona, CSIC, 1999, pp. 255-280.
- . "El poder soberano en la Cataluña bajomedieval: definición y ruptura", a François Foronda – Jean-Philippe Genet – José Manuel Nieto Soria (dir.), *Coups d'État à la fin du Moyen Âge?*, Madrid, Casa de Velázquez, 2005, pp. 483-527.
- . "Estamentos, soberanía y modelo político en la Cataluña bajomedieval", a *Aragón en la Edad Media*, n. 21, 2009, pp. 245-278.
- . "Oligarchies and social fractures in the cities of late medieval Catalonia", a María Asenjo (ed.), *Oligarchy and patronage in late medieval Spanish urban society*, Turnhout, Brepols, 2009, pp. 1-27.
- . "Identitats", a Flocel Sabaté – Maite Pedrol (dirs.), *Identitats: Reunió científica XIV Curs d'Estiu Comtat d'Urgell (Balaguer 1-3 de juliol)*, Lleida: Pagès, 2012, pp. 9-22.
- . "El naixement medieval d'una identitat urbana i burgesa", a *Ibidem* (coord.), *L'Edat Mitjana. Món real i espai imaginat*, Barcelona-Catarroja, Afers, 2012, pp. 111-125.
- . "Els referents històrics de la societat: identitat i memòria", a *Ibidem* (coord.), *L'Edat Mitjana. Món real i espai imaginat*, Barcelona-Catarroja, Afers, 2012, pp. 13-35.

- Sales i Favà, Lluís. "Los libros de la corte del baile: fuente para el estudio de las élites urbanas y sus actividades financieras en el noreste catalán (s. XIV-XV)", a Antonio Collantes de Terán Sánchez – Juan Antonio Bonachía Hernando (coords.), *Fuentes para el estudio del negocio fiscal y financiero en los reinos hispánicos (siglos XIV-XVI)*, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 2010, pp. 249-265.
- Sánchez, Manuel (ed.). *La deuda pública en la Cataluña bajomedieval*, Barcelona: CSIC-IMF, 2009.
- Sánchez, Manuel – Gassiot, Sílvia. "La «Cort General» de Barcelona (1340) y la contribución catalana a la guerra del Estrecho", a *Les Corts a Catalunya*. Actes del Congrés d'Història Institucional (1988), Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1991, pp. 222-240.
- Sánchez, Manuel – Furió, Antoni – Sesma Muñoz, Ángel. "Old and New Forms of Taxation in the Crown of Aragon (14th-14th centuries)", Simonetta Cavaciocchi (ed.). *La fiscalità nell'economia europea secc. XIII-XVIII. Atti della Trentanovesima Settimana di Studi (22-26 abril 2007)*, Firenze, Firenze University Press, 2008, pp. 99-130.
- Sesma Muñoz, Ángel (coord.). *La Corona de Aragón en el centro de su historia: 1208-1458. El Interregno y el Compromiso de Caspe*, Zaragoza: Gobierno de Aragón-CEMA, 2012.
- Sobrequés Vidal, Santiago. "Régimen municipal gerundense en la baja edad media. La "insaculación"", a *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, n. 10, 1955, pp. 165-234.
- Soler, Ramon. *Doctrina Compendiosa. Francesc Eiximenis discutint d'ètica professional amb els jurats de València. Per un anònim, potser Ramon Soler, l'any 1396*, edició de Curt Wittlin, València, Denes, 2006.
- Todeschini, Giacomo. "La reputazione economica come fattore di cittadinanza nell'Italia dei secoli XIV-XV" a Lori Sanfilippo – Antonio Rigon (a cura de), *Fama e publica vox nel Medioevo*. Atti del convegno di Studio svoltosi in occasione della XXI edizione del Premio internazionale Ascoli Piceno 2009, Roma, Istituto Italiano per il Medio Evo, 2011, pp. 105-118.
- Torras Serra, Marc. "El sistema de redacció del manifestes a Barcelona i Manresa a inicis del segle XIV", a *Acta històrica et archaeologica mediaevalia*, n. 22, 2001, p. 339-350, pp. 347-348.

- Turull Rubinat, Max. "Universitas, commune, consilium": sur le rôle de la fiscalité dans la naissance et le développement du Conseil (Catalogne, XIIe-XIVe siècles)", a B. Durand i L. Mayali (eds.), *Excerptiones iuris: Studies in Honor of André Gouron*, Berkeley, The Robbins Collection, 2000, p. 637-677.
- . "Nuevas hipótesis sobre los orígenes de los Consejos municipales en Cataluña (siglos XII-XIII): algunas reflexiones", a *Anuario de Historia del Derecho Español*, n. 72, 2002, pp. 461-471.
- . "Síndicos a Cortes, perfil social, político e institucional de los representantes ciudadanos a Cortes y Parlamentos en Cataluña (1333-1393)", a *Ibidem*, *El gobierno de la ciudad medieval: Administración y finanzas en las ciudades medievales catalanas*, Barcelona, CSIC-IMF, 2009, pp. 213-252.
- Turull Rubinat, Max – Verdés Pijuan, Pere, «Sobre la hisenda municipal a Constitucions y altres drets de Cathalunya (1704)» a Manuel Sánchez (ed.), *Fiscalidad real y finanzas urbanas en la Cataluña Medieval*, Barcelona: CSIC, 1999, p. 121-154, especialment pp. 140-143.
- . "Gobierno municipal y fiscalidad en Cataluña durante la Baja Edad Media", *Anuario de Historia del Derecho Español*, n. 76, 2006, pp. 507-530.
- Vela Aulesa, Carles. "Les ordinacions de mercaderies encamerades o falsificades. Evolució del control municipal sobre la qualitat de les espècies i les drogues (segles XIV-XV)", a *Barcelona Quaderns d'Història*, n. 5, 2001, pp. 19-45.
- Verdés Pijuan, Pere. "Administrar les pecúnies e béns de la universitat". La política fiscal i les estratègies financeres d'un municipi català a la baixa Edat Mitjana, Barcelona, Universitat de Barcelona, tesi doctoral inèdita, 2004.
- . "«Car vuy en la Cort no s'í fa res sens diners». En torno a la negociación entre la villa de Cervera y el rey durante la baja Edad Media", a Maria Teresa Ferrer i Mallol – J.M Moeglin, Stéphane Péquignot – Manuel Sánchez (eds.), *Negociar en la Edad Media*. Actas del Coloquio celebrado en Barcelona 14-16 octubre 2004, Barcelona, CSIC, 2005, pp. 185-214.

- . “La ciudad en el espejo: hacienda municipal e identidad urbana en la Cataluña bajomedieval”, a *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, n. 16, 2009-10, p. 137-173.
 - . “«Atès que la utilitat de la universitat deu precehir lo singular»: Discurso fiscal e identidad política en Cervera durante el s. XV”, a *Hispania*, LXXI-238, 2011, pp. 409-436.
 - .“«Car les talles són difícils de fer e pijors de exigir». A propósito del discurso fiscal en las ciudades catalanas durante la época bajomedieval”, a *Studia Historica, Historia Medieval*, n. 30, 2012, pp. 129-153.
 - . “Fiscalidad urbana y discurso franciscano en la corona de Aragón (s. XIV-XV)” a Massimo Carlo Giannini (ed.), *Fiscalità e religione nell’Europa catòlica: teorie, linguaggi e pratiche (secoli XIV-XIX)*, Roma, Vialli, en premsa.
 - . “La teoría del gasto público en la Corona de Aragón: El Dotzè del Crestià (1385)”, en premsa.
- Verdés Pijuan, Pere – Turull Rubinat, Max. “Els municipis catalans a l’època de Jaume I”, a Maria Teresa Ferrer i Mallol (ed.), *Jaume I: commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, Barcelona, Institut d’Estudis Catalans, 2011, pp. 193-208.

Aproximación al análisis económico del convento del Santo Espíritu del Monte: un ejemplo de los estudios sobre la organización económica de conventos mendicantes en el marco del Mediterráneo

Chiara Mancinelli

Abstract

El estudio de la organización económica de conventos mendicantes en el Mediterráneo es una interesante aproximación historiográfica, que no se limita al mero hecho económico. En el caso del convento franciscano del Santo Espíritu del Monte, la aproximación al análisis de su organización económica muestra cómo la comunidad estuvo integrada en el desarrollo de técnicas financieras simultáneas, tal como el sistema censal, la injerencia de la Corona en el establecimiento de la comunidad y en la elección de sus procuradores, y la evolución de la consideración moral interna en la Orden franciscana sobre las rentas censales concedidas que transcurrió paralela al desarrollo y consolidación del movimiento de la Observancia.

Palabras clave

Organización económica, mendicantes, Mediterráneo, Santo Espíritu del Monte, censales, Observancia franciscana.

Abstract

The study of economic organization of mendicant convents in the Mediterranean is an interesting historiographical question not merely from the economic standpoint. In the case of the Franciscan convent of the Santo Espíritu del Monte, the analysis of this economic organization shows how the community was blended in the development of coeval financial techniques, the census system, the interference of the Crown in the establishment of the community and in choosing their attorneys, and the evolution of the Franciscan internal moral about census income, parallel to the development and consolidation of the Observance movement.

Keywords

Economic organization, Mendicants, Mediterranean, Santo Espíritu del Monte, Censales, Franciscan Observance.

Los estudios sobre la organización económica de conventos mendicantes

En los últimos años se han desarrollado una serie de estudios sobre la organización económica de conventos mendicantes en época medieval, situados en diferentes puntos del Mediterráneo. Es el caso de dos publicaciones colectivas, *Économie et religion. L'expérience des ordres mendiants (XIIIe – XVe siècle)*¹ y *L'economia dei conventi dei frati minori e predicatori fino alla metà del Trecento*², que recogen estudios sobre conventos de Italia y Francia sobre todo, pero también de Alemania, Suiza, Belgica e Inglaterra; de la tesis doctoral de Clément Lenoble, que ha tomado en consideración el convento franciscano de Aviñón durante los años 1359-1478³; de la tesis doctoral de Alicia Álvarez, que se dedica al estudio de los conventos dominicos femeninos y masculinos de Zamora, Toro y Benavente para los siglos XIII-XV, y de los estudios de Nicolas Pluchot sobre los conventos dominicos de Palma de Mallorca, Huesca y Manresa desde su implantación hasta inicios del siglo XV. Siempre dentro de la Corona de Aragón, hay que sumar el caso del convento franciscano del Santo Espíritu del Monte (Gilet, Sagunto) cuyo estudio se está desarrollando⁴.

La tipología de estos estudios, es decir, el análisis de la organización económica de comunidades mendicantes, deriva de un modelo de investigación histórica que considera el desarrollo sobre la reflexión económica a lo largo de la Edad Media. A la construcción de tal reflexión contribuyen considerablemente autores mendicantes,

¹ *Économie et religion. L'expérience des ordres mendiants (XIIIe – XVe siècle)*, sous la direction de N. Bériou – J. Chiffolleau.

² *L'economia dei conventi dei frati minori e predicatori fino alla metà del Trecento*. Atti del XXXI Convegno internazionale, Assisi, 9-11 Ottobre 2003, Spoleto, Fondazione centro italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2004.

³ La tesis del Doctor Lenoble será próximamente publicada bajo el título *L'exercice de la pauvreté. Économie et religion chez les franciscains d'Avignon (XIIIe-XVe siècle)*.

⁴ El convento franciscano del Santo Espíritu del Monte es objeto de mi tesis doctoral que se está llevando a cabo bajo la dirección de la profesora Cándida Ferrero Hernández de la Universitat Autònoma de Barcelona. El periodo considerado se extiende *grosso modo* desde la fundación del convento hasta el 1457, cuando, por decisión real, las rentas del Santo Espíritu pasan a las clarisas de la Santísima Trinidad de Valencia.

dado su voto de pobreza⁵. Por lo tanto, parece ser un efecto “natural” el interés por el funcionamiento de los conventos mendicantes, en cuanto pequeñas sociedades, para averiguar si la elaboración económica a nivel teórico encuentra paralelismos a nivel práctico y organizativo.

El ejemplo del convento del Santo Espíritu del Monte: la influencia de Eiximenis en su fundación

En el caso del convento del Santo Espíritu del Monte su estudio resulta particularmente interesante puesta la influencia en su fundación del minorita Francesc Eiximenis, hecho que da motivos para buscar un posible influjo del pensamiento del célebre autor medieval en la organización económica de la comunidad franciscana.

En efecto, Eiximenis (Girona 1330 *ca.*⁶-Perpiñán 1409), apreciado consejero político de la familia real y de las autoridades de las ciudades de Barcelona y Valencia, y prolífico y polifacético autor franciscano, a lo largo de su obra escrita, elabora una visión de la sociedad, basada en la necesidad de seguir una correcta moral de conducta, sobre todo económica, para lograr el bien común y la utilidad pública en el marco de la comunidad civil, buscando al máximo el parecido con el ideal de la ciudad celeste. A este propósito, en su variada obra escrita, Eiximenis desarrolla un amplio abanico educativo que abarca los diferentes matices de la vida, social e individual, de los componentes de la cosa pública. Por lo tanto,

⁵ Hace algunos decenios el interés de los estudiosos se ha centrado en la reflexión económica medieval y en los frutos de tal elaboración. En particular, se ha destacado la contribución de algunos autores mendicantes, dado que, a través de su voto de pobreza, de la vocación ciudadana de las órdenes mendicantes y de su consideración a nivel cultural y social-político, elaboran una reflexión ético-económica en torno a las técnicas económicas desarrolladas y practicadas en la sociedad. Además, se ha notado la paralela presencia de tales producciones escritas en áreas comercialmente dinámicas, como la Corona de Aragón. Uno de los estudiosos más representativo de esta línea de investigación es el profesor Giacomo Todeschini, mientras que el doctor Paolo Evangelisti se ha dedicado en particular al estudio del área de la Corona de Aragón desde este punto de vista.

⁶ La fecha de nacimiento de Francesc Eiximenis, aún no fijada unilateralmente por la historiografía, oscila entre 1330 y 1340.

cada miembro de la comunidad, sean regidores, religiosos, mercaderes o pobres, según sus posibilidades, tiene que actuar no para conseguir el interés propio, sino el bien común, única forma a través de la que se logra el interés individual, también.

Si bien el único texto del fraile franciscano dedicado estrictamente al tema económico es el *Tractat d'usura*, Eiximenis distribuye reflexiones ético - económicas a lo largo de sus textos, haciendo de la correcta conducta económica un requisito imprescindible para la realización del bien común⁷.

El papel de Eiximenis en la creación del Santo Espíritu se muestra desde los inicios de la comunidad: en efecto, el convento es fundado a principio de 1400 por la reina María de Luna gracias a la influencia de los franciscanos y maestros en teología Francesc Eiximenis y Bartomeu Borràs. En una época en la que la Observancia franciscana está empezando a desarrollarse en la península ibérica, el convento del Santo Espíritu del Monte nace con la intención de aplicar y observar la regla franciscana al pie de la letra⁸. El proyecto de vida del Santo Espíritu no parece sugerido tanto por la reina fundadora, que se caracterizó por su piedad y su proximidad a la Orden, cuanto por Eiximenis, puesto que, en sus textos, critica los hábitos opulentos del clero, deseando un uso ejemplar de los bienes por parte de los eclesiásticos, un correcto seguimiento de la regla franciscana, además de hacer presente la necesidad de fundar nuevos conventos⁹. Además, Eiximenis parece ser el director espiritual del

⁷ Sobre las ideas económicas de Francesc Eiximenis, véanse sobre todo los numerosos trabajos de Paolo Evagelisti sobre el tema.

⁸ A. Ivars – J. Webster, “Franciscanismo de la reina de Aragón, doña María de Luna (1396-1406)”, documento 12.

⁹ En la *Epistola a l'infant Martín, duc de Montblanc, donant-li consell sobre el seu regiment a Sicília* Eiximenis reprocha a Martí haberse “olvidado” de los frailes menores, pide limosnas para los conventos y expresa el deseo que “am pocha mesió poriets fer una casa a Sogorb”: S. Gascón Uris, “La “Crónica d’Aragón” (Valencia 1524) i les cartes autògrafes d’Eiximenis”, pp. 31-45. Además, en el *Regiment de la cosa pública* Eiximenis subraya el peligro causado por el carácter fronterizo del reino y la presencia de una numerosa minoría musulmana, por lo que recomienda cristianizar el aspecto de la ciudad, construyendo iglesias y monasterios, dotados de ornamentos y de cuanto necesiten, y “satisfier” a los religiosos como en ningún otro lugar del reino: Francesc Eiximenis, *Regiment de la cosa pública*, pp. 19-20, líneas 26-6.

Santo Espíritu, también. De hecho, María de Luna, tras haber pedido al papa la facultad de poder elegir al fraile que quisiera para que éste estableciera la organización del convento y los religiosos que vivirían allí¹⁰, encarga a Eiximenis la elección del primer guardián de la comunidad, elección que recae sobre el maestro en teología fray Bartomeu Borràs.

Aproximación al análisis del Santo Espíritu: estudios y fuentes

Para aproximarnos al estudio de la historia del Santo Espíritu, hay que empezar tomando en consideración las historias y crónicas redactadas por los mismos exponentes de la Orden en los siglos XIX y XX¹¹, así como los estudios iniciados por fray Andrés Ivars¹², notable estudioso de Eiximenis, y fray Lluís Fullana¹³, ambos franciscanos.

Desde el punto de vista metodológico, el estudio del convento comporta la dificultad en la localización de documentación propia de la casa franciscana, puestas las pérdidas causadas con motivo de la ocupación francesa (1811-13), de la posterior supresión del Colegio (1822-23), de la exclaustación (1835 y 1862), de la desamortización (1855), de la orden de supresión en la II República (1931) y de la

¹⁰ A. Ivars – J. Webster, “Franciscanismo de la reina de Aragón, doña María de Luna (1396-1406)”, documento 12.

¹¹ P. Martínez, *Historia del Real Colegio de Santo Espíritu del Monte*; V. Martínez Colomer, *Historia de la provincia de Valencia de la Regular Observancia de san Francisco por el p. fr. Martínez Colomer*; J. Sanchis Alventosa, *Santo Espíritu del Monte. Historia del real monasterio*.

¹² Ivars empezó a publicar el estudio dedicado a María de Luna y su relación con los franciscanos en el Archivo Ibero Americano con el título “Franciscanismo de la reina de Aragón doña María de Luna (1396-1406)”. Las partes inéditas de tal estudio han sido publicadas por Jill Webster y Benjamín Agulló Pascual: J. Webster - A. Ivars, “Franciscanismo de la reina de Aragón, doña María de Luna (1396-1406)”, pp.81-123; B. Agulló Pascual, O.F.M. “Fundación y dotación del convento de Santo Espíritu del Monte (Valencia)”, pp. 126-155.

¹³ En la Carpeta R. 64 “Monasterio de Santo Espíritu. Datos para su historia” del fondo Lluís Fullana de la Biblioteca Fullana de Valencia se encuentra un gran número de fichas de documentos transcritos y otros datos para el estudio del convento. Tales documentos se presentarán en mi tesis doctoral.

guerra civil española (1936-39). En efecto, la documentación relativa a la organización y administración del mismo convento no se ha conservado in situ.

Para obviar a tal dificultad, hemos tenido que recurrir a fuentes conservadas en otros archivos, así como a fuentes indirectas que puedan haber recogido información sobre el convento. Dada su fundación real, la abundante documentación de Cancillería real, tanto en el Archivo del Reino de Valencia (ARV), como en el Archivo de la Corona de Aragón (ACA), que ya Fullana e Ivars habían empezado a consultar, informa sobre los diferentes aspectos de la historia del Santo Espíritu. Asimismo, podríamos dividir tales documentos en temas, como la cuestión de los límites del boalar del convento, que enfrenta a la comunidad con doña Jaumeta de Gilet y sus herederos - la cual doña Jaumeta había donado a la reina la tierra donde se había fundado el convento - ; la importancia del Santo Espíritu en el desarrollo de la Observancia franciscana en la Provincia de Aragón y, en general, en la historia del movimiento en la Península; la elección real y suspensión del cargo de los procuradores del convento; la relación entre la comunidad franciscana, y, más ampliamente, entre los franciscanos, y la casa real. A este propósito, hay que destacar el vínculo que relaciona la comunidad franciscana, con las reinas, María de Luna, fundadora del Santo Espíritu, y María de Castilla, esposa de Alfonso V el Magnánimo, ambas destacadas protectoras de la Orden¹⁴.

La organización económica del Santo Espíritu: las rentas

En cuanto concierne al aspecto económico, nuestro estudio se funda en la donación del convento a los frailes por parte de María de Luna, el 21 de Octubre de 1404. En efecto, dado que el Santo Espíritu se establece en una zona aislada y la comunidad franciscana no se

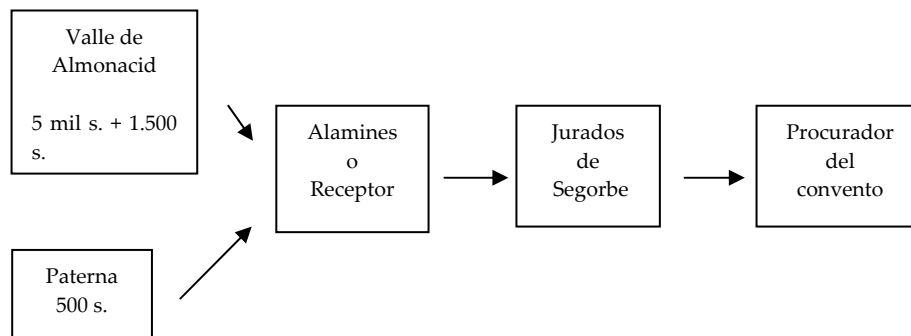
¹⁴ La relación de María de Luna y la Orden franciscana, y en particular con Eiximenis, ha sido presentada por Nuria Silleras Fernández en su tesis doctoral, *María de Luna, una reina entre la piedad y el poder*. Cuanto a María de Castilla, el estudio sobre su particular vínculo con la Orden franciscana se está llevando a cabo y se presentará en mis próximos trabajos.

habría podido sustentar a través la práctica de la limosna, en el acto de donación María de Luna asigna a los frailes una renta anual de cinco mil sueldos, recaudados en las tierras del Valle de Almonacid, que formaban parte del Patrimonio de Luna¹⁵. La renta de cinco mil sueldos tenía que ser recaudada por los alamines u otras autoridades del Valle, que estaba mayoritariamente poblado por musulmanes, o por el procurador y receptor de las rentas de la reina en el Reino de Valencia. Una vez recaudados por tales funcionarios, los cinco mil sueldos tenían que ser enviados a los jurados de Segorbe, que a su vez transmitían la renta al procurador del Santo Espíritu. Finalmente, el procurador del convento convertía el dinero en cuanto era necesario a los frailes a criterio del guardián¹⁶.

María de Luna aumentó el importe de la renta dejando en su testamento la cuantía de dos mil sueldos en total: 1.500 para el sustento de los frailes y del guardián, siempre recaudados del Valle de Almonacid, y 500 para la reparación del convento. Estos 500 sueldos procedían de la ciudad de Paterna, que también formaba parte del Patrimonio de Luna. Ambas rentas tenían previsto el mismo sistema de recaudación y transmisión que el dispuesto para la renta de cinco mil sueldos. Por lo tanto, podríamos resumir el proceso de recaudación y transmisión de las rentas con el siguiente esquema:

¹⁵ Con el término Patrimonio de Luna se entiende un conjunto de territorios que María de Luna hereda de su padre, Lope de Luna. Al convertirse en reina, los territorios entran a hacer parte del patrimonio de la Corona, no obstante, María sigue ejerciendo en ellos un control particular, así como explicitado en las últimas voluntades de su padre. Después de 1410, el Patrimonio de Luna se conoce con el nombre de "Antic Patrimoni".

¹⁶ ACA, *Cancillería*, r. 2353, f. 7 (IIª numeración), publicado por B. Agulló Pascual, "Fundación y dotación", documento 3 y nombrado por J. Webster, *Nomenclator de frares menors a la Corona d'Aragó*, p. 21.

A pesar de que María de Luna y sobre todo Martín el Humano, su ejecutor testamentario, se ocupan de administrar las rentas o de temas inherentes a éstas, las evidencias documentales de los pasajes de las sumas destinadas al Santo Espíritu no son fáciles de encontrar.

En efecto, las referencias a la transferencia de la renta de cinco mil sueldos son muy escasas. De momento, hemos encontrado dos órdenes de pago prorrateado dadas por María de Luna a su Receptor en junio¹⁷ y septiembre de 1404¹⁸ y destinadas a fray Bartomeu Borràs, primer guardián del convento. Es interesante notar que estos pagos se efectúan antes de la donación oficial del convento a los franciscanos, el 21 de octubre de 1404, de forma que la donación viene a formalizar unas disposiciones ya tomadas y activadas anteriormente.

Otra referencia a la renta de cinco mil sueldos, se encuentra en un pergamino del 22 de abril de 1405, en el que Francesc Berenguer, procurador del convento, reconoce haber cobrado de las manos de los jurados de Segorbe 2.500 sueldos, parte de la paga anual de cinco mil sueldos que dejó la reina María de Luna al Santo Espíritu¹⁹.

Las fuentes que han sido más útiles para buscar información sobre las rentas han sido los libros del receptor de las rentas y bienes de María de Luna en el reino de Valencia, contenidos en el “Maestro racional” del ARV. De hecho, a partir de 1408 aparecen referencias a

¹⁷ B. Agulló Pascual, “Fundación y dotación”, documento 1 y ARV, Maestre Racional, 9708, f. 208 r.

¹⁸ B. Agulló Pascual, “Fundación y dotación”, documento 2.

¹⁹ ARV, Segorbe, *Pergaminos*, n. 200.

la renta de 500 sueldos proveniente de Paterna. Al contrario, a partir de 1411, se halla la referencia a la entrega por parte de los habitantes del Valle del Almonacid de 1.900 sueldos de lo que queda de las rentas del Valle y que era parte de una suma total de 14.550 sueldos que se entregaban en dos plazos anuales. La parte que faltaba para alcanzar el total establecido ya había sido transmitida a diversos censalistas y órdenes de frailes²⁰. Esta referencia vuelve a aparecer a menudo entre las “reebudes” del libro del Receptor, pero, salvo la anotación del 1424 en la que se especifica que éstas, como todas las otras rentas, eran dirigidas a los frailes del monasterio de Valle de Crist, a los del Santo Espíritu y a otros diversos corredores y censalistas²¹, en los otros casos no se precisa quiénes son los destinatarios del importe.

Tales menciones, que sitúan en el mismo nivel a los frailes del Santo Espíritu con los acreedores de censales, hacen pensar que las rentas asignadas al convento fuesen unos censales²². Esta hipótesis parece ser avalada por una serie de referencias a la renta de 1.500 sueldos del Valle de Almonacid que encontramos entre los años 1411 y 1413²³. En efecto, durante estos años a causa de problemas en el Valle, sus habitantes no pueden transmitir la renta al convento, por lo que la envían al Receptor, quien la registra en sus libros, para que se haga cargo del envío. De hecho, a causa del aislamiento del Valle de Almonacid, eran sus propios habitantes quienes se hacían cargo de consignar los censales cargados sobre sus tierras directamente a

²⁰ ARV, *Maestre Racional*, 9655, f. 5 r.

²¹ ARV, *Maestre Racional*, 9664, f. 7 v. y *Maestre racional*, 9666, f. 6 v.

²² Sobre la reflexión alrededor del censal por parte de los autores contemporáneos, véase J. Hernado, J. I. Padilla “Un tractat d’autor anònim”, pp. 275-291; J. Hernando i Delgado “El contracte de venda; J. Hernado “De la usura al interés”, pp. 55-74. Sobre el desarrollo del censal en el Reino de Valencia, véanse los trabajos de J. García Marsilla, *Vivir a crédito en la Valencia medieval*, “La formació d’un mercat del crèdit”, pp. 135-144 y “La génesis de la fiscalidad municipal”, pp. 149-173. Para una visión de conjunto véanse los trabajos de A. J. Mira Jódar - P. Viciano Navarro “Las bases fiscales de un estado bajomedieval”, pp. 515-544 y M. Sánchez Martínez *Pagar el rey en la Corona de Aragón*. El estudio de la imposición de censales en el Patrimonio de Luna ha sido presentado por F.J. Cervantes Peris en varios trabajos: “La receptoría general del Antiguo Patrimonio”, pp. 249-354, “El antiguo patrimonio de María de Luna”, pp. 51-68 y *La herencia de María de Luna*.

²³ ARV, *Maestre Racional*, 9655, ff. 5 v., 53 v., 86 v.

los censalistas²⁴, por lo que estos pasajes no están registrados por el Receptor en su libro. Por lo tanto, sólo gracias a los problemas tenidos en el Valle podemos saber que la renta dejada por María de Luna en su testamento seguía entregándose y que, además, tenía forma de censal.

A pesar de las escasas menciones documentales, la prosecución de la entrega de las rentas y su forma censal, parece quedar confirmada por otra fuente, es decir el registro hecho por el “Baile general” de Valencia, Joan Mercader, en 1412. El “libre de patrimoni” del “Baile” enumera las rentas reales recaudadas en el reino de Valencia²⁵ y, en el apartado dedicado a la ciudad de Paterna, se describen los 500 sueldos asignados a los frailes del Santo Espíritu, los que eran parte de los 36.009 sueldos que se pagan cada año por las pensiones censales y otros cargos que el rey y la reina habían gravado sobre las rentas en tiempos pasados²⁶. En el espacio dedicado al Valle de Almonacid, también encontramos citados los 5.000 y 1.500 sueldos destinados al Santo Espíritu y que formaban parte de aquellos 14.550 sueldos anuales que los musulmanes del Valle tenían que pagar por una serie de cargos²⁷.

Además, a partir de 1424, la renta de 500 sueldos recaudados en Paterna aparece registrada en el apartado dedicado a los censales cargados sobre la ciudad del libro del Receptor: otro dato que indica la forma censal de la rentas del Santo Espíritu. Gracias a esta referencia, podemos concluir que, al contrario del Valle de Almonacid, los censales de Paterna eran administrados por el Receptor, por lo que las referencias a la renta de 500 sueldos destinada a los frailes del Santo Espíritu aparecen con mucha frecuencia y, de forma casi ininterrumpida, de 1424 a 1456²⁸.

²⁴ F. J. Cervantes Peris, *La herencia de María de Luna*, pp. 73-79.

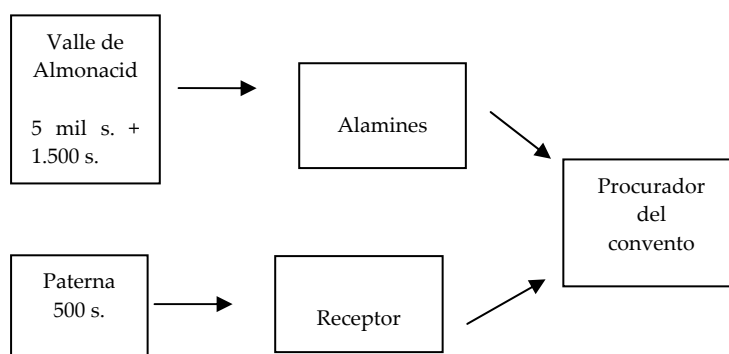
²⁵ E. Guinot, “El patrimoni reial al País Valencià als inicis del selge XV”, pp. 581-640

²⁶ ARV, *Batlia*, apendix 61, f. 314 v.

²⁷ ARV, *Batlia*, apendix 61, f. 319 r.

²⁸ ARV, *Maestre Racional* 9664, ff. 16 v., 74 r., 119 r; *Maestre Racional* 9666, ff. 16 v., 74 r., 119 r; *Maestre Racional* 9668, f. 11 r; *Maestre Racional* 9669, ff. 15 v., 26 v; *Maestre Racional* 9678; *Maestre Racional* 9679, ff. 14 v., 57 r., 98 r; *Maestre Racional* 9680, f. 7 v; *Maestre Racional* 9682, f. 34 r; *Maestre Racional*, 9685, f. 14 r; *Maestre Racional*, 9687, f. 51 r. A partir de 1457 las rentas del Santo Espíritu son transferidas a las clarisas del monasterio de la Santísima Trinidad de Valencia.

Por lo tanto, el esquema de transmisión de las rentas obtenidas a través de los documentos de Cancillería real, a la luz de las evidencias halladas en los libros del Receptor y por la falta de hallazgos de referencias por parte de los Jurados de Segorbe²⁹, parece modificarse de la siguiente forma:

Otra referencia interesante del libro del Receptor nos indica que él mismo había sido condenado, por sentencia del 9 de agosto de 1423 del gobernador de Valencia, a saldar una deuda contraída con el Santo Espíritu por el impago de rentas anteriores³⁰. La suma indicada es de 18.750 sueldos y podría haberse acumulado durante el periodo entre 1414 y 1423, durante el cual en los libros del Receptor no aparece ninguna entrega destinada al Santo Espíritu. Sin embargo, el hecho que la renta del Valle de Almonacid no se registre en los libros dificulta determinar con seguridad el periodo en que se dejaron de transferir las sumas destinadas al convento.

La última referencia a las rentas concedidas al Santo Espíritu en el libro del Receptor se refiere a la transmisión de la renta de Paterna en 1456. De hecho, al año siguiente los frailes son despojados de las rentas, que son trasladadas a las clarisas de la Santísima Trinidad de

²⁹ En el Archivo Municipal de Segorbe hemos consultado el *Libre de assignacions y manaments, Libre de obligacions, Libre de letres e altres actes* de los jurados y justicias de Segorbe, sin encontrar referencias al pasaje de las rentas.

³⁰ ARV, *Maestre Racional* 9664, ff. 49 r., 142 v; *Maestre Racional* 9666, ff. 49 r., 142 v.

Valencia, monasterio fundado por María de Castilla. No obstante la reina hubiese intervenido en cuestiones relativas al Santo Espíritu, defendiendo la posición del convento³¹, en 1457, por iniciativa propia y según el consejo del general de la Orden³², durante un concilio celebrado en Barcelona, los frailes suscriben voluntariamente la renuncia a las rentas, contra las cuales se había alegado su desatención respecto la observancia de la regla franciscana. Aunque los frailes del Santo Espíritu recurrirán la decisión, declarando haber sido engañados, Alfonso el Magnánimo³³ y el papa Calixto III³⁴ aprueban la transferencia de las rentas del Santo Espíritu a favor de las clarisas del monasterio de la Santísima Trinidad. La evidencia del cambio en la asignación de las rentas se refleja en las anotaciones del libro del Receptor, también³⁵.

Los procuradores del convento

El tema de la organización económica del Santo Espíritu, está estrictamente relacionada con la cuestión de los procuradores laicos escogidos para administrar el importe de las rentas asignadas. Gracias a los documentos de Cancillería real que hablan del convento y a las anotaciones de envíos tomadas por el Receptor del reino en sus libros, en las que se dice haber entregado la renta al Guardián, o, en su lugar, al Procurador del convento, explicitando su nombre, se ha podido descubrir quién ocupaba el cargo de Procurador del Santo Espíritu durante el período entre el 1405 y el 1457. Sin embargo, quedan sin localizar los libros de los procuradores citados en los documentos.

³¹ La reina defiende la comunidad durante el conflicto que enfrenta los frailes con Matheu de Lançol, herede de doña Jaumeta Català, para los límites del boalar (ACA, *Cancillería*, r. 2975, f. 11 r.), sostiene la sentencia en contra del Receptor por el impago de rentas anteriores (ACA, *Cancillería*, r. 2984, f. 91 r.) e interviene en el tema de las procuraciones del Santo Espíritu (ARV, *Cancillería*, r. 51, f. 183 r.).

³² ARV, *Cancillería*, r. 11, ff. 130 v., 131 r.

³³ J. Sanchis Alventosa, *Santo Espíritu del Monte. Historia del real monasterio*, documento C.

³⁴ *Ibi*, documento D.

³⁵ ARV, Maestre racional, r. 9688

De los once nombres asociados al cargo de Procurador que se han encontrado³⁶, cinco son elegidos por la Corona (Francesc Berenguer, Miquel y Pere Berenguer, Bernardo Panies y Vidal de Blanes) y otro, Joan Ferrer, es nombrado por la familia real, probablemente para ocuparse específicamente de la cuestión del “boalar” del convento. A pesar de que la Corona no tenía competencia para escoger al Procurador, facultad que pertenecía al Guardián, según cuanto se lee en el texto de la donación, a partir de algunas intervenciones del rey Martín, y sobre todo de otras llevadas a cabo durante el reinado de Alfonso el Magnánimo, la injerencia de las autoridades reales irá creciendo hasta elegir y quitar el cargo de Procurador del Santo Espíritu.

Las procuraciones más largas son las de los cinco personajes que pertenecen a la familia Berenguer de Morvedre: Francesc, Bonafonat, Miquel, Pere y Francesc (II). Los Berenguer procuradores del convento tienen títulos de caballero (Francesc), notario real (Bonafonat), mercaderes (Miquel y Pere) y doctor en leyes (Francesc (II), además, participan en el gobierno de Morvedre, cubriendo cargos como justicias (Francesc y Bonafonat) y teniente del “Baile” (Pere)³⁷. Asimismo, los Berenguer procuradores mantienen relación de parentesco entre ellos, mostrando una presencia constante, tanto en cuanto a sucesión en su función con los franciscanos, como en cuestiones más bien familiares³⁸.

³⁶ Los nombres de los procuradores que se han encontrados son: Francesc Berenguer (ACA, *Cancillería*, r. 2351, ff. 64v, 65 r.), Bonafonat Berenguer (ARV, Maestre Racional 9664, f. 16 v.), Miquel y Pere Berenguer, que son procuradores conjunta (ARV, *Cancillería*, r. 394, f. 86 r.) y separadamente (Miquel Berenguer, ARV, Maestre Racional 9664, f. 119 r., y Pere Berenguer, ARV, *Cancillería*, r. 261, f. 98 v.), Bernat Centelles (Maestre Racional 9664, f. 15 v.), Joan Ferrer (ACA, *Cancillería*, r. 2973, ff. 145 v., 146 rv.), Francesc Berenguer (ARV, Maestre Racional 9679, f. 14 v.), Joan Mir (ARV, Maestre Racional 9679, f. 98 r.), Bernardo Panies (ACA, *Cancillería*, r. 260, f. 75 r.), Vitalis de Blanes (ACA, *Cancillería*, r. 51, f. 183 r.), Pere Dezparca (ARV, Maestre Racional 9685, f. 14 r).

³⁷ M. Civera i Gómez, *Morvedre hebreu (segles XIII-XVI)*, pp. 283-303.

³⁸ Francesc, el primer procurador, es tío, o quizás hermano, del siguiente procurador, Bonafonat (ARV, *Cancillería*, r. 33, ff. 112 v., 113 r.). Además, Bonafonat Berenguer es tutor de la hija de Francesc, Joana, cuya tutoría, después de su muerte, es reclamada por su hijo, Ludovico (ARV, *Cancillería*, r. 394, f. 143 v.). Bonafonat, notario, había redactado el documento con el cual Francesc declara

La constancia de la presencia de los Berenguer como procuradores, incluso por nómina real, se debería a sus conocimientos económicos, en cuanto mercaderes y juristas, y a su buena posición con la Corona, que se consolida a partir del primer procurador Francesc Berenguer, desde el principio involucrado en las cuestiones del convento, siendo el encargado de administrar el dinero necesario de la fundación. En efecto, sabemos que en 1401 se había asignado a Francesc Berenguer el dinero necesario para la edificación del convento, así que el mismo tenía que justificar los gastos afrontados y documentados en su libro de cuentas al Maestro Racional. Las obras del Santo Espíritu se iniciaron en febrero de 1402 y terminaron en enero de 1407, generando un gasto total de 91.069 sueldos y 7 dineros, compuestos por 66.424 sueldos gastados en materiales (cal, arena, madera, clavos etc.) a los que hay que sumar las pagas de los maestros y ayudantes que trabajaron en la obra³⁹.

Además, después de la muerte de María de Luna, Francesc Berenguer es encargado por Martí del arrendamiento de las propiedades de la reina en Aragón⁴⁰. Por lo tanto, con el ejemplo de Francesc Berenguer, parece determinarse desde la primera procuración el interés de la Corona para colocar específicas figuras en la administración exterior de la economía de los frailes.

La continua presencia de los Berenguer como procuradores y su constante buena relación con la familia se deteriora durante la procuración de Pere Berenguer, privado del cargo por el mismo Alfonso por su mala administración económica y su “macula infamiae”. Esta acusación podría relacionarse con el origen converso de los Berenguer. En efecto, parece ser que algunos de los miembros de la familia Berenguer seguían relacionándose con el mundo hebraico de Morvedre, como muestran los vínculos con miembros de familias judías, como los Aztar⁴¹. Además, Miquel Berenguer es

haber cobrado mitad de la renta de cinco mil sueldos en nombre del guardián en 1405, arriba citado (ARV, Segorbe, *Pergaminos*, n. 200). Además, Bonafonat había escrito los dos contratos de venta de censales y violarios entre Miquel Berenguer y un grupo de musulmanes (ARV, *Cancillería*, r. 43, ff. 118 rv.). Miquel Berenguer y su hijo Pere son procuradores conjunta y separadamente (véase nota 36).

³⁹ ACA, *Maestre Racional* 658, ff. 187 v., 188 v.

⁴⁰ ACA, *Cancillería*, r. 2259, ff. 94 r. – 102 r.

⁴¹ M. Civera i Gómez, *Morvedre hebreu (segles XIII-XVI)*, pp. 283-303.

procurador de Pere Viuer, quizás otra transcripción del apellido Vives, familia judía y conversa de Morvedre con la cual los Berenguer tenían relación familiar desde la conquista⁴². Asimismo, Francesc Berenguer, doctor en leyes, participa en una cuestión entre judíos en una causa que se resuelve a través de la ley hebraica, hecho que implica su conocimiento⁴³. Finalmente, las sospechas recaídas en Ludovico Berenguer, hijo de Bonafonat⁴⁴, y la acusación de “macula infamiae” al procurador Pere Berenguer, a pesar de no ser especificadas, hacen pensar en posibles acusaciones de prácticas judaizantes.

Las rentas censales del Santo Espíritu: política de la Corona y consideración moral por parte de los franciscanos

El estudio sobre las rentas concedidas al convento, su recorrido y su naturaleza de censales, permite enlazar la organización económica del Santo Espíritu con la más amplia política financiera que se estaba llevando a cabo en el reino de Valencia, y, en particular, en el territorio del Patrimonio de Luna, política mediante la cual, María de Luna y Martín el Humano, a través la imposición de censales en los territorios del Patrimonio, financiaban la expansión mediterránea de la Corona. La política de carga de censales se desarrolló en diferentes fases, iniciándose como una práctica puntual y llegando a ser una estrategia extendida y madura, hasta agotar los recursos del territorio en época de Fadrique de Luna⁴⁵.

Por lo tanto, la asignación de las rentas censales concedidas al convento del Santo Espíritu se podría encuadrar en la política de imposición de censales iniciada por María de Luna y Martín. En este caso, la imposición de censales no vendría a financiar un proyecto político-militar, como la expansión en el Mediterráneo, sino uno político-religioso, es decir la fundación de un convento que pretende observar la regla franciscana al pie de la letra. En efecto, la fundación

⁴² ARV, *Cancillería*, r. 41, ff. 179 rv.

⁴³ ARV, *Cancillería*, r. 68, f. 46 v.

⁴⁴ ARV, *Cancillería*, r. 394, ff. 146 v., 147 r.

⁴⁵ Véase nota 22.

del Santo Espíritu contribuye considerablemente al desarrollo y consolidación del movimiento observante franciscano en la provincia de Aragón, constituyendo un enlace fundamental entre los primerizos conventos de Chelva y Manzanera, probablemente fundados hacia los años 80 del siglo XIV⁴⁶, y las comunidades procedentes del Santo Espíritu, Segorbe (1413)⁴⁷ y Lliria (1414)⁴⁸.

El origen del Santo Espíritu probablemente se funda en recíprocas exigencias, tanto de los frailes menores, cuanto de la Corona. Desde el punto de vista de los franciscanos, el interés de Eiximenis hacia la reforma de la Orden, ya se había manifestado incentivando el apoyo a la primeriza comunidad de Chelva⁴⁹ y expresando la exigencia de fundar conventos en Valencia y en Segorbe⁵⁰ y, finalmente, influyendo en la reina para que financie la construcción del Santo Espíritu, además escogiendo su primer guardián. El desarrollo comercial que estaba viviendo el reino de Valencia, el estatus de las minorías religiosas, judía y musulmana, presentes en el territorio, sumados a la voluntad de reforma del Orden y del estamento eclesiástico, posiblemente motivarían el interés de Eiximenis hacia un área con tales características y justificaría la presencia de fundaciones franciscanas en una particular área del reino que, además, a excepción de Morvedre, también formaba parte del Patrimonio de María de Luna.

Por otro lado, desde el punto de vista de la Corona, los conventos constituyen un foco en el territorio para ser administrados por figuras de confianza a las cuales se pueden encargar misiones políticas. Tanto Eiximenis como Borràs habían desempeñado anteriormente tareas de este tipo, por lo que poder disponer de un

⁴⁶ V. Martínez Colomer, *Historia de la provincia de Valencia*, pp. 59-76.

⁴⁷ La bula de fundación es concedida por el papa de Aviñón Benedicto XIII. El texto se recoge en *Bullarium franciscanum historicum*, t. 7, pp. 379-380.

⁴⁸ La bula de fundación es concedida por el papa de Aviñón Benedicto XIII. El texto se recoge en *Bullarium franciscanum historicum*, t. 7, p. 390.

⁴⁹ Según el albarán hecho por el procurador del eremitorio de Chelva, en 1391 el mismo recibe la suma de doce florines de oro por parte del legado pontificio en España, el cardenal de Luna, que otorga la donación por las plegarias de Francesc Eiximenis: J. Perarnau i Espelt, "Documents i precisions entorn de Francesc Eiximenis (c. 1330-1409)", pp. 191-215.

⁵⁰ Véase nota 9.

centro fijo de tal “personal político franciscano”⁵¹ facilitaba la gestión de un territorio caracterizado por la presencia de minorías religiosas y de los bandos en la ciudad de Valencia⁵².

Dentro de consideraciones más generales, hay que destacar la relación particular entre María de Luna y los franciscanos y, en particular, con Eiximenis. Por la conducta de María de Luna, parece que la reina se adaptase perfectamente al ideal del Gerundense de mujer piadosa, caritativa, temerosa de Dios y fiel consejera del rey⁵³. Por otro lado, María cuenta con el fraile tanto a nivel espiritual como político⁵⁴. También significativa es la labor de recomendación del fraile Bartomeu Borràs como ministro provincial. La ocupación de un alto cargo en la jerarquía de la orden por parte de un fraile promotor de la observancia de la regla franciscana y cercano a la familia real habría resultado clave para ambas partes, gracias al desarrollo del movimiento y al uso de hombres de confianza en los altos rangos. La familiaridad hacia los dos frailes queda confirmada con su nombramiento como sus ejecutores testamentarios.

La coincidencia entre el auspicio de Eiximenis de edificar un convento en Segorbe y la efectiva realización de tres conventos (Santo Espíritu, Segorbe, Lliria) en un arco de tiempo de poco más de veinte años⁵⁵, en el mismo territorio geográfico⁵⁶ perteneciente en su mayor parte al Patrimonio de María de Luna, no parece casual, sino

⁵¹ La expresión se encuentra en P. Evangelisti, “I *pauperes Christi* e i linguaggi dominativi”, pp. 315-392.

⁵² El periodo de lugartenencia de María se había distinguido por la acción de pacificación de las banderías de la ciudad de Valencia. El rey Martín había propuesto organizar un consejo de lugartenencia compuesto por el cardenal de Valencia, el maestro de la orden de Montesa, el fray Eiximenis y Pere d’Artés. Véase a propósito N. Silleras Fernández, *María de Luna, una reina entre la piedad y el poder*.

⁵³ N. Silleras Fernández, *María de Luna, una reina entre la piedad y el poder*, pp. 297-398, 503-511.

⁵⁴ ACA, *Cancillería*, r. 2350, f. I r. Recientemente publicado en *Francesc Eiximenis i la casa reial. Diplomataris 1373-1409*, a cura de Jaume Riera i Sans.

⁵⁵ He tenido en cuenta los años de las bulas papales de fundación: Santo Espíritu 1403, Segorbe 1413, Lliria 1414.

⁵⁶ Junto con Chelva y Manzanera, los conventos del Santo Espíritu, Segorbe y Lliria forman un área circular que va desde el interior del reino de Valencia hacia la costa.

hace pensar en un proyecto y una planificación que sobrevive a sus impulsores, ya que Eiximenis muere en 1409 y María de Luna en 1406. El hecho que los privilegios de autonomía e independencia, concedidos al Santo Espíritu se transmitan a las nuevas fundaciones, hace creer en la voluntad de perpetuar y concretar los ideales de organización y administración que se proponía el convento, tanto en el área abarcada por las fundaciones (existían comunidades musulmanas y judías en los lugares donde surgieron los conventos), cuanto fuera de ésta (una de la concesiones otorgadas al convento de Segorbe es poder enviar frailes por la provincia y su guardianía se extiende a la ciudad y a las villas de Altura, Jérica, Viver, Pina, Castelnou, Onda y Bechí con todos sus términos).

La estrecha vinculación entre la realeza y los franciscanos, y en particular los observantes, perdura a lo largo de los reinados sucesivos, como queda de manifiesto a través de las relaciones entre algunos exponentes de los frailes menores y los reyes Alfonso V el Magnánimo y la reina María de Castilla.

Durante la regencia de María de Castilla, nos encontramos ante una fase de mayor madurez y consolidación de la Observancia. La reina, como su predecesora, apoya la Orden y en particular el movimiento de reforma, estableciendo cierta familiaridad con algunos franciscanos, como fray Bernat Escorihuela (o Escoriola), guardián del Santo Espíritu después de Borràs y sucesivamente vicario provincial⁵⁷ y fray Matteo d'Agrigento⁵⁸. También María de Castilla protagoniza la fundación de casas franciscanas: el convento de Santa María de Jesús de Valencia, el convento franciscano de Mallorca y el monasterio de clarisas de la Santísima Trinidad de Valencia⁵⁹.

Durante esta fase, las rentas concedidas al Santo Espíritu son retiradas a los franciscanos y trasferidas a las clarisas de la Trinidad de Valencia, ya que, según el capítulo en el que se decide el acto, los frailes incumplían con el voto de pobreza.

⁵⁷ J. Webster, "Contractes entre els ordres mendicants i Italia durant el regnat d'Alfons el Magnànim", Vol. I, pp. 1011-1020.

⁵⁸ P. Evangelisti, *I franscescani e la costruzione di uno Stato*, pp. 167-170, 172.

⁵⁹ F. Hernández-León de Sánchez, *Doña María de Castilla*, pp. 46-50.

La decisión de privar los frailes de las rentas censales se decide aproximadamente medio siglo después de su donación, sin embargo ha cambiado la opinión sobre los censales por parte de los franciscanos involucrados en el desarrollo del movimiento de reforma y relacionados a la Corona. En efecto, Francesc Eiximenis en su *Tractat d'usura* desaprueba el uso de los censales muertos por parte de los mercaderes, ya que sus ganancias son más productivas si se generan en el mismo circuito mercantil. Sin embargo, justifica su utilización por parte de la Iglesia, ya que compraría y poseería beneficios sustentados en tales censales, haciendo justicia para el comprador y el vendedor, al contrario que en un contrato usurero⁶⁰. En efecto, en este caso los censales no estarían viciados por naturaleza de fraude, préstamo oculto o de cualquier otro mal contrato, ni dañados por la imposición de un injusto precio, la mala intención de los compradores o de los vendedores, por lo que constituirían una vía económica justa y buena⁶¹.

A su vez, el franciscano Matteo d'Agrigento se declara contrario a la venta de censales, predicando en contra de la compra de censales en Barcelona y Valencia⁶². Dada la consideración hacia el fraile por parte de María de Castilla, que aplica algunos de los preceptos predicados por el franciscano, posiblemente la decisión de expropiar a la comunidad del Santo Espíritu de sus rentas puede haber sido influida por el criterio del fraile⁶³ y por el momento reformador que

⁶⁰ Véanse a propósito las opiniones de Eiximenis y Matteo d'Agrigento sobre los censales presentadas por P. Evangelisti, *I francescani e la costruzione di uno Stato*, pp. 195-200.

⁶¹ «Per tots aquestes supposits appar la compra de aquests censals ésser lundy de cas de la decretal avistat ab les males coniectures damunt al.legades. En prenenet sumariament tot ço que dit és, poden fer aytal rahó: Aquestes compres no són viciades per natura de frau o de prestech amagat o de qualche mal altre contracte, axí com appar per los dits supposits; ne són viciades per injust preu, axí com havemo ensenyat per lo terç supposit; ni biciades per la mala intenció dels comprants o venents, axí com diu lo quart supposit; // ne.y appar altra via per què.s deia viciar, donchs segueix-se que sia justa e bona». En J. Hernando i Delgado, *El "Tractat d'usura" de Francesc Eiximenis*, pp. 73-74, líneas 79-89.

⁶² J. Rubió i Balaguer, "El beat fra Mateu d'Agrigento a Catalunya i a València", pp. 27-47.

⁶³ En una carta a su bufón, María le aconseja deshacerse de sus censales: J. Garcia Marsilla, *Vivir a credito en la Valencia medieval*, pp. 363-370.

predomina en la Observancia. No obstante, la reina sigue preocupándose por el bienestar de la comunidad, que incluye en las donaciones de su testamento, junto a otros conventos observantes⁶⁴.

El Santo Espiritu, desde exponente e impulsor del seguimiento de la regla franciscana a la letra e inmerso en la consolidación del sistema censal en Valencia, pasa a ser aparentemente “víctima” del mismo movimiento de reforma franciscana que había contribuido a desarrollar, y, a la vez, es testigo de la evolución del sistema censal y de las consideraciones morales por parte de los franciscanos que desencadena su radicación en la economía valenciana y de la Corona de Aragón.

Conclusiones

El paralelismo entre la política de carga de censales para la financiación de la expansión en el Mediterráneo y la donación de rentas censales a un convento que se proponía observar la regla franciscana al pie de la letra, hace pensar en la voluntad de la Corona de financiar el desarrollo del movimiento de reforma. Además, el propósito de vida del Santo Espiritu y su sustento a través de censales son acordes a la reflexión religiosa y económica expresada por Francesc Eiximenis, involucrado en la fundación del convento. Al contrario de las concesiones a la Iglesia en tema de censales sostenidas por Eiximenis, Matteo d’Agrigento predica en contra de la práctica de los censales. La nueva consideración moral expresada por el franciscano se refleja en la organización económica del Santo Espiritu, que en 1457 es privado de sus rentas por iniciativa de la reina María de Castilla y del ministro general.

Asimismo, la recaudación y administración de las rentas censales del Santo Espiritu relaciona el estudio económico con el social, evidenciando características peculiares del territorio ibérico, es decir, la presencia de minorías religiosas. En efecto, la mayoría de las rentas concedidas al convento son recaudadas por los musulmanes del Valle de Almonacid, mientras que las procuraciones más largas son

⁶⁴ F. Hernández-León de Sánchez, *Doña María de Castilla*, p. 152.

desempeñadas para el convento por exponentes de los Berenguer, familia conversa de Morvedre.

Por lo tanto, el ejemplo de aproximación al estudio económico del Santo Espíritu demuestra, como los estudios dedicados a la organización económica de los conventos mendicantes en época medieval ilustran aspectos del momento económico en que se sitúan estas comunidades, tanto a nivel práctico como a nivel de consideración moral. No obstante la dificultad ocasionada por la falta de hallazgo de documentación propia del convento, como los libros del Procurador del Santo Espíritu o los libros de cuentas de la comunidad, este tipo de análisis ilustra una rica y compleja historia económica y social en la que la subscripción al voto de pobreza por parte de las comunidades mendicantes es sólo el inicio de una interesante organización económica que corre en paralelo a la situación del área geográfica y política a la que pertenecen.

Bibliografía

- Agulló Pascual, J. Benjamín, O.F.M. "Fundación y dotación del convento de Santo Espíritu del Monte (Valencia)", en *AIA*, tomo XLII, 1982, pp. 126-155.
- Bullarium franciscanum historicum*, t. 7, Firenze, Quaracchi.
- Cervantes Peris, Francesco Javier. *La herencia de María de Luna. Una empresa feudal en el tardo medioevo valenciano*, Segorbe, Ayuntamiento de Segorbe, 1998.
- . "La receptoría general del Antiguo Patrimonio de María de Luna. La gestión de la deuda censal en unos estados feudales del XV valenciano", *Pedralbes: Revista d'història moderna*, n. 13, 2, 1993, pp. 249-254.
- . "El antiguo patrimonio de María de Luna: crédito censal y consolidación feudal (1372-1425)", en *Congreso de historia de la Corona de Aragón XV, 1993. El poder real de la Corona de Aragón: (siglos XIV-XVI)*, Gobierno de Aragón, 1996, vol. IV, pp. 51-68
- Civera i Gómez, Manuel. *Morvedre hebreu (segles XIII-XVI)*, Barcelona, Afers, 2009.

- L'economia dei conventi dei frati minori e predicatori fino alla metà del Trecento*, Atti del XXXI Convegno internazionale, Assisi, 9-11 Ottobre 2003, Spoleto, Fondazione centro italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2004.
- Économie et religion. L'expérience des ordres mendiants (XIIIe – Xve siècle)*, sous la direction de N. Bériou - J. Chiffolleau, Lyon, Pul, 2009.
- Eiximenis, Francesc. *Regiment de la cosa pública*, edición de D. De Molins de Rei, Barcelona, editorial Barcino, 1927.
- Evangelisti, Paolo. *I francescani e la costruzione di uno Stato*, Padova, Editrici francescane, 2006.
- . «I *pauperes Christi* e i linguaggi dominativi. I francescani come protagonisti della costruzione della testualità politica e dell'organizzazione del consenso nel Basso medioevo (Gilbert de Tournai, Paolino da Venezia, Francesc Eiximenis)», in *La propaganda politica nel Basso Medioevo*, Atti del XXXVIII Convegno Storico internazionale (Todi, 14-17 ottobre 2011), Spoleto 2002, pp. 315-392.
- García Marsilla, Juan. *Vivir a credito en la Valencia medieval. De los orígenes del sistema censal al endeudamiento del municipio*, Valencia, Puv, 2002.
- . «La formació d'un mercat del crèdit. Orígenz i difusió del censal en la societat valenciana (segles XIII-XV)», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 12, 2001, pp. 135-144.
- . «La génesis de la fiscalidad municipal en la ciudad de Valencia (1238-1366)», *Revista d'història medieval*, 7, 1996, pp. 149-172.
- Gascón Uris, Sergi. «La "Crónica d'Aragón" (Valencia 1524) i les cartes autògrafes d'Eiximenis» en *Actes del Dotzè Colloqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, (Universitat de Paris IV-Sorbonne, 4-10 de setembre de 2000), Barcelona, Publicaciones de l'Abadia de Montserrat, 2003, pp. 31-45.
- Guinot, Enric. «El patrimoni reial al País Valencià als inicis del selge XV», *Anuario de Estudios Medievales*, 22, 1992, pp. 581-640.
- Hernández-León de Sánchez, Francisca. *Doña María de Castilla, esposa de Alfonso V el Magnánimo*, Universidad de Valencia, 1959.
- Hernando i Delgado, Josep. *El "Tractat d'usura" de Francesc Eiximenis*, Barcelona, Biblioteca Balmesiana, 1985.

- ___. “El conctracte de venda de rendes perpètues i vitalícies (censals morts i violaris), personals i redimibles (amb carta de gràcia). El tractat d’autor anònim “Pulchriores allegationes super contractibus censualium” (segle XIV). Edició i estudi del text”, *Arxiu de textos catalans antics*, 1992:11, <<http://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000156%5C00000062.pdf>> (12 marzo 2012).
- ___. “De la usura al interés. Crédito y ética en la baja Edad Media”, *Aragón en la Edad Media: sociedad, culturas e ideologías en la España bajomedieval: sesiones de trabajo: Seminario de Historia Medieval*, Universidad de Zaragoza, Zaragoza, 2000, pp. 55-74.
- Hernado i Delgado, Josep – Padilla, Josep Ignasi. “Un tractat d’autor anònim sobre la licitud del contracte de venda de censals amb carta de gràcia (segle XIV)”, *Miscel·lània. Homenatge a Josep Lladonosa*, Institut d’Estudis Ilerdencs, Lleida, 1992, pp. 275-291.
- Ivars, Andrés. “Franciscanismo de la reina de Aragón doña María de Luna (1396-1406)”, *AIA* 1931, tomo XXXIV, pp. 568-594, *AIA* 1933, tomo XXXVI, pp. 255-281 y 416-432.
- Lenoble, Clément. *L’exercice de la pauvreté. Économie et religion chez les franciscains d’Avignon (XIIIe-XVe siècle)*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes (próxima publicación).
- Martinez, Pedro. *Historia del Real Colegio de Santo Espíritu del Monte por el Padre Fr. Pedro Martínez, morador y cronista del dicho*, (copia mecanográfica consultada en el Archivo Provincial Franciscano de Valencia).
- Martinez Colomer, Vicente. *Historia de la provincia de Valencia de la Regular Observancia de san Francisco por el p. fr. Martinez Colomer*, tomo I, Valencia, por Salvador Fauli, 1803.
- Mira Jódar, Antonio José – Viciano Navarro, Pau. “Las bases fiscales de un estado bajomedieval. El reino de Valencia en el siglo XV e XVI”, en Guido d’Agostino – Giulia Buffardi (a cura di). *XVI Congresso internazionale di Storia della Corona d’Aragona*, Napoli 1997: atti, Paparo, Napoli, 2000, pp. 515-544.
- Perarnau i Espelt, Josep. “Documents i precisions entorn de Francesc Eiximenis (c. 1330-1409)” en *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 1, Barcelona, Publicacions de la Fundació Jaume Bofill, 1982, pp. 191-215.

- Riera i Sans, Jaume. *Francesc Eiximenis i la casa reial. Diplomataris 1373-1409*, Girona, Publicacions de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes, 2010.
- Rubió i Balaguer, Jordi. "El beat fra Mateu d'Agrigento a Catalunya i a València: Notes sobre la vida religiosa en una Cort del Renaixement", en *La cultura catalana del Renaixement a la Decadència*, Barcelona, Edicions 62, 1964, pp. 27-47.
- Sánchez Martínez, Manuel. *Pagar el rey en la Corona de Aragón durante el siglo XIV*, Institució Milá i Fontanals, Barcelona, 2003.
- Sanchis Alventosa, Joaquín. *Santo Espiritu del Monte. Historia del real monasterio*, Semana Gráfica, Valencia, 1948.
- Silleras Fernández, Núria. *María de Luna, una reina entre la piedad y el poder*, Tesis doctoral, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 2002.
- Webster, Jill Rosemary – Ivars Cardona, Andrés. "Franciscanismo de la reina de Aragón, doña María de Luna (1396-1406)", en *AIA*, tomo XLII, 1982, pp.81-123.
- Webster, Jill Rosemary. "Nomenclàtor de frares menors a la corona d'aragó: Manual de referència pels historiadors del Franciscanisme medieval" en <<http://libro.uca.edu/webster/friars.htm>> (3/06/2012).
- . *Contractes entre els ordres mendicants i Itàlia durant el regnat d'Alfons el Magnànim en XVI Congresso internazionale di Storia della Corona d'Aragona. Celebrazioni alfonsine*, Paparo Edizioni, Napoli, 2000, Vol. I, pp. 1011-1020.

Council, City and Citizens. Citizenship between legal and daily experiences in 15th century Barcelona

Carolina Obradors Suazo

Abstract

This article is an attempt to analyse citizenship in Late Medieval Barcelona in all its richness and complexity through the rather exceptional sources that have been conserved on this topic: the *Informacions de la Ciutadania*. The first section will discuss the progressive articulation of a citizenship law in medieval Barcelona, in order to understand the context in which these sources appeared. Subsequently, a detailed analysis of the *Informacions* will make it possible to contrast this more legal approach to citizenship with its daily experience and perception.

Keywords

Citizenship, Citizens, Barcelona, Council of the Hundred, Public fame, Urban community, Identity.

Resumen

Este artículo pretende analizar la ciudadanía de la Barcelona bajomedieval en toda su riqueza y complejidad, tal y cómo la presentan las fuentes excepcionales que se han conservado a este respecto: las *Informacions de la Ciutadania*. En un primer lugar, se presentará la progresiva articulación de una ley de la ciudadanía en la Barcelona de los siglos XIII y XIV. Con ello, se pretende dar a entender el contexto en el que dichas fuentes aparecieron, ya a finales del siglo XIV. En segundo lugar, el análisis se concentrará en las *Informacions*, permitiendo contrastar esta dimensión legal de la ciudadanía con su percepción y experiencia más cotidiana.

Palabras Clave

Ciudadanía, ciudadanos, Barcelona, Consejo de Ciento, Fama pública, comunidad urbana, identidad.

*Introduction**

In 1419, the merchant Huguet Blanchart returned the citizenship charter, which he had been granted two years earlier, to the municipal authorities of Barcelona¹. No potential reason is given for this action in the sources at our disposal, besides his return to his native town of Arlès. A few years before, Gabriel Salvador, a poor young sailor, who was fatherless and head of his family, had asked for a citizenship charter². In so doing, he relied on the very positive testimonies of neighbors and family friends, all of whom stated that Gabriel deserved the charter because he was born in the city and had acted as the best of sons; therefore, he had shown repeatedly that he was a good citizen of Barcelona. This surprising conscience of citizenship among Barcelonians is also found within other social groups. The merchant Llorenç Lluquès considered that his companion Joan Belmenya, a merchant from Montpellier, was a much better citizen of Barcelona than many others, as he fervently expressed, «it would please God that there were many others like him that could deserve to be citizens as much as he does»³. Many years later, Miquela, wife of the glassmaker Miquel Reia, provided a very different example. Repeatedly accused of disturbing the coexistence of the neighborhood where she lived, the authorities of Barcelona confirmed the accusations by organizing an investigation on her habits and misbehavior. After hearing the long list of insults she directed to her

* This paper is a result of the doctoral research I am conducting at the Department of History and Civilization, European University Institute. The research is funded by the program 'Salvador de Madariaga', Spanish Ministry of Education. Abbreviations to be used throughout the paper: AHCB (Historical Archives of the City of Barcelona), CODOIN (Collection of Unpublished Documents of the Archives of the Crown of Aragon), AHPB (Historical Archives of Notarial Deeds of Barcelona).

¹ AHCB,1C-V,3 (Informacions de la Ciutadania) *Registre*, f. 71r. (1417, February, 9th). The actual citizenship record of Blanchart includes a marginal note stating that he returned the charter in August the 13th 1419.

² AHCB, 1C-V,3 (1407, June, 1st).

³ AHCB, 1C-V,3 (1414, February, 7th). Original quote in Catalan: « e plagués a Deu que nich hagués molts de semblants que meresquessen tam bé de ésser ciutadans »

neighbors, as well as the disturbances she caused, they decided to expel her from the neighborhood⁴.

In their specificities, the cases of Huguet Blanchart, Gabriel Salvador, Joan Belmenya and Miquela Reia suggest how differently citizenship could be approached, felt and experienced in 15th-century Barcelona. From a more institutional perspective, these examples can also illustrate how determining the municipal authorities of Barcelona were in the various processes of rejection, admission and exclusion. The aim of this paper is to retrace this sort of dual dimension of Barcelonian citizenship, which on the one hand had an obvious legal and institutional dimension but on the other revealed itself as a cultural phenomenon⁵. To put it briefly, this is an attempt to understand how and why the citizen of Barcelona emerged at the end of the 14th century as a legal statute and a social position, constantly negotiated between the powerful and rather autonomous municipality of Barcelona (the Council of the Hundred) and Barcelonians themselves.

To do this, I will first present the institutional evolution of Barcelonian citizenship from the 13th century onwards, linking it very briefly to the complex political, social and economic vicissitudes that the city underwent. From this context, it will be possible to shed light on how citizenship was legally and institutionally featured at the end

⁴ AHCB, 1C-V,5 (1457, April, 8th). The surprising case of Miquela Reia's expulsion is also referred in C. Carrère, *Barcelona 1380-1462*. (vol.1) p. 413.

⁵ As it has been argued from a theoretical perspective by Pietro Costa in his *Civitas Storia della Cittadinanza in Europa*, where the author defined citizenship as based on three fundamental pillars: rights, the individual and belonging. The issue was approached from a similar perspective in L. De Angelis, "Immigrazione e concessioni di cittadinanza" pp. 423-437. The author insisted here on the necessity of approaching medieval citizenship as a deeply complex phenomenon conditioned by the diversity of feelings of belonging that coexisted within the walls of any city. As it will be shown in this paper, the role of reputation in the definition of the citizen becomes crucial when trying to approach medieval citizenship from a cultural perspective. Some scholars have already pointed towards this direction. See for the case of Venice: R. Mueller, *Immigrazione e cittadinanza*, pp. 42-46. In regard to the actual city of Barcelona, Elisa Soldani has also reflected on the value of reputation in the integration of those Tuscan merchants that were willing to stay permanently in the city and wanted to become citizens of Barcelona. See in M.E. Soldani, *Uomini d'affari e mercanti toscani*, pp 137-139.

of the 14th century. This study will be based on the exceptional sources that are conserved for Late Medieval Barcelona regarding the issue of citizenship: the *Informacions de la Ciutadania*. The detailed analysis of this documentation will allow an indepth analysis of the rights and duties of the citizen in the third part of the paper. Finally, I will finish with some notes on the mechanisms of institutional exclusion and the issue of citizenship rejection.

Barcelona through its right to citizenship (13th-14th centuries).

Although earlier references to the term “citizen of Barcelona” should not be forgotten⁶, I would argue that full institutional recognition of this figure dates from the year 1232, when King James I granted a set of interesting fiscal exemptions to the “citizens and inhabitants of Barcelona”. These exemptions mainly referred to the taxes to be paid in the entrance and exit of any merchandises. They were principally applied throughout all the territories under the dominion of the King of the Crown of Aragon⁷. A few years before the birth of the municipality (1249)⁸, the citizen of Barcelona emerged as a privileged figure,

⁶ In 1148 a group of rich Barcelonians helped financially the Count Ramon Berenguer in his endeavor of conquering the city of Tortosa. Literature on the issue has automatically identified this group of wealthy Barcelonians as citizens of Barcelona. T. Montagut, “La societat de Barcelona i el seu dret”, pp 183-193 and J. Miret, “Los ciudadanos de Barcelona en 1148”. Furthermore, some scholars referred to an even earlier list of citizens of Barcelona (1145) that might have been done in order to organize the payment of specific direct taxes. P. Ortí, *Renda i fiscalitat*, p. 587. More importantly, the main feudal legal code of Catalonia, the *Usatges de Barcelona* also mentioned the figure of the citizen (cf. Usatge number 10: *Cives autem*), understanding it mainly as those free men who lived within the walls of a city or in its immediate surroundings.

⁷ The text of the privilege is reproduced in A. Capmany, *Memorias históricas*, (vol.II) pp 14-15.

⁸ Privileges granted by King James I to the city of Barcelona in 1249 gave birth to the municipal institution of this city, the so-called Council of the Hundred. There is an important literature on this issue in which the work of Josep Maria Font Rius stands out. I will mention here the more recent contribution of S.P. Bensch, *Barcelona i els seus dirigents*, p. 288.

defined and protected by the monarchy. This status was recognized throughout the Catalan-Aragonese confederation, a feudal State that was about to initiate a stunning expansion throughout the Mediterranean.

These fiscal exemptions to the citizens and inhabitants of Barcelona became a defining feature of the city and were frequently renewed by the Monarchy throughout the 14th and 15th centuries. The Crown's interest in updating the privileges granted to Barcelonians reflected the city's growing influence throughout the 14th century. From an institution basically devoted to satisfying the fiscal necessities of the Crown, the Council of the Hundred evolved into one of the most powerful feudal institutions of the Principality of Catalonia⁹.

The literature has traditionally approached this meteoric rise by focusing on the fiscal mechanisms that conditioned it. The municipality of Barcelona was first born as an extension of royal power in the city, in charge of controlling its social tensions but also as an organ through which to exercise a more efficient fiscal pressure on Barcelonians¹⁰. In its infancy, the Council relied on communal funds to satisfy the growing financial demands of the monarch. All in all, as Stephen Bensch puts it, Barcelona and its Council became one of the most precious treasures of the Crown¹¹.

In return for the constant loans provided to the Monarchy, the city and its authorities gained increasing autonomy over the management of their resources. As a result, a tax system solely controlled by the Council and, above all, by the counselors, emerged. The evolution of these new fiscal policies determined the appearance of a complete new model of "State taxation", based on a powerful municipal-

⁹ P. Ortí, "El Consell de Cent", p. 46.

¹⁰ Such tensions were at that early time very much focused on the control of the commercial and maritime potential of the city. See in S. Bensch, "Poder, dinero y control del comercio", pp 49-58. On the first fiscal functions of the Council of the Hundred, see in Idem, *Barcelona i els seus dirigents*, p. 291.

¹¹ *Ibidem*. It should be noted that, although being stronger in the case of Barcelona, these mechanisms generally conditioned the birth and evolution of municipalities in the Principality of Catalonia. See, for instance, in P. Verdés, "La ciudad en el espejo", pp 157-193.

ity that subsidized the monarchy rather than blindly subject to its economic demands. By the last third of the 14th century, the balance of power between the city and the Crown changed, in that the emergence of a self-financing system in Barcelona strengthened the political influence of the municipality and laid the path to a consolidated municipal autonomy¹².

This process of political consolidation corresponded with the emergence of a few powerful families that came to monopolize the government of the city, ruling it *collegially*, as Pere Ortí suggested by using the image of a “collegial lordship”¹³. The strong and increasingly political and economic predominance of these few families conditioned Barcelonian society, encouraging social revolts and riots already in the late 13th century¹⁴. Social tensions would only increase at the end of the century, with the mass arrival of migrants that abandoned their native localities in the countryside after the ravages caused by the Black Death. Nonetheless, the dynamism of Barcelona remained unquestionable until the second third of the 15th century, due to its position as an important center in the Mediterranean trade¹⁵.

¹² P. Ortí, “El Consell de Cent”, p. 46. In this regard, Ortí interestingly claims the Council needs to be approached from this historical perspective, not presupposing it enjoyed the power and influence it reached at the end of the 14th century in the previous century.

¹³ *Ibi*, mainly pp. 24-25.

¹⁴ Famine, war but also the political monopoly that a few families were only beginning to exert are the factors that need to be taken into consideration when approaching the revolt that pushed Berenguer Oller, a humble craftman of Barcelona, to lead an important revolt against the municipal and royal authorities of the city (1285). Much later, a revolt of merchants (1433) also tried to contest the political and economic monopoly exerted by the oligarchy. For these events see C. Batlle, *La crisis social y económica de Barcelona*, pp 36-44, 138-139. In this view, the brutal program against Jews that took place in 1391 cannot be forgotten.

¹⁵ As it was shown by Mario del Treppo in his classical book *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona nel secolo XV*. Treppo made evident the dynamism that Barcelona maintained until the second half of the 15th century by retracing the major features of maritime traffic in Barcelona from 1418 to 1446. In so doing, he was able to nuance the categorical interpretations of other classical scholars (i.e. Vicens Vives, Carrère, Vilar) who defended that the crisis that burst in the second half of the 15th century was already clearly affecting the Catalan economic

My intention in retracing so briefly the basic social, political and economic features of Late Medieval Barcelona was to insist on how the predominance of this city within the Principality of Catalonia was progressively built throughout the 14th century, the 1370's having been considered as the turning point in which the autonomy of the Council of the Hundred was fully established¹⁶. This political evolution is crucial in order to understand the progressive definition of Barcelonian citizenship from an institutional perspective. Indeed, while emerging in the 13th century as a prerogative of the Crown, the definition and granting of citizenship progressively fell into the control of the municipality, which transformed its nature when reaching the height of its influence. I will use a specific set of sources (i.e royal privileges and municipal acts) to retrace the main features of this evolution in the following paragraphs.

In concert with this political evolution, it was the monarchy that first engaged in elaborating a citizenship law for medieval Barcelona. Confirming in perpetuity the rights and customs of Barcelona, the privilege *Recognoverunt Proceres*, granted in 1284 by King Peter the Great, defined the citizen of Barcelona as any individual who had stayed in the city for one year and one day¹⁷. As some scholars have argued, this was more a rule to regulate feudal possession over serfs than a clear attempt to give legal solidity to the citizen of Barcelona¹⁸. Indeed, the same chapter of the privilege (53) specified that no serf would be subjected again to his former lord if he had lived within the city for a year and day – citizens of Barcelona being, first and foremost, free men.

structures at the end of the 14th century. On this debate, see G. Feliu, "La crisis catalana de la Baja Edad Media", pp. 435-466 and M.E. Soldani, *Uomini d'affari e mercanti toscani*, p. 19.

¹⁶ P.Ortí, "El Consell de Cent", mainly pp. 46-48.

¹⁷ The published version of the privilege in CODOIN vol. 43 (*Privilegios reales concedidos a la ciudad de Barcelona*), pp. 8-17.

¹⁸ E. Roca, "Unde Cathalanus quod stans" p. 19. The same author reminds that the regulation of one year and one day is drawn from the Germanic tradition, rather than from the Roman one, which is known for granting the citizen statute after a ten-year residence.

Throughout the 14th century, the monarchy continued to regulate citizenship, as the fiscal exemptions granted to citizens raised fears of fraud. In need of a clearer definition of the citizen of Barcelona, Kings James II (1312) and Alphonso IV the Benign (1334) granted new privileges which specified that a citizen of Barcelona was not only to be defined by the duration of his stay but mainly by his rootedness in the city. This was expressed principally through the creation of a household and the maintenance of a family within the walls of Barcelona¹⁹.

Breaking with his predecessors, King Peter the Ceremonious in the last third of the 14th century developed a rather confusing approach towards Barcelonian citizenship. In order to redefine who should benefit from fiscal exemptions, he presented the citizens of Barcelona as:

those that have been living in the aforementioned city for one year and one day, or those that, by will and *de facto*, have established their habitation in the before mentioned city and also those that, according to the ancient customs, have been and will be accepted amid the citizens of this same city by our officials or counselors or have been and will be aggregated to the citizens of this same city²⁰.

Reinterpreting the *Recognoverunt Proceres*²¹, and in contrast with his predecessors, King Peter the Cerimonious did not seem interested in clarifying which were the defining features of the citizen of Barce-

¹⁹ Both privileges are mentioned and copied in the letter Peter the Ceremonious sent to his representatives in Barcelona in 1385. As it will be noted later, the purpose of this letter was to derogate his own previous regulations and recognize again the validity of these other privileges granted by his predecessors. See in AHCB, 1B XV-1 *Diversorum*, vol 1, f. 230r and following.

²⁰ « habentes pro civibus dicte civitatis quoscunque qui per annum et diem in civitate steterunt antedicta vel qui animo et re suum domicilium constituerint in eadem seu qui secundum usum antiquatum recepti fuerunt aut fuerint per officiales nostros vel consiliarios in cives ipsius civitatis aut numero civium eiusdem civitatis eiusdem congregati» AHCB, *Llibre Verd* vol II f. 414. Letter sent by the King to his royal representatives in the city of Barcelona. There is a later copy of the letter in AHCB, 1B XV-1 *Diversorum* f. 230r and following.

²¹ E. Roca, "Unde Cathalanus quod stans", p. 19.

lona. On the contrary, he approached this figure through a variety of possibilities, mixing the feudal norm promoted by the *Recognoverunt* with the ‘ancient customs’ and the processes of acceptance directed by the Council of the Hundred. Interestingly, he also mentioned the very ambiguous image of the ‘aggregated’ citizens – which could be interpreted as referring to citizens who were socially integrated in the community, but also as those that were named citizens by the King himself, mainly in return for rendered services²².

Nevertheless, such an ambiguous definition of the citizen dramatically increased the practices of fiscal fraud. This situation prompted tax collectors to ask the monarch for an annulment of these regulations. As a result, Peter the Ceremonious sent a new letter to his royal representatives in Barcelona in 1385. In it, he restored the aspects that were previously imposed by his predecessor as defining features of the citizen: family and stable residence within the walls of the city²³.

I would argue that the maneuvers of the King can most probably be explained through fiscal interests and strategies – the intention of satisfying and compensating his financiers being one of them²⁴. Nonetheless, one can also note the potential political reasons of this unsuccessful intervention. Indeed, in defining such an ambiguous citizen, the King was surely trying to reimpose his will and control over Barcelonian citizenship, both for its fiscal and social connotations. Although the abovementioned privileges and letters clearly illustrate that the Crown had an important role in the legal definition of the citizen, it had lost the prerogative of granting the actual citi-

²² F. Carreras, *La ciutat de Barcelona*, p. 525. On the image of the ‘aggregated’ citizen in this document see E. Roca, “Unde Cathalanus quod stans”, p. 19. This ‘aggregated’ citizen remains rather undefined in the document; it somehow recalls the existence of citizens de *gratia* in Venice, who would acquire the charter they required even if not fulfilling the necessary requirements. See in R. Mueller, *Immigrazione e cittadinanza*, p. 20.

²³ See in AHCB, 1B XV-1 *Diversorum* vol I, f. 230r and following.

²⁴ In the sense that this ambiguous definition of the citizen would help some of the financiers of the Crown to easily access the citizenship charter – many of these financiers being foreign merchants.

zenship charters²⁵. Since the beginning of the 14th century, the granting of citizenship charters had been controlled by the Council of the Hundred, as it was shown by the municipal acts (*Llibre del Consell*) of the city where citizenship charters were copied from 1302 onwards²⁶.

These charters can be easily found throughout the municipal acts of the city for the first half of the 14th century, mostly in the 1320's. These were documents used by the Council of the Hundred to identify an individual as a citizen and inhabitant of Barcelona. As such, he was entitled to fiscal exemptions as were Barcelonians thanks to the 1232 privilege, which was generally reproduced in every individual charter²⁷. Interestingly, the presence of these charters in the municipal acts became rarer from the second half of the 14th century onwards²⁸. At that time, another type of document emerged in the acts: the *privileges of habitagio*²⁹. As I will show, this second type of source illustrates the high degree of demographical control held by the municipality.

Much shorter, these documents were brief and concise and stated that the authorities of Barcelona had legally accepted a new inhabi-

²⁵ The granting of citizenship charters had previously been a prerogative of the Crown as it is shown by the oldest conserved citizenship charter granted by Peter the Great to Dino Silvestre, a merchant from Lucca, in 1283. See F. Carreras, *La ciutat de Barcelona*, p. 525. Also E. Duran, *Apuntes*, p. 55.

²⁶ On the citizenship charters registered in the municipal acts see C. Cuadrada, "Barcelona (ss. XIV-XV)", mainly pp. 327-328. The author does not consider directly these documents as citizenship charters but rather as "instrumentum franquitatis", safe-conducts that were strictly protecting the mobility and trading movements of its owners. However, I would argue that these "instrumentum franquitatis" can be considered as citizenship charters, in that they had an almost identical structure to those that have been conserved for the 15th century. First and foremost, these documents generally were open with the recognition of those that had received them as citizens and inhabitants of Barcelona. For instance, the charter of Bartomeu Tomàs, granted in 1302 includes the following clause: «*Noveritis quod Bartholomeus Thomas lator presentium est civis et habitator Barchinone*». See AHCB, 1 B I-1 (*Llibre del Consell*) ff 90v-91v.

²⁷ The charters could be integrally copied or just mentioned (with the name of the beneficiary) after a previous granted charter had been registered.

²⁸ C. Cuadrada, "Barcelona (ss. XIV-XV)", esp. Pp 327-328.

²⁹ *Ibidem*, the author mentions that *privileges of habitagio* were also registered in the previous period but they were more widely recorded for the period 1349-1361.

tant to reside within the walls of the city (*fuit receptus in habitatio*). The *privileges of habitatio* found in the municipal acts are usually abridged, making it very difficult to draw from them enough information about the characters involved. Similarly, little can be said on the defining features of the legal figure of the inhabitant – and, therefore, on its differences in regard to the citizen³⁰.

Throughout the 14th century, citizenship charters and *privileges of habitatio* emerge as the mechanisms through which the Council of the Hundred controlled and defined the limits of the Barcelonian society. Interestingly, the different nature of these documents illustrates the diverse economic and social dynamics that characterized the city of Barcelona at that time. On the one hand, citizenship charters became useful tools for those free peasants and artisans that tried to introduce their products in the city's markets. First and foremost, the charters and the exemptions they entailed were much desirable for Catalan, Occitan, Genoese, Pisans and Florentine merchants who arrived to Barcelona to live, work and negotiate in a city that was increasing its commercial prestige³¹. On the other hand, famines, plagues and bad harvests had acted as catalysts for immigration to urban centers in 14th-century Barcelona, as in many other European centers. Within the context of Late Medieval Catalonia, these nega-

³⁰ An example: «Die Sabbati, nonadecima anno a Nativitate Domini M CCC sexagésimo, fuit receptus in habitatio civitatis Barchinone Ffranciscus de Montpedrós. Et promisit et juravit sub forma solita Testes Franciscus Morator, Bernardus Colom, Gerardus Pratis et Franciscus Ferrari, scriptores Barchinone» See in AHCB, 1 B1, 21 (*Llibre del Consell*) f. 41r.

³¹ This is a reductive mention of the relevant arrival and influence of foreign merchants in the economic dynamism of Barcelona. For instance, the impact of these groups changed throughout time, the role of Florentines as fiscal operators becoming most important during the second half of the 14th century. First and foremost, the relation of the autochthones with Florentines was much tenser than the one held with Pisans or other collectives. On these issues, see M.T. Ferrer "Els Italians" pp. 393-465. A more recent approach to the presence and integration of Tuscan merchants in Barcelonian society is presented in M.E. Soldani, *Uomini d'affari e mercanti toscani*. Here, the author deals with the approach developed by these merchants towards citizenship, see pp. 131-139. Eadem, "Mercanti «facitori di facciende grosse»", pp. 116-118 (for the growing presence of Florentines in Barcelona), 140-143 (on expulsions).

tive dynamics turned Barcelona into a centripetal center of attraction, this phenomenon being particularly evident in the second half of the century. As some scholars noted, these migration flows were sometimes at the origin of social tensions, since difficulties drove some foreigners toward criminal bands of the city³². Taking these aspects into consideration, the *privileges of habitagio*, mainly produced in the period 1349-1374 (103)³³, can very well be approached as the mechanism the authorities developed in order to control the arrival of migrants³⁴.

It is difficult to interpret the diminishment of citizenship charters in the municipal acts of the second half of the century. For sure, it cannot be imagined that there was a drop in demand. On the contrary, specific registers with which to control the granting of the charter were started, at least from 1375 onwards³⁵. A clear influence of the privileges of *habitagio* over these new citizenship registers should be noted here. Indeed, I am referring here to volumes that consisted of short and concise records³⁶, the first of which indicated that the new owners of the charter had also been “receptus in habitatio”. As in the *privileges of habitagio* previously included in the municipality acts, the new citizen was here swearing fidelity to his new city. More crucially, this is a new documental tradition which included a clearer mention to the terms and conditions of the citizenship oath. While the few citizenship records that have been conserved for the late 14th century illustrate that new citizens had to swear they would contribute to the taxes of the city, their promise

³² C. Batlle, *La crisis social y económica de Barcelona*, p. 82.

³³ C. Cuadrada, “Barcelona (ss. XIV-XV)”, p. 327.

³⁴ This was a rather common concern of the then urban authorities that conditioned their willingness to grant the citizenship privilege in some Italian cities, for instance. See some bibliographical references on this topic in G. Navarro, “Política municipal y avencindamientos”, p. 101.

³⁵ The first conserved register, a rather short one, is kept in AHCB, 1CV-3 (*Informacions de la Ciutadania*).

³⁶ I use the term “record” to refer to each of the documents included in these citizenship registers. These documents were concise paragraphs of around 10 lines in which the granting of the citizenship charter to a specific individual was registered, as well as his fidelity oath to remain in the city.

was focused on their permanent residence in the city from the early 15th century onwards.

My point here is to propose that two documents of very different nature and two mechanisms of diverse purposes turned into one single bureaucratic process at the end of the 14th century. In the peak of their power, and in their attempt to build a solid urban community, the municipal authorities of Barcelona fused together citizens and inhabitants: a privilege and mechanism of demographical control. The differences between these two legal statutes had never been clear³⁷, but it is important to note that this maneuver altered the meaning and nature of Barcelonian citizenship. While the citizen of the first half of the century emerges as a fiscal privileged figure, with rather undefined duties, the sources seem to point that it was only under the absolute control of the municipality that the citizen turned into a figure definitely committed to the city, living stably in it, paying taxes and swearing fidelity to it.

From that moment onwards, the nature of citizenship interestingly changed, and its cultural features became valued and recognized. To better grasp these aspects, I will now give a detailed description of these 'new' citizenship registers and the citizenship reports that were produced together. Thus, the description and analysis of the *Informacions de la Ciutadania* comes under the microscope in the next section.

³⁷ Since the *Recognoverunt Proceres*, the constant use of "citizen" and "inhabitant" as coupling terms makes it very difficult to unravel whether there was an actual conceptual difference between them or not. While used differently in notarial deeds, these terms were used together (citizens and inhabitants) in more official documents, perhaps as an indicator of the importance stable residence had in the definition and recognition of the citizen. The inhabitant has been approached, however, as a clear different statute in other urban realities, which had its own rights and duties. See in D. Bizzarri, "Ricerche", pp. 48-51. It had also been approached as a sort of intermediary statute in the path to citizenship acquisition in G. Casarino, "Tra estraneità e cittadinanza", p. 100.

Towards a new documental tradition: description and analysis of the Informacions de la Ciutadania(1375- 1457)

The *Informacions de la Ciutadania* emerge as the last step in the legal and institutional articulation of citizenship in Late Medieval Barcelona. Held in the Historical Archives of the City of Barcelona (AHCB), this set of sources consists of two citizenship registers in which the fidelity oaths of new citizens were recorded. The registers cover the period 1375-1381 (ff. 36) and 1413-1425(ff. 192). In addition, the boxes in which these registers are gathered contain around 400 public interrogations conducted by the authorities to neighbours, friends and acquaintances of those candidates to receive the citizenship charter of Barcelona. Exemplars of these interrogations (*informes*) are conserved for the period 1395-1457. Although the richness of this material cannot be questioned, it should still be noted that the imbalance between registers and interrogations suggests an important documentary loss that is, however, difficult to value.

More importantly, a very first approach to these sources underlines the importance the municipal authorities gave to public opinion in their definition and acceptance of new citizens. In so doing, the actors of the dialogue on which the definition of the citizen was based, changed, Barcelonians themselves playing a protagonist role that allows me to focus on the actual practice and experience of citizenship.

I will begin by describing this complex set of sources, focusing on the first citizenship register (1375-1381) which, as previously suggested, plays a sort of transitional role between the methods that the municipality developed in an earlier chronology to deal with citizenship and demographical control throughout the 14th century and the emergence of a more complex systematization of citizenship in late 14th–early 15th-century Barcelona. As a result, this register reveals itself as a fundamental piece, since its richness and complexity helps to approach the fascinating and progressive gestation of a renewed bureaucratic process – which refers, in this case, to the control in the access to the citizenship charter.

The variety of documents included in this short volume of 36 pages already suggests that we are dealing here with the initial steps of a new documentary practice. As mentioned, the volume opens

with very simple documents: plain privileges d'*habitagio*. Little is known about the first new citizens appearing in this register. Generally, their name and origin are the only information provided. It is only in a few cases that we can actually find indications of their professions. The acceptance in the city was presented here as a contract, in which the new inhabitant was supposed to get involved by promising to pay the taxes of the city. In contrast with the privileges of *habitagio* conserved in the municipal acts, the newly accepted member of the community was now supposed to present a guarantor, which suggests that some primary links and relationships between the individual and the city were somehow necessary when acquiring the citizenship charter.

Progressively, the documents included in this register became somehow more complex, developing in detail the diverse formula of the document, so that the obligations of the accepted inhabitant appeared more clearly: to transfer his household to the city with the intention of staying stably within its walls (*animo remanendi*) and, interestingly, to participate in the host of the city. All in all, the citizen clearly emerged as a figure permanently at the service of the city, assuming many of the features that were generally required to citizens in other cities of Europe.

Around 1379³⁸, the records became significantly longer, suddenly including a significant amount of new data about the life and habits of the new citizen. The personal promise of foreigners to maintain their household in the city was included, as well as their address and the number of years they had been continuously living in the city. On some occasions, notes ensuring they were free or redeemed men were also included. More crucially, it was also suggested that the officials in charge had been gathering this information by consulting with other inhabitants of the city on the habits of the candidate (*re-*

³⁸ Certainly, records are systematically longer from that point onwards but some of these more complete examples are also found in even earlier times, such as the one of the merchant Francesc Puig in 1375, in which there is even reference to the search of information on the habits of the candidate. See in AHCB, 1C-V,3. *Registre*, f. 5v.

cepta informatione). The name of these witnesses, however, was not always given.

The structure of the volume changes substantially in its final pages, where the citizenship charters that had been previously granted were listed in the form of simple and concise sentences³⁹. Interestingly, many of the individuals whose charter was referred to in this list had a corresponding record in one of the previous pages, through which they had formally committed themselves to the city, by agreeing to fulfil the duties of the good citizen. This was not the case, however, for all the listed charters, suggesting that some of the candidates did not need to achieve this previous stage in order to access the precious charter and have it registered in this list. As later documentation will prove, this duality already suggests that there might have been two different ways to access citizenship at the end of the 14th century.

Though brief, incomplete and unsystematic, this first citizenship register illustrates that the authorities of Barcelona wanted to make sure that the charter was only granted to those who could prove they had been living in Barcelona with their family and, more importantly, to those that intended to reside in the city until the end of their lives. From royal documentation to municipal bureaucracy, these aspects have repeatedly been emerging as the main and most important duties of the citizen of Barcelona. In order to confirm these obligations were properly fulfilled by the candidates, the authorities themselves did not hesitate in investigating them, appealing, thus, to other citizens and inhabitants for statements on the prospective citizen's public reputation. Although there is little direct evidence for this phenomenon in the first citizenship register, these signs are the first expression of a dialogue between the municipal authorities and Barcelonians in the process of defining the citizen of Barcelona. As a result, the records of this first volume clearly point towards a culture of reputation that strongly influenced the building of civic identities

³⁹ For instance: «Item fuit facta similis carta ciuitadanagii sive franquittatis Guillelmo Pujades. Sub data Barchinone vicesima octava die Marcii, anno a Nativitate Domini Millessimo Trecentesimo septuagesimo septimo». See AHCB, 1C-V,3. *Register*, f. 19r. (1377, March, 28th).

at that time. In the following, I will show how this culture of reputation reached the core of the citizen identity in the early 15th century.

To this purpose, I will now move from this first volume to the analysis of the rest of sources included in the whole collection of the *Informacions de la Ciutadania*: the public interrogations (400) and a voluminous second volume with more than 600 records (1413-1425). This transition should show the continuity between the two volumes and that this set of public interrogations corresponded to a development in information gathering on the candidates. Likewise, the second register will correspond more to the control of the granted charters. While this control seemed to have been established through a simple list of names and dates in the first register, it occupies more than 300 pages in the second one, which covered a short period of 12 years. This important contrast in dimensions and proportions reflects the complete consolidation that the bureaucratic process of citizenship acquisition had reached by the beginning of the 15th century.

In her analysis of the *Informacions*, Eulàlia Duran defined this process through 4 clear and definite steps⁴⁰. To begin with, those interested in the acquisition of a citizenship charter were supposed to send a formal petition to the authorities of the city, most probably to the Counsellors⁴¹. Being concerned about whether the candidate really deserved the privileges the citizenship charter entailed or not, the authorities organized public interrogations, which became, therefore, the second step in the process of citizenship acquisition⁴². Once

⁴⁰ E. Duran, *Apuntes*, pp. 55-60.

⁴¹ Unfortunately, only one of these petitions has been conserved for the case of Barcelona. Hierònim Alemany, native of Zaragoza and resident in Barcelona for more than forty years asked to be recognized as a citizen of Barcelona. Alemany's petition was not dated but a paleographical analysis led Duran to consider it was surely produced in a later period, namely, the end of the 15th century. In spite of the uniqueness and later date of this document, I would still argue that it is feasible to imagine some sort of personal petition as the first step to be done in order to acquire the citizenship charter. See E. Duran, *Apuntes* pp. 55-56. Also M.E. Soldani, *Uomini d'affari e mercanti toscani*, p.133.

⁴² I would not dare to affirm that the resort to public interrogations was a phenomenon unique to Barcelona. On the contrary, some references of a similar procedure have been indirectly documented in 14th century Venice, for instance, where the requirements to fulfil in order to receive a citizenship charter were much

the interrogations were done, one of the notaries of the Council was in charge of transmitting the information to the leading authorities who then had to decide whether the candidate deserved to be granted the citizenship charter or not. The approval of the Counselors determined the last step of the process.

The granting of the charter was subsequently recorded, as it is shown in the conserved registers. The record of this charter acted as a fidelity oath from the new citizen to the city of Barcelona. In order to be complete, it required the presence and signature of a guarantor as well as two or three testimonies.

Petition, interrogations, the approval of the authorities and a final oath were the four steps featuring the process at the end of which a candidate could expect to receive a citizenship charter. A more systematic analysis of the documentation conserved for the period 1413-1425, where both interrogations (*Informes*) and registers have been conserved, suggests that this apparently clear mechanism should be observed in closer detail, since it can still show interesting nuances.

Certainly, it should be noted that the second citizenship register (1413-1425) presents two different types of records. As early as 1413, it is possible to distinguish those records that clearly referred to the production of a previous interrogation (*tamen primus informatione a fidedignis recepta*) (29%) from those that did not include any sort of similar mention (70.5%). These proportions suggest that the well-defined procedure described above might not always have been applied. While interrogations have been conserved for 69% of the cases where the record mentioned a previous inquiry, no *informe* has been conserved for 95.6% of the records where no mention to a previous interrogation was done⁴³. Ultimately, this more complete and sys-

stricter than in Barcelona. Nonetheless, I would argue that Barcelona may be one of the rare cases for which such an important and fascinating amount of documents of the sort has been conserved. For the reference on Venice, see R. Mueller, *Immigrazione e cittadinanza*, p. 19: "spesso la residenza veniva rilevata attraverso deposizioni giurate di testimoni".

⁴³ A more precise numerical approach should be given here: there are 618 citizenship records in the citizenship register I am referring to (1413-1425). Among which, 182 (29%) include a mention to a previous interrogation; whereas 436 (70.5%) do not include such a mention. More in detail, it should be noted that the large

tematic set of sources seems to confirm what the first citizenship register already suggested: the collection of public information about the candidates was not always conducted and, therefore, two different ways of accessing citizenship existed.

A quantitative approach to the *Informacions* indicates that a large part of the candidates obtained the citizenship charter through some sort of direct approval of the Counsellors and without them having to endure the process of public interrogations, which emerge now as a complementary rather than an essential step within the mechanisms of citizenship acquisition.

A more qualitative analysis helps to reflect on the factors that conditioned this duality. To begin with, it should be considered that it was rather automatic for sailors, skippers, peasants and foreigners to be involved in the production of interrogations. Mainly due to professional reasons, these types of candidates tended to have a 'nomadic' style of life which could come to question their intention to live stably in the city – hindering their access to citizenship. This was particularly true for wealthy peasants who, although renting or owning houses in Barcelona, continued to live and work on the lands and properties they had in the countryside. Regarding foreigners, their application to citizenship generally included public interrogations, since their commitment to the city was, of course, less clear than in other cases. This procedure was applied equally to humble merchants native from other Catalan towns, as well as to foreigners with more prestigious social origins such as Filippo Strozzi, who applied for Barcelonian citizenship in November 1441⁴⁴. On the contrary, merchants from the wealthiest families (i.e. Llobera, Salavert, Junyent), the notary of the Council of the Hundred, Bernat

majority of the *Informes* conserved for this period (173) actually correspond to records including this famous mention to a previous public interrogation. Only 29 *Informes* did not result into a final registration, suggesting they might refer to unsuccessful or unachieved applications. It is only for 17 cases (4%) that an *Informe* is conserved, in spite of not being mentioned in the corresponding ration.

⁴⁴ AHCB, 1C-V,4 (1441, November, 15th). This Filippo Strozzi was a cousin of the more renowned Filippo Strozzi the Elder. On the Strozzi in Barcelona, M.E. Soldani *Uomini d'affari e mercanti toscani*, pp. 441-454.

d'Esplugues⁴⁵, and members of the royal household such as Bartomeu Gras⁴⁶, treasurer of the Queen, and Berenguer Espigoler⁴⁷, notary of the King, could appeal for a direct registration when applying for the citizenship charter of Barcelona. Within such a polarized society as the Barcelona's one, these observations are, again, relatively evident: individuals whose conditions made it more difficult to ensure a fix stay in the city were closely investigated, while the social and political position of more reputed individuals was considered qualification enough. Nonetheless, these observations should not lead to a reductive interpretation of the whole phenomenon since it cannot be automatically assumed that direct registration was reserved to elite members of the city. If anything, this elite group were the exception that proved the rule for the majority. Indeed, the group of candidates who registered 'directly' also included individuals from a diverse range of socio-professional positions. The presence of merchants, for instance, was particularly important. Merchants were heterogeneous agents, including those with wealthy fortunes as well as more modest traders⁴⁸. Besides merchants and reputed characters, a diversity of craftsmen is found among the individuals 'directly' registered. For instance, the presence of tailors, candle makers, silk makers, tanners, silversmiths, drapers and wool carders were particularly evident.

Nonetheless, the presence of renowned characters of Barcelonian society among those individuals who were 'directly' registered remains suggestive, in that it highlights the role of fame and reputation in the definition and recognition of the citizen.

All in all, these considerations lead me to conclude that the citizenship charter was only granted to those who were already considered and publicly recognized as citizens of Barcelona. From this perspec-

⁴⁵ AHCB, 1C-V,4 (*Registre*, f. 35r) (1415, July, 8th). As notary of the Council of the Hundred, Bernat d'Esplugues was in charge of the production of the citizenship reports and registers that are here under consideration. On this character see J.A. Iglesias "El bibliòfil Bernat d'Esplugues" pp 57-78.

⁴⁶ AHCB, 1C-V,4 (*Registre*, f. 81v-82r) (1417, May, 25th).

⁴⁷ AHCB, 1C-V,4 (*Registre*, f. 84v) (1417, July, 14th).

⁴⁸ T.M. Vinyoles, *La vida quotidiana*, p.98.

tive, the citizenship charter emerges as the official recognition of a previous statute rather than the definite moment of creation of the citizen. Thus, it was only in the case of those candidates whose reputation was considered ambiguous that public interrogations were conducted. Being a mere fiscal privilege, the charter was granted to citizens and not supposed to turn individuals into citizens. In this view, the intention of public interrogations was not to prove that the candidate deserved to become a citizen but that he already was a full-fledged citizen of Barcelona, deserving, therefore, to enjoy the privileges of his city.

From the *Informacions*, the definition of citizenship in Late Medieval Barcelona appears to be heavily linked to the actual reputation and recognition of the citizen. In the following section, I will analyse the criteria determining and conditioning this reputation. To that end, I will now engage deeply with the qualitative potential of this unique and versatile source.

The Citizen in 15th century Barcelona: Rights, Duties and Ambiguities

The *Informes de la Ciutadania* are an unique window into Barcelonian daily life within which habits, relationships, acquaintances, alliances, favours and rumours constantly built the reputation and fame of the good citizen. The direct voices of testimonies provide images and anecdotes on the one hand and transmit the importance of mutual observation and gossip in the streets of Barcelona on the other, enabling the historian to grasp the main elements and criteria that were defining the image of the citizen within the public sphere.

This image is projected through the questions the authorities' representatives asked and the answers that they received, as well as through the comments and reflections added by each of the testimonies⁴⁹. Rather than following new approaches to the features of the citizen, a focus on the cultural dimension of this figure allow me to consider how some of the legal characteristics of the citizen were re-

⁴⁹ As it is also pointed out by M.E. Soldani, *Uomini d'affari e mercanti toscani*, p. 133.

interpreted and understood by the inhabitants of Barcelona: its citizens, rulers, and foreigners. In this view, the incidence of the following aspects in the perception of the citizen will be considered in particular: 1) the issue of stable residence, 2) fiscal obligations, and 3) other elements such as independence and the attendance to festivities.

a) On stable residence.

The *Informacions* were mainly structured through one clear question, repeatedly asked to every witness: «Interrogated if he knows or he has heard if the above mentioned (name of the candidate) is a citizen of Barcelona, namely, if he has his own habitation in which he stays continuously with his household, as a true citizen is supposed to do»⁵⁰. Such a question makes it clear again how fundamental residence was as a defining criterion of the citizen.

As well as legal regulations, Barcelonians also considered stable residence in the city as the main requirement of the good citizen and, therefore, tended to answer this question in detail. Now, a detailed reading of the *Informes* shows that they had a very flexible understanding of the issue, which went far beyond the famous regulation of one year and one day.

Certainly, Barcelonians showed a relative indifference towards the amount of years the candidate had spent living in the city⁵¹. When acting as witnesses, they tended to give a rather blurry idea on this

⁵⁰ As mentioned, this formula occurs throughout the *Informacions*. Original version in Catalan, taken, for instance, from the report on Joan Belmenya, merchant native from Montpellier [AHCB, Consellers 1C-V,3 1414, February, 7th]: «Interrogat si sab of ha hoyt dir que lo dit Johan Belmenya sia ciutadà de Barchinona ço és queych tinga sa pròpia habitació en la qual estiga e habit continuament ab tot son domicili segons de ver ciutadà se pertany estar e habitar». On this topic, see T.M. Vinyoles, *La vida quotidiana*, pp. 57-58.

⁵¹ An indifference that might have its legal expression in the privilege granted to the city by King Peter the Cerimonious in 1379. In this new intervention, the monarch pretended to grant citizenship to those candidates living in the city, independently of how long they had stayed within its walls. E. Duran, *Apuntes* p. 5. Nonetheless, I only know about this privilege from Duran's work and, thus, cannot comment on the actual appliance of it, since the regulation of one year and one day is mentioned throughout a few citizenship records well into the 15th century.

issue, referring in many cases to very diverse numbers of years, as well as to anecdotes and their own memories, concluding in some occasions that the candidate had been in the city “for a very long time”. While legality tended to identify a citizen by defining his past, daily life – in this case Barcelonians, were more focused on valuing and analysing his future, giving more importance to his intention to remain in the city rather than to his actual residence. Legality had also traditionally considered the intention to remain as an essential defining criterion of the good citizen⁵². Nonetheless, this intention was usually fixed with a number of years. By hearing the testimony of other citizens and inhabitants, the authorities of Barcelona could now have access to different expressions of this intention to remain. Beyond temporal references, Barcelonians valued the candidates’ purposes by directly talking and listening to them, noticing carefully who was manifestly building a stable life within the city. It is certainly common to find witnesses declaring they have heard the applicant himself affirming he intended to stay in the city forever. The physician Lluçà Saconomina and his son Pere, a law student, stated that Joan Campells, a merchant from Perpignan, came to Barcelona with the sole intention of becoming a citizen. In so doing, he had been saying and repeating to them that he intended to live in Barcelona until the end of his life⁵³.

The creation of a family, as well as the presence of other family members coming to Barcelona, could also be interpreted as proofs of intention that the candidate had decided to remain permanently in the city. In this respect, we can return to the merchant Joan Belmenya, in whose *Informe* the witness Llorenç Luquès declared «he [Belmenya] is here with the courage and intention of remaining here, otherwise I would not endeavour in finding a wife for him and he

⁵² For instance: P. Riesenberg, *Citizenship*, p. 131. Regarding the case of Barcelona, the ‘animus remanendi’ was even explicitly mentioned in some early citizenship registrations of the first citizenship register conserved (1375-1381), as mentioned earlier.

⁵³ AHCB, 1C-V,4 (1427, January, 24th).

would not accept her»⁵⁴. Similarly, witnesses tended to present the interest candidates might have shown towards mothers, sisters and brothers as another sign that the applicants intended to remain in the city – if it were otherwise they would certainly not have brought their parents with them. Once more, a very explicit example can be mentioned on this point. Joan Volart, a merchant from the town of Besalú, close to Girona, came to live in Barcelona with his mother and his sister, both of whom were widows. In the eyes of his neighbors and acquaintances of Barcelona, these two women became actual guarantors of Volart’s stability in the city. Thus, the merchant Francesc Bosch declared he was sure that Joan intended to remain in the city since «this is why he asked his mother and his sister to join him»⁵⁵.

In a few cases, the actual “moving in” of candidates became almost a sort of theatrical experience which was, once more, interpreted by public opinion as a proof of their intention to settle in the city. Such behaviour was usually highlighted by witnesses when the candidate had just recently arrived to Barcelona. The merchant Guillem Miró relied on testimonies who did not hesitate in considering him as a citizen, although he had been living in the city for less than one month. Acting in the street by loading and unloading a large amount of goods, he managed to make his neighbours believe he intended to create a new household in this city, with his family and all his possessions: «Guillem Miró has come here with the intention of staying until the end of his life, and this seems quite convincing since the above mentioned Guillem keeps bringing everyday beds, boxes and other things he might need», said Joan Vergés, silversmith and citizen of Barcelona⁵⁶.

⁵⁴ «ell hic és per coratge e intenció de aturar hic car si jo sabia lo contrari, no treballaria jo en dar-li muller e ell, que és tal, no la prendria». AHCB, 1C-V,3 (1414, February, 7th).

⁵⁵ «e dix que hoc car per aquexa raho hic ha mendades sa mara e sa germana de Besalú on estaven» AHCB, 1C-V,4 (1424, April, 12th).

⁵⁶ «lo dit Guillem que s’en és vengut ací ab coratge d’habitar hic totemp de sa vida e appar ver semblant car tot dia se pobla lo dit Guillem de lits e de caxes e de so que ha necessari». Guillem Miró came from Ribes, around 50 kilometres south from Barcelona. For his *Informe*: AHCB, 1C-V, 3 (1415, March, 22nd). Guillem was

All in all, direct communication, family responsibilities and certain behaviours built up a public perception on applicants' intentions to remain, this being the main aspect that the actual citizenry took into account when accepting a new citizen within the urban community. From this perspective, it becomes easier to understand why Barcelonians tended to act openly, showing that recent immigrants, as well as individuals having stayed in the city for more than twenty years or even natives of Barcelona, could equally deserve to be "considered and reputed as true citizens of Barcelona"⁵⁷. Ultimately, the importance given to public intention led Barcelonians to be more than flexible when it came to value the importance of a long and fixed residence in the definition of a citizen's reputation.

This flexibility was actually linked to a feeling of empathy. Many witnesses had previously been foreigners; they might also have applied for a citizenship charter themselves. Therefore, they were well aware of how strongly personal vicissitudes could determine intentions and expressions. The reading of the *Informes* clearly suggests that it was generally accepted that personal conditions redefined how intention to remain and stable residence were understood. For instance, the witnesses of those merchants, peasants or sailors that were usually absent from the city due to professional reasons would still highlight other aspects that equally showed the commitment of these candidates to the city, compensating their more 'nomadic' style of life. While it was noticed that the French merchant Joan Anziau actually owned a house in the city, witnesses exposed that the fisherman Antoni Monistrol needed to travel constantly but that his mother, sister, and later his wife lived stably in the city, guaranteeing his return⁵⁸.

granted with the citizenship charter a few days later: AHCB, 1C-V,4 *Registre* f.28r (1415, April, 4th).

⁵⁷ Very common formula used throughout the *Informes*, usually at the end of each of the testimonies. In Catalan: "pot ésser haut e reputat com a ciutadà de Barchinona".

⁵⁸ Joan Anziau was a native from the city of Toulouse. He was often absent due to professional constraints. His witnesses, however, insisted on the fact that he had recently purchased a house in the street of Montcada with the intention of staying in Barcelona until the end of his life. See in AHCB, 1C-V,3 (1409, November, 15th).

b) Using citizenship: The citizen as a fiscal actor.

When analysing citizenship in medieval Perpignan, Philip Daileader affirmed that the payment of taxes turned into a constitutive element of citizenship in the 13th century⁵⁹. Though the prominence of residence in the case of Barcelona is unquestionable, it is still impossible to mention the main features of the citizen without considering its fiscal rights and obligations – these being at the core of the “bundle of rights and duties” that guaranteed an effective relationship between the city and its inhabitants⁶⁰.

It is time now, therefore, to analyse the diverse fiscal rights and duties of the citizen in medieval Barcelona. In so doing, I will start from a close reading of the citizenship charter, my intention being to approach the actual effect of economic exemptions and obligations in citizens’ lives.

On fiscal rights.

A careful reading of the citizenship charter reveals that Barcelona’s citizens, or rather the owner of such charters, were exempted from paying any trading tax. Reproducing the privilege of 1232, the charter listed these exemptions in detail:

[citizens] should benefit from the exemption, immunity and freedom of *leudam, pedagium, pedaticum, portaticum, mensuraticum, pensum, usaticum, moxeriffatum, duanam, anchoragium, travetagium, passagium, gabellam* or any other sort of tax and custom – being these taxes new or old, already established or to be established in the future. These [exemptions] will be applied in the kingdoms and regions of the King and, specially, in the city and locality of Tortosa and in its fortresses,

The successful outcome of his application is, however, not sure. Citizenship registers for this period have not been conserved but Anziau is still branded as merchant from Toulouse in later notarial documentation. For Antoni Monistrol, fisherman from the town of Badalona, in the surroundings of Barcelona, see AHCB 1C-V,3 (1409, March, 16th).

⁵⁹ P. Daileader, *True citizens*, p. 15. Referred by P. Verdés, *La ciudad en el espejo*, p. 178.

⁶⁰ J.L. Van Zaden – M. Prak, “Towards an economic interpretation of citizenship”, p. 114.

as well as in the towns and localities of Alacant, Oriola, Elx, and Guardamar and in the adjacent localities which are in the Kingdom of Valencia, beyond the town of Xixona and also in whatever other city, town and locality of the King, wherever it would be located, provided it is under the dominium of the King or his predecessors, gained either through conquest, exchange, purchase or with any other title, being these possessions already acquired or to be acquired in the future⁶¹.

These exemptions usually corresponded to taxes on products (for instance, the *lezda*, *pensum* and *mensuraticum*) and their circulation (like the *portaticum* and the *passagium*). However, my intention here is far from trying to analyse the fiscal insights and meanings of these lucrative prerogatives. Rather, I intend to reflect on how citizens of Barcelona could actually use their citizenship charter to enjoy the privileges it entailed. Indeed, in using this charter, new and older citizens developed a rather pragmatic approach towards citizenship. In order to ensure obtaining the exemptions they were interested in, merchants did not hesitate in asking for the charter on more than one occasion. In some cases, it seems that the petitions were even directed to specific businesses and negotiations. For instance, the merchant Guillem de Montcofa asked for a new charter in 1419, together with his associates the merchants Nicolau Sala and Joan de Reus and

⁶¹ Original quote in Latin, extracted from one of the copies of the citizenship charter: «habeant franquitatem inmunitatem et libertatem de non dando vel solvendo aliquam leudam, pedagium, pedaticum, portaticum, mensuraticum, pensum, usaticum, moxeriffatum, duanam, anchoragium, travetagium, passagium, gabellam vel aliam quamcumque impositionem seu consuetudinem, novas vel veteras, statutas vel statuendas, in regnis et terris eiusdem domini regis et specialiter in civitatis et loco Dertuse et in castris, villas et in locis suis de Alacant, de Oriola, de Elx, de Guardamar et eisdem adiacentibus qui sunt in parte regni Valencie ultra Sexonam et in aliis etiam quibuscumque civitatibus, villas et locis iamdicti domini regis, ubicumque situatis, per ipsum dominum regem vel eius predecessores, per modum conqueste, concambii vel emptionis vel quovis alio titulo hactenus adquisitis vel in posterum adquirendis [...]». AHCB, 1C-V, 4 *Registre* fol 2v.

the sailor Nicolau Aulomar⁶². Most probably, this common petition was directed to benefit the society they had previously created, which can be traced back to at least 1414⁶³. The use of the charter is also mentioned, interestingly, in some powers of attorney. These documents could include a formula whereby principals delegated to their attorneys the power of using their charter on their behalf, so that the exemptions could still be respected. The reputed merchant Antoni Salavert associated with the candle-maker Francesc Vilardell and other Barcelonians. All together, they named Joan Perelló, a sailor and citizen of Barcelona, as their attorney. In so doing, they stated that Perelló was supposed to «use for us and on our behalf the exemptions and immunities that were granted to each of us as citizens of the mentioned city»⁶⁴.

These latter examples present the charter as a very flexible tool that one could transfer and accumulate. On some occasions, the pressure of fiscal fraud and protectionist measures challenged, however, the actual prerogatives of the charter. Indeed, in the 1430s, the access of foreigners to the fiscal exemptions was complicated. Besides the possession of a citizenship charter, the promise never to abandon Catalonia first and the requirement to marry a Catalan later on were presented as essential criteria to reach the exemption⁶⁵. It was precisely in this context that, Gabriel Carmau, a merchant from Savoy, was compelled to pay the *lezda* of Mediona in 1434, although having been granted with a citizenship charter of Barcelona ten years ear-

⁶² AHCB, 1C-V,4 *Registre* f. 116v (1419, March, 18th). A previous record on Montcofa's previous citizenship charter can be found in AHCB, 1 C-V,4 *Registre* f. 30v-31r (1415, May, 8th) and *Registre* f. 102v.(1418, May, 14th).

⁶³ AHPB, Bernat Pí, *Manual 1414* 113/7 ff. 39r-39v (1414, May, 1st). This seems to be a renewal of a previous contract, since it is mentioned that Guillem Montcofa got involved in the company in 1413. Another renewal of the company in AHPB, Bernat Pí, *Manual 1415-1416* 113/10 ff 81v-82r (1416, July, 2nd).

⁶⁴ «consti et ordi vos dictum Johannem Perelló procuratorem nostrum et cuislibet nostrum etc. ad utendum pro nobis et nomine nostro et cuislibet nostrum franquitatibus et inmunitatibus nobis et cuique nostrorum ut civibus dicte civitatis concessi » in AHPB, Bernat Nadal, *Manual 1416-1417* 58/55 f. 91r (1417, February, 23rd). This strategy was also adopted by Tuscan merchants as it is shown in M.E. Soldani, *Uomini d'affari e mercanti toscani*, p. 135.

⁶⁵ C. Carrère, *Barcelona 1380- 1462*, p. 253.

lier⁶⁶. A husband and a father, Gabriel Carmau died in Barcelona a few years later⁶⁷. Therefore, his stability and rootedness in the city could hardly be questioned. This problematic case remains, however, rather suggestive as it points towards the limits that could occasionally complicate the use of the citizenship charter – this being a difficult aspect to explore in contrast with the frequency with which merchants used to employ their citizenship charters to their advantage.

On fiscal duties.

In order to analyse the citizen's fiscal duties, we must return on the actual charter text, in which the municipal authorities firstly mentioned that the new citizen was to be recognized as such because of his regular contribution to the taxes and tributes of the city:

we recognize that [*free space to write the name of the new citizen*] is a citizen and inhabitant of the mentioned city of Barcelona, and that he paid and contributed in tributes and all other demands and common collections that are paid and approved by all other citizens and inhabitants of this city⁶⁸.

In contrast with the detailed enumeration of the citizen's exemptions, the expression of his duties is rather general and makes it difficult to determine how the citizen was actually supposed to contribute in the city's fiscal welfare. Furthermore, what seemed to be the principal requirement in the citizenship records of the first conserved register (1375-1381), is not even mentioned a few years later, in the records of the second citizenship register (1413-1425). At that moment, the issue can only be retraced through the text of the actual citizenship charter. Interestingly, the authorities never raised the issue throughout the *Informacions*. Nonetheless, witnesses added in

⁶⁶ R. Salicrú, *El tràfic de mercaderies*, p. 13. The archival reference for Gabriel Carmau's citizenship interrogation and record is: AHCB, 1C-V,4 (1423, February,25th) and AHCB, 1C-V,4 (1423, March, 6th).

⁶⁷ M.E. Soldani, *Uomini d'affari e mercanti toscani*, p 177.

⁶⁸ AHCB, 1C-V,4 *Registre* f.2r. Original quote in Latin: «deducimus per presentes quod [*free space to write the name of the new citizen*] est civis et habitator dicte civitatis Barchinone et quod solvit et contribuit in tallis et aliis exactionibus et colletis comunibus in quibus aliis cives et habitatores eiusdem civitatis nutunt et solvunt».

some cases that candidates were contributing scrupulously to the taxes that the good citizen was supposed to pay, mainly when referring to foreign candidates or individuals in more a difficult position. Thus, it was not uncommon for witnesses to affirm that the candidate 'had contributed to the impositions and other charges of the city, as any other citizen'⁶⁹. From this perspective, fiscal duties became a sort of public act, but their nature remained as general and undefined as in the official text of the charter.

To shed some light on this lack of interest, it could be argued that the payment of taxes became such an obvious duty that it was only highlighted in more specific and difficult cases. Such an assumption would somehow point towards a high degree of 'fiscal acculturation' experienced by the Barcelonian citizenry. Using this term, Pere Verdés presented fiscality as the pillar on which the collective identity of municipalities in Late Medieval Catalonia was built. This abstract approach to the issue has its empirical expression in the lists of tax-payers (*estimes*) that the municipalities produced and which included only those who were considered citizens⁷⁰.

To better understand this point, the taxation system of Barcelona needs further explanation. At that time, direct taxation had actually become exceptional in Barcelona, the requirements of the city and the promised subsidies to the Crown being mainly guaranteed by indirect taxation, which was applied to all sorts of products sold in the market: wine, meat, flour, oil and wood among many others⁷¹. Progressively developed, these indirect charges became permanent municipal taxes from the mid-14th century, as well as the major source of income of the city. These indirect taxes, by definition were paid by everybody: citizens of the city as well as inhabitants, and even foreigners and visitors. The *imposicions*, as these indirect taxes were called, should not be included, therefore, among the specific duties of the citizen.

⁶⁹ The original clause in medieval Catalan was: «e ha contribuït en imposicions e altres càrrecs de la ciutat, axí com altre ciutadà».

⁷⁰ P. Verdés, *La ciudad en el espejo*, pp 175- 180.

⁷¹ J. Broussolle, *Les impositions*. P.Ortí, *Renda i fiscalitat*, p. 526 onwards.

Returning to the *Informacions*, a more ‘humanized’ dimension of fiscality emerges. Indeed, the accomplishment of some communal services was mentioned on the rare occasions in which testimonies asserted that the candidates were participating in the contributions and ‘charges’ (*càrrecs*) of the city. One such contribution could be the act of buying the wheat that the municipality distributed among the inhabitants of Barcelona in times of scarcity. A sign of concern and solidarity towards the vicissitudes of the city, such an action was publicly observed and, therefore, positively valued. Thus, one of the testimonies of the peasant Bernat Muntmany remembered clearly that «she saw that he was given the wheat the city used to distribute among the houses and he took it»⁷². More generally, the acts of commitment shown by citizens were linked to their close collaboration with the public works of the city. The artisans Pere Munt and Jaume Soler were praised by their testimonies for their direct involvement in building the walls of the city and draining its moats⁷³. Similarly, it was known that the merchant Ramon de Boldú, who was apparently in close contact with the mercantile elite of the city, made important economic contributions for these works⁷⁴. Interestingly, the duties of the citizen seemed to adapt to the socio-economical level of the candidates. A similar contrast can be perceived when considering another common service to the city: the citizen’s commitment to protect it. Indeed, while the involvement of the peasant Guillem Costhoer

⁷² « ha vist que li han donat del forment que la ciutat solia donar per les cases e que ell ho reebia » See in AHCB, 1C-V,3 (1395, January, 21st) Clearly expressed also for the case of the peasant Bernat Ponç, see in AHCB, 1C-V,4 *Registre* ff. 160v-161r (1422, March, 6th)] The *Informe* of Bernat Ponç, conserved among those of 1419, is not dated. About the public selling of wheat by the municipality see T.M. Vinyoles, *La vida quotidiana*, p. 86.

⁷³ For Pere Munt’s citizenship report: AHCB, 1C-V,3 (1413, July, 17th) For Jaume Soler’s citizenship report: AHCB, 1C-V,3 (1414, July, 2nd).

⁷⁴ For Ramon de Boldú’s citizenship report: AHCB, 1C-V,3 (1417, January, 9th) His citizenship ration can be found in AHCB, 1C-V,4 *Registre* f. 69v (1417, January, 15th). His close contact with the mercantile elite of the city is attested by his relationship with the reputed merchant Bernat de Casasàgia, with whom he lived when he required the citizenship charter in 1417 and who he even named as his executor in his will in January 1421.

was shown by highlighting his participation in the city's guard⁷⁵, the merchant Boldú manifestly maintained a good mount that he could always use to serve and protect the city⁷⁶.

From exemptions to services the fiscal actions of the citizen contributed, together with many other aspects, to form an image that was constantly judged and observed. It is time now to proceed and explore which other aspects the testimonies of the *Informes* took into account when identifying this image in the candidates to the citizenship charter.

c) Other aspects: Independence and the attendance to festivities.

Linked to the availability of contributing in the city's welfare was the question of the candidate's civic and economic independence. The citizen was supposed to serve exclusively the city in which he lived, showing his continuous commitment and involvement in the pursuit of the common good. As a result, there was, theoretically, no place for serfs (*homs de remensa*) within the civic community of Barcelona. As mentioned, however, citizenship was actually regulated in the *Recognoverunt Proceres* as a possessory norm, ensuring freedom to those serfs that managed to stay in the city for one year and one day without being required by their lords. Citizenship was, therefore, available to those who had redeemed their condition.

Independence as a defining feature of the citizen was considered to be very important by the authorities granting the citizenship charter and, therefore, they did not hesitate in insisting on the candidate's status, as soon as the latter was identified as a native from a feudal lordship. In extreme cases, they could consider necessary to undertake new interrogations in order to establish the condition of the candidate. Alternatively, they could even directly consult with their former lords in order to ensure that the redemption had effectively been pursued. The relevance given to the issue of independence ap-

⁷⁵ AHCB, 1C-V,3 (1414, February, 13th).

⁷⁶ In the words of Bernat de Casasàgia: «and he has in his house his own good mount and he is wealthy enough». Original quote in Catalan: «E té lo dit Ramon en casa sua sa bona cavalcadura pròpia e està bé de si mateix». AHCB, 1C-V,3 (1417, January, 9th).

pears clearly in the case of the skipper Pere Feliu, for whom the authorities decided to repeat the whole interrogation, insisting very clearly on his potential condition as a serf. In contrast, some of Pere's witnesses took a clear position in defending him. Without denying his difficult position, it was affirmed that Pere came from the lordship of Bernat de Cabrera who, being generally absent from his Catalan domains, was not pursuing his fugitive serfs⁷⁷.

The importance that the authorities gave to this issue of independence becomes also evident from the case of the sailor Gabriel Covaner. Although testimonies manifested that Gabriel was a redeemed serf and therefore a free man, the authorities needed to be certain of this issue before granting the citizenship charter. Thus, a marginal note in Gabriel's report indicates that the authorities of Barcelona directly interrogated his former lord, the provost of his native coastal town of Lloret, about this issue. In his answer, the provost affirmed that the candidate had previously paid 44 *solidos* in order to become a free man⁷⁸.

As far as the independence of the candidate could be proved, both Barcelonians and their authorities were ready to consider former serfs as members of the citizenry. A new sign of Barcelonian society's openness, the concern shown by the authorities illustrates how ambiguous their position was on this issue, at least in the early 15th century. While the insistence on ensuring the civic freedom of candidates points towards their will of avoiding problems with the feudal nobility, their tendency to accept these applicants as new citizens can be interpreted as a sign of the traditional opposition between the city and this same nobility.

Independence as a criterion for citizenship did not only refer to freedom but had also a more economic sense, guaranteeing the payment of taxes that the citizen was supposed to fulfil. As a result, the citizen was supposed to be able to live by his own means (*menjar e beure del seu propi*). This issue was raised particularly by the authorities in cases where the lifestyle of the candidate could be put into

⁷⁷ AHCB, 1C-V,3 (1411, January, 23rd).

⁷⁸ Gabriel Covaner's report in AHCB, 1C-V,3 (1414, February, 12th) and Covaner's citizenship record in AHCB, 1C-V,4 *Registre* f. 12r (1414, February, 15th).

question by his means and resources. For instance, testimonies tended to insist on the fact that candidates lived by their own means when referring to young merchants, who were usually single and rented rooms in other merchant's houses⁷⁹. The case of Gabriel Covaner is useful again in showing to what extent self-maintenance could be publicly shown. Covaner's testimonies were certainly convinced that he was living by his own means since they had seen him paying for half of the supplies that his host's wife used to buy. From a much more wealthy position, the merchant Bernat Forner provides another interesting example of the attention given to economic independence. Known as the son of a citizen of Barcelona and owner of a house within the walls of the city, his condition as a citizen may seem obvious. Nonetheless, his continuous trips and the fact that he was living in his cousin's house put his stability into question. In order to assess to what extent he depended on his cousin, the authorities organized an interrogation in which witnesses were directly asked about the means Forner depended on. Many of them answered they did not really know whether the candidate was really living off of the benefits of his work or not. In any case, however, they had seen him bringing precious jewels from his trips, which he would always give to his host's daughter. In the eyes of those surrounding Forner, these gifts were generously covering the expenses of his living and guaranteeing, therefore, his reliability as a citizen⁸⁰. All in all, freedom and a solid personal economy were the main factors conditioning the independence that a citizen was supposed to enjoy.

This description of the features that composed the image of the citizen in 15th century Barcelona ends by mentioning a more marginal aspect: the attendance to festivities. On a few occasions, testimonies affirmed that candidates were acting as true citizens of Barcelona because they were always present in the main festivities of the city, sharing the rituals and the joys of the rest of the citizenry. This aspect was, however, a secondary issue only mentioned in 18 cases throughout all the *Informacions* that were produced at that time. Most

⁷⁹ C. Carrère, "La vie privée du marchand barcelonais", pp. 263-291.

⁸⁰ AHCB, 1C-V,4 (1422, May, 22nd) Forner was granted the citizenship charter one day later. AHCB, 1C-V,4 *Registre* f. 162v. (1422, May, 23rd).

probably, it was taken for granted that true and good citizens would attend and participate in the so-called ‘annual festivities’ of the city (Easter, Pentecost, Christmas and one more day of special local celebrations)⁸¹. Showing once more the adaptability of the citizen’s reputation, presumably this feature only became a defining aspect of the good citizen in cases where candidates could not easily prove their residential stability within the walls of the city. Depending on their furnaces in the outskirts of the city, the glassworkers Francesc Satorra and Pere Pujalt had a rather unstable lifestyle, continuously coming back and forth from the locality of Bigues, where their furnace was, and Barcelona⁸². It was the effort they repeatedly made to be in Barcelona during times of celebration which led their witnesses to affirm that they acted as “true citizens should do”.

In the context of the late 1300s and early 1400s the municipal authorities, now powerfully autonomous, approached citizenship in continuity with what had previously been established by the monarchy. Therefore, stable residence, the maintenance of a family, a specific fiscal role and freedom stand as the pillars on which the official definition of the citizen of Barcelona rested. Through such an institutional source as the *Informacions*, however, we are able to perceive how the authorities turned to the actual citizenry to value and explore the accomplishment of these criteria when time came to grant the rights of the citizen. In so doing, citizenship and the figure of the citizen became somehow richer, in that they incorporated a diversity

⁸¹ These four festivities were officially recognized as such throughout all the territories of the Crown of Aragon by King Peter the Catholic in 1200. T.M. Vinyoles, “Festes i alegries”, p. 43.

⁸² Since 1324, glass furnaces were prohibited by municipal prescription. In so doing, the intention of the authorities was to reduce the risk of fires in the city. As a result, glass workers needed to entertain a furnace outside the walls of the city. C. Carrère, *Barcelona 1380-1462*, p. 412. Curiously, the same furnace (in the locality of Bigues) seems to have been used by Francesc Satorra first (1407) and by Pere Pujalt later (1423). For the citizenship report of Francesc Satorra see in AHCB, 1C-V,3 (1407, January, 3rd). For Pere Pujalt’s citizenship report: AHCB, 1C-V,4 (1423, February, 11th) and for his citizenship ration: AHCB, 1C-V,3 *Registre* f. 168v (1423, February, 13th).

of experiences and conditions that could only be recovered by dealing intensively with some of the many cases offered by these sources.

At the crossroad of institutional and cultural history, the *Informacions* demonstrate that the reputation of the citizen was fully accepted as the basis of citizenship by the Council of the Hundred and its counsellors. Indeed, addressing the citizenry and readily granting the charter on the basis of witnesses' observations, memories and opinions, the authorities gave legal validity to a citizen seen through the eyes of Barcelonians, defined by and accepted for his public fame.

But when dealing with the institutional approach to citizenship it is also necessary to deal with the more negative dimensions of it. Besides accepting and recognizing new citizens as the *Informacions* showed (*Admetre en Ciutadanatge*), the authorities also expelled citizens, which implied a withdrawal of the citizenship charter (*Expel·lir/Gitar de ciutadanatge*). Ultimately, they even had to deal with those who wanted to abandon the city and their privileges and obligations as citizens (*Sortir de ciutadanatge*). An open window into the solidarity and fluidness of Barcelonian society, the *Informacions* do not provide that much insight into these latter issues. Nonetheless, these aspects still need to be considered, at least briefly, in order to reach a more complete image of the institutional mechanisms that determined the experience and vicissitudes of the citizen.

'Gitar' and 'sortir' de ciutadanatge: Some thoughts on exclusion and rejection in the institutional building of Barcelonian citizenry.

Beyond the importance of public fame and reputation in the definition of citizenship, it should not be forgotten that the capacity to grant the charter and the rights it entailed gave to the Counselors a tool with which to guarantee the political and the social control of the city: political control in that citizenship became an instrument with which to ensure a certain discipline; social control in that the Counselors' decisions on the granting of charters ultimately established whose reputation was not worthy of a citizen.

I will not consider here how the municipal authorities used citizenship as a tool of political exclusion. From the sources underpinning my work, it is certainly more rigorous to analyze to what extent citizenship was used by the municipality as a tool with which to guarantee its social control over the citizenry of Barcelona. Therefore, I will go back to the *Informacions* and, more specifically, to the period 1413-1425 for which both interrogations and citizenship records have been conserved. This double track makes it possible to cross both interrogations and final citizenship records, in order to distinguish applicants who were never registered as new citizens and to whom, therefore, the citizenship charter was supposedly not granted.

The denial of the charter did not imply expulsion from the city but rather official exclusion from the citizenry, namely from the group of inhabitants that were supposed to commit themselves to the city in return for protection, exemptions and other privileges. Such a negative would therefore suggest that by citizen's standards, the reputation of the candidate was still in question. Nonetheless, refusal to grant the charter was not a common practice: it has been documented in only 29 applications of the total number of 173 interrogations that were produced during the period 1413-1425⁸³. Furthermore, it is generally difficult to determine why the granting of the charter was actually refused. On some of these occasions, the candidates seemed to have followed the requirements even more carefully than other successful applicants. For instance, the charter was not granted to Esteve Coloma, a merchant who had been living in Barcelona for more than thirty years when he asked to be granted the citizenship charter. More surprisingly, one of the testimonies stated that «Esteve has been a citizen for more than thirty years» - but such a claim did not seem to convince the authorities⁸⁴. To shed light on some of these more contradictory cases, I would argue that it is very probable that some candidates were suddenly no longer interested in

⁸³ This corresponds to a 16,7% of the petitions. It is to be noted that many of these unsuccessful applications were done throughout the year 1418.

⁸⁴ AHCB, 1C-V,3 (1413, August, 26th) «El dit Esteve ha més de XXX anys que és ciutadà».

being granted the charter and decided to withdraw their applications.

Therefore, it is important to note that not all the non-registered cases should be identified as individuals that were officially rejected as citizens. Nonetheless, it is true that some of these 29 supposedly failed applications can help to identify the features that the municipal authorities did not use to approve, considering them to be unworthy of a good citizen of Barcelona. In so doing, the analysis points back again to the defining features of the citizen's reputation, although interestingly approached now from a negative perspective.

A first good example can be seen in the case of Martí Saperà, a wool comber who travelled intensively, seeking professional opportunities. In addition to this sort of geographical instability, none of Saperà's testimonies were able to confirm that the candidate was not a serf or, if he was, that he had never been required to return to his lord's service. Taking into account that he had been born in a feudal dominion, his origins were not clear enough and his request might have been denied on these grounds. Similarly, the inexistence of a record suggests that the charter was not granted to the merchant Arnau Porta who was apparently, as one of his testimonies affirmed, a native of Barcelona where «he had been raised out of poverty»⁸⁵. Though I would argue that poverty was not a factor that damaged reputation at that time⁸⁶, it could, of course, compromise the capacity of the candidate to deal with the fiscal charges of the citizen and become, therefore, a potential factor of exclusion. Fiscal obligations also need to be taken into account when trying to understand why the

⁸⁵ AHCB, 1C-V,4 (1421, July, 11th).

⁸⁶ In other more fortunate cases, candidates who were also presented as poors by their own testimonies reached and obtained the citizenship charter. See, for instance, the case of the weaver Guillem Julià in AHCB, 1C-V,3 (1415, March, 8th) and AHCB, 1C-V,4 *Registre*, ff. 27r-27v (1415, March, 15th). Furthermore, Pere Pujol, poor and beggar, was identified as 'citizen of Barcelona' in notarial documentation, when recognizing that the dowry of his wife had been paid. AHPB, Bernat Nadal 58/62 ff 41r-41v (1423, January, 23rd). In this view, Pere Verdés reminds that poors were generally included in the *estimes*, lists of tax payers produced by the municipal authorities where only citizens were registered. P. Verdés, *La ciudad en el espejo*, p. 178.

charter was denied to the merchant Bernat Soler. Professionally trained in the city, Soler had been living in Barcelona for more than twenty years when he applied for the charter. His commitment to the city was, however, questionable, as he had not participated in the building of the walls of the city, despite having paid his taxes and contributed towards other needs of the city. Publicly showing his unwillingness to help in the protection of his city, the authorities considered that Soler did not deserve to be recognized as a citizen⁸⁷. Besides unclear juridical status, insecure resources and defaulting on civic contributions, the lack of rootedness was also considered as a factor of rejection, due to the fundamental importance of stable residence in the definition of the citizen. This issue was very clear in the case of the merchant Joan de Montconill. An active merchant, Montconill led a mercantile company in Barcelona, where he had been living for six years and where he had entertained a set of professional relationships. In spite of his active professional activity, nobody in the city seemed to know where he actually stayed, not even the landlady from whom he rented his shop since she clearly stated that “the mentioned Joan goes somewhere else to sleep since she is a widow and she could not suffer a man sleeping in her house, where there is no lord”⁸⁸.

These examples point towards the capacity of the authorities to deny the granting of the citizenship charter, deciding to maintain certain individuals outside the limits of the privileged and also committed citizenry. It could be assumed that these more radical, and also rare, decisions responded to the authorities’ attempt to guarantee co-existence among Barcelonians, by creating a solid and reliable civic community; just as important, this ensured the fiscal interests of the municipality.

⁸⁷ AHCB, 1C-V,3 (1418, October, 10th). His witness and landlord, the reputed merchant Guillem de Cabanyelles, affirmed: «e contribueix en imposicions en altres càrrechs de la dita ciutat exceptat en la obra del mur».

⁸⁸ « està en veritat que lo dit Johan va jaura en altra part com ella testimoni sia vídua e no soferia que null hom jagués en casa sua, pus que senyor no-y ha» AHCB, 1C-V,4 (1422, February, 27th).

In spite of this practice of denials, the actual nature of Barcelonian citizenship – that we have been presenting as open, flexible and generally sensitive to personal conditions and vicissitudes – turned Barcelona into a space of double opportunities, in which access to citizenship could be obtained later, although previously denied. A merchant from the town of Cervera, Mateu Novella was not granted the charter when he first applied for it in 1413⁸⁹. His wife had just given birth in Barcelona but his constant trips to his native town, where he still kept most of his business, might very well have decided the negative outcome of his application. Though still travelling a lot, the maintenance of a family in the city, the acquisition of a house and slaves, and the general growth of his affairs eventually secured him the official recognition of his citizen condition in 1421. This case and a few others of the sort are interesting in that they illustrate how progressive the making of the citizen could be. Being the result of this constant dialogue between the city and its inhabitants, the making of the citizen was not unidirectional. Pushed by political or social necessities and interests, the city had the power to deny the right of citizenship, showing and ensuring their control over the citizenry. But the citizen himself could also decide to reject it.

Far from being a personal decision, the practice of rejecting the privilege of citizenship had relevant economic nuances that arose the concern of the Council of the Hundred and its Counselors. Indeed, the citizen has been presented as a major fiscal actor in the city and to lose a citizen ultimately meant to lose an important contributor. Though some municipal sources provide deeper insights into this issue⁹⁰, I will concentrate here on what the sources at the center of my work suggest on the matter.

⁸⁹ Cervera is a town in the center of Catalonia, around 100 km away from Barcelona. In regard to Mateu Novella, see AHCB, 1C-V,3 (1413, September-December, 6/14) for his first application and AHCB, 1C-V,4 (1421, September, 10th) and AHCB, 1C-V,4 *Registre* f. 155r-155v (1421, September, 12th) for his second application.

⁹⁰ In 1397, the Council of the Hundred decided that those who avoided citizens' taxes (*contribució de ciutadandatge*) – mainly by selling their possessions to non-citizens, would have to pay a penalty. This is an aspect to be further developed in my dissertation. See in AHCB, 1.B.1 (*Llibre del Consell*), vol 27 ff. 91r-92v (1397, June, 5th). The terms of this regulation were commented by E. Bruniquer, *Rúbriques*

At this point, it should be noted that those records included in the citizenship register of 1413-1425 illustrate that, when swearing their oath of citizenship, citizens had to promise to return the charter or (*vel*) to pay a fine of 100 *lliures* in case they decided to abandon their stable and fix residence in the city of Barcelona. More specifically, the formula is as follows:

in the case he himself [refers to the new citizen] would abandon his habitation in the city he would return the mentioned citizenship charter or pay as a fine one hundred *lliures* of Barcelona, of which the venerable royal magistrate of Barcelona (vicario) would receive half and the City the other half⁹¹.

The voluntary act of abandoning the citizenship has been documented very rarely and always as a response to the need for leaving the city. Acting as a guarantor, the weaver of veils Joan Castell returned his son's charter, specifying that the latter had decided to transfer his habitation to the city of Vic, where he will live with his wife.

In the cases that have been documented, those deciding to leave the city chose to return the letter, losing the privileges that citizen status implied. But as the text of the oath itself suggests, the authorities allowed for another possibility, permitting those leaving the city to conserve their charter provided they pay a fine that would be devoted to the city's public works. This double possibility actually sheds light on some contradictions, namely the presence throughout different sorts of sources of individuals that identified themselves as citizens of Barcelona in spite of being officially domiciliated in other

I/3 pp. 87-88 and by F. Carreras, *La ciutat* p. 525. Also In E. Duran, *Apuntes*, p. 55. I would like to thank Prof. Maria Teresa Ferrer i Mallol not only for providing the reference of this important regulation but also for offering her own transcription of it.

⁹¹ This is found in any of the 618 rations included in the citizenship register AHCB, 1C-V,4. Original quote in Latin: «quo casu quo ipse deserat habitationem dicte civitatis restituet dictam cartam ciutadenagii vel exsolvet pro pene et nomine pene centum libras barchinonenses, adquirenda scilicet medietas venerabili vicario Barchinone et altera medietas dicte civitati».

towns and localities, breaking the main requirement of citizenship. In 1424, the merchant Francesc Sarrovira sold a slave to Antoni Rifós, who was identified as a citizen of Barcelona and inhabitant of the parish of Sarrià⁹². More interestingly, Roser Salicrú documented how Bernat Ferrer, inhabitant of the town of Mataró, refused to contribute in the payment of his town's redemption, affirming he was a citizen of Barcelona⁹³.

Having reached a point of control in the process of citizenship acquisition, the authorities introduced somehow their concerns on rejection in the citizenship oath, as it is shown in those records that have been conserved. To face those that wanted to abandon the city with the choice of returning the charter or paying a fine would force them to choose between a definitive renouncement of the privileges of the city, and the compensation of their attitude by paying an amount that was to be devoted to the fulfillment of the city's necessities. Though the main interest of the city was, undoubtedly, to guarantee its fiscal resources, it could also be said that their attempts to define and control the mechanisms of citizenship rejection were actually forcing bad citizens to act as more accomplished ones.

Conclusions

When explored in detail, both from a quantitative and a qualitative perspective, the *Informacions de la Ciutadania* present the public fame and reputation of the citizen as the basis on which citizenship was defined in Late Medieval Barcelona. This reputation was approved and validated by the city's municipal authorities and was in continuity with the monarchy's previous definition. Thus, in 15th-century Barcelona, the citizen was publicly identified as a free individual living stably in the city, creating a household in the city and being committed to its needs – whether they were economic, military, or otherwise. In exchange, the citizen was supposed to be protected by the city's authorities and enjoy fiscal privileges, usually affirmed

⁹² AHPB, Bernat Nadal 58/63 f.17r (1424, January, 15th).

⁹³ R. Salicrú, *Mataró, carrer de Barcelona*, p.18.

through the acquisition of a citizenship charter. These aspects, based on the rights and duties of the citizen, are repeatedly found when approaching the figure of the citizen in other Mediterranean cities⁹⁴. Furthermore, I would also argue the legal validity the municipal authorities granted to a citizen, who was defined through the opinions and memories of his neighbors, was not exceptional in a medieval context where reputation generally had a very significant impact in legal culture⁹⁵. In regard to the actual issue of citizenship, the determining role of “vox et publica fama” in the recognition of the good citizen has been documented in Venice, for instance⁹⁶.

These observations aim at emphasising that the relevance of Barcelona and its sources within citizenship studies does not depend on its specificities, but rather on its usefulness in illustrating how a cultural approach can help to reach a better understanding of medieval citizenship. As mentioned, it is certain that the *Informacions de la Ciutadania* is not a complete collection and suffers from a degree of documentary loss that is difficult to evaluate. Nonetheless, the amount of survived sources is still unique, making it possible to affirm that the municipality completely relied on Barcelonians when having to discern whether a candidate was a good citizen or not. Therefore, a dialogical dimension in the building of the citizenry emerges from these sources. Within this dialogue, Barcelonians reinterpreted the tradi-

⁹⁴ Indeed, I will need, in a further step of my research, to undertake an asymmetrical comparison between Barcelona and other Mediterranean cities, in order to grasp better the meaning and specificities of the Barcelonian case. Cities like Marseille, Florence and Venice will be interesting references of comparison. As mentioned, the case of Venice has been studied in depth by Reinhold.C Mueller. Nonetheless, it will be particularly interesting to compare Barcelona with other cities of the Crown of Aragon, mainly with Valencia and Zaragoza for which some suggestive work has already been produced. For instance, Enrique Mainé and Susana Lozano have intensively researched on the urban elites of Zaragoza (honoured citizens), while the status of the ‘neighbor’, which is not to be found in Barcelona, has been approached for the case of Valencia and other Castilian cities. See, for instance, E. Mainé, *Ciudadanos honrados de Zaragoza* and, for Valencia, M.Cabanes, *Avehinaments (València, s. XIV)*.

⁹⁵ The work of Daniel Lord Smail highlights significantly this issue. See, for instance, D.L. Smail, “Témoins et témoignages”, pp. 423-437.

⁹⁶ R. Mueller, *Immigrazione e cittadinanza*, pp. 42-46.

tional criteria defining and conditioning the citizen. To recreate these interesting reinterpretations was one of the main intentions of this paper. In so doing, the citizen of the Late Middle Ages revealed himself as a figure strongly determined by personal conditions, vicissitudes and experiences: a complex identity that integrated diversity and was full of nuances.

Interestingly, the analysis of the *Informacions* suggests that this flexible and rich dimension of citizen identity was born at the time that the municipality consolidated its autonomy over the Crown. It was just in the peak of its power that the Council of the Hundred seemed to promote a personal citizen identity that was flexible, diverse, and comprehensive but that was supposed to be at the basis of one solid and reliable citizenry. Here, I would only dare to suggest this existing tension between personal and collective identity, which reproduces to a certain extent the constant dialogue between the municipality and Barcelonians in the definition of citizenship. In spite of the limits of this research, which focuses on a limited chronological period and on one type of source, I would argue that all the above leads to considering the figure of the citizen and citizenship as a laboratory from which to explore the mechanisms that determined the building of the urban community. For instance, it seems that a fluid citizenry emerged in Barcelona as the best option with which to face the aftermath of the late 14th-century crisis. Indeed, it was surely this open and diverse citizenry that contributed actively with the Council in the recovery of the city that, after the effects of the plague, fiscal bankruptcy and economic pressure had become an important center of demographical and economic attraction, a trading center which maintained its dynamism until, at least, the 1430s.

Nonetheless, it is important to note that hierarchies were clearly established within this open and fluid citizenry, in which a diversity of ways of living and understanding citizenship were included. More specifically, strong social tensions towards a monopolizing oligarchy need to be considered, since they would play a crucial role in the confrontations of the Catalan Civil War during the second half of the 15th century. These tensions are, however, difficult to grasp from the *Informacions de la Ciutadania*, which tend to give a very optimistic

view of the cohesion of Barcelonian citizenry that needs to be nuanced.

These limitations notwithstanding, this paper has insisted on the value and uniqueness of this source, in an attempt of enhancing the methodological meaning and potential of medieval citizenship. Indeed, in highlighting the dialogical nature of citizenship and its strong cultural dimension, the case of Barcelona shows how the complex links between citizenship and identity formation can be used as an analytical tool with which to reflect on the diversity of strategies, conditions, cases and vicissitudes that determined the constant building of the urban community.

Bibliography

- Angelis, Laura de. "Immigrazione e concessioni di cittadinanza a Firenze e nei comuni italiani tra XIV e XV secolo", in Biaggio Saita (ed.) *Città e vita cittadina nei paesi dell'area mediterranea*, Roma, Viella, 2006, pp. 423-437.
- Batlle i Gallart, Carme. *La crisis social y económica de Barcelona a mediados del siglo XV*, Barcelona, CSIC, 1973.
- Bizzarri, Dina. "Ricerche sul diritto di cittadinanza nella costituzione medievale" in *Studi Senesi*, 32, 1916, pp. 19- 103.
- Bensh, Stephen. *Barcelona and its rulers, 1096-1291*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995; trad. Cat. by M. Lluïsa Parés, *Barcelona i els seus dirigents 1096-1291*, Proa, Barcelona, 2000.
- . "Poder, dinero y control del comercio en la formación del régimen municipal de Barcelona", in *Barcelona, Quaderns d'Història*, vol. 4, 2001, pp 49-58.
- Cabanes Percourt, María de los Desamparados. *Avehinaments (València, segle XIV)*. Acció Bibliogràfica Valenciana, València, 2000.
- Capmany, Antoni. *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la ciudad de Barcelona*, Madrid, 1779 (facsimile of the original edition, accesible on-line).
- Carreras i Candí, Francesc. *La ciutat de Barcelona. Geografia general de Catalunya (vol. III)*, Barcelona, Edicions Alberto Martín, 1916 (facsimile).

- Carrère, Claude. *Barcelone centre économique à l'époque de difficultés. 1380-1462*, Mouton&Co, Paris-La Haye, 1967; trad. Cat. by Hermínia Grau, *Barcelona 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi*, Barcelona, Curial, 1977, 2.voll.
- . "La vie privée du marchand barcelonais dans la première moitié du XVème siècle", in *Anuario de Estudios Medievales*, n.3, 1966, pp. 263-291.
- Casarino, Giacomo. "Tra estraneità e cittadinanza: mercato del lavoro e migrazioni a Genova (secc XV-XVI)", in *Revista d'Història Medieval*, 10, 1999, pp. 85-122.
- Costa, Pietro. *Civitas Storia della Cittadinanza in Europa*, Roma-Bari, Laterza, 1999-2001.
- Cuadrada Majó, Coral. "Barcelona (ss. XIV-XV): Migracions, demografia i economia" in Salvador Claramunt (ed.), *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta: Actes del XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó* (Barcelona-Poblet-Lleida, December 2000), Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 2003.
- Daileader, Philip. *True citizens. Violence, Memory and Identity in Medieval Perpignan*, Leiden-Boston-Köln, Brill, 2000.
- Duran i Grau, Eulàlia. *Apuntes para un estudio sobre la obtención de la ciudadanía en Barcelona a fines de la Edad Media*, Unpublished degree thesis, University of Barcelona, 1957.
- Feliu i Montfort, Gaspar. "La crisis catalana de la Baja Edad Media: Estado de la cuestión" in *Hispania*, LXIV/2, n. 217, 2004, pp. 435-466.
- Ferrer i Mallol, Maria Teresa. "Els italians a terres catalanes (ss. XII-XV)" in *Anuario de Estudios Medievales*, 10, 1980, pp. 393-465.
- Iglesias Fonseca, Josep Antoni. "El bibliòfil Bernat d'Esplugues (+1433) notari i escrivà del Consell de la Ciutat" in *Barcelona. Quaderns d'Història*, vol. 5, 2001, pp. 57-78.
- Mainé Burguete, Enrique. *Ciudadanos honrados de Zaragoza. La oligarquía zaragozana en la Baja Edad Media (1370-1410)*. Grupo de Excelencia CEMA, Zaragoza, 2006.
- Miret i Sans, Joaquim. "Los ciudadanos de Barcelona en 1148" in *Boletín de la Real Academia de las Letras*, n. 67, July-December 1917, pp. 137-140.

- Montagut i Estragués, Tomàs de. "La societat de Barcelona i el seu dret (ss XI-XIII)", in *Catalan Historical Review*, n. 1, 2008, pp. 183-193.
- Mueller, Reinhold. C. *Immigrazione e cittadinanza nella Venezia medievale*, Viella, 2010.
- Navarro Espinach, Germán. "Política municipal y avecindamientos. Análisis de la emigración aragonesa a Valencia (1308-1526)" in *Aragón en la Edad Media. Demografía y sociedad en la España bajomedieval*, Universidad de Zaragoza, 2012, pp. 97-128.
- Ortí Gost, Pere. *Renda i fiscalitat en una ciutat medieval: Barcelona, segles XII-XIV*, Barcelona, CSIC, 2000.
- . "El Consell de Cent durant l'Edat Mitjana" in *Barcelona. Quaderns d'Història*, vol. 4, 2001, pp. 21-48.
- Riesenberg, Peter. *Citizenship in the Western tradition. Plato to Rousseau*, University of North Carolina Press, 1992.
- Roca i Trias, Encarna. "'Unde Cathalanus quasi in Cathalonia stans' La condició jurídica de catalán en el derecho histórico", in *Revista jurídica de Catalunya*, vol 77/1, January-March 1978, pp. 7-44.
- Salicrú i Lluch, Roser. *El tràfic de mercaderies a Barcelona segons els comptes de la lleuda de Mediona (febrer de 1434)*, Barcelona, CSIC, 1995.
- . *Mataró, carrer de Barcelona. Els privilegis reals de 1419, 1424 i 1480 i la concòrida amb Barcelona de 1481*, Mataró, Ajuntament de Mataró, 2000.
- Smail, Daniel Lord. "Témoins et témoignages dans les causes civiles à Marseille du XIIIème au XVème siècle" in Jacques Chiffolleau – Claude Gauvard – Andrea Zorzi (eds.), *Pratiques sociales et politiques judiciaires dans les villes de l'Occident à la fin du Moyen Âge*, Rome, Collection de l'École Française de Rome, 2007.
- Soldani, Maria Elisa. *Uomini d'affari e mercanti toscani nella Barcellona del Quattrocento*, Barcelona, CSIC, 2010.
- . "Mercanti «facitori di facciende grosse»: fiorentini, pisani e lucchesi a Barcellona nel tardo Medioevo" in Lorenzo Tanzini – Sergio Tognetti (eds.) *"Mercatura è arte" Uomini d'affari toscani in Europa e nel Mediterraneo*. Roma, Viella, 2012.
- Van Zaden, Jan Luiten – and Prak, Maarten. "Towards an economic interpretation of citizenship: The Dutch Republic between medie-

val communes and modern nation-states" in *European Review of Economic History*, 10, 2006, pp. 111-145.

Vinyoles i Vidal, Maria Teresa. *La vida quotidiana a Barcelona vers 1400*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1985.

—. "Festes i alegries baixmedievals", in *Revista d'etnologia de Catalunya*, n. 13, 1998, pp. 42-61.

Verdés i Pijuan, Pere. "La ciudad en el espejo: Hacienda municipal e identidad urbana en la Cataluña Bajomedieval", in *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, n. 16, 2009-2010, pp. 157-193.

La Sicilia di Ferdinando de Antequera. Il caso delle *universitates* siciliane

Rosa Rosciglione

Riassunto

Le vicende siciliane svoltesi tra l'arrivo dei Martini (1392) e l'elezione di Ferdinando de Antequera (1412), mostrano da una parte un ruolo dominante della monarchia, che si pone come soggetto regolatore della società e della politica, dall'altra un autonomo sviluppo politico e istituzionale delle *universitates* siciliane. In questo periodo, particolare rilievo assumono i *capitula* – ovvero petizioni – il cui soggetto produttore sono le *universitates*. In questo panorama città e Corte si incontrano e scontrano all'interno di uno Stato non centralistico: il vicereame.

Parole chiave

Vicereame, *universitas*, *capitula supplicationis*, frumento (grano), concessioni.

Abstract

The events that took place in Sicily between the arrival of the Martins (1392) and the election of Ferdinando of Antequera (1412) show one hand a leading role of the Monarchy, that imposes itself as the subject controller of society and politics, and on the other as an independent political and institutional development of the Sicilian *universitates*. During this period the *capitula* – or petitions – whose producers are the *universitates*, are of particular importance. In this scenery city and Court meet and collide within a non-centralized state: the viceroyalty.

Keywords

Viceroyalty, *Universitas*, *Capitula Supplicationis*, Wheat (Corn), Concessions.

Premessa

L'argomento di cui ci si occupa in questa sede intende fornire un contributo alla storia della Sicilia mediterranea nello studio dei rapporti

politico – economico – sociali tra due realtà parallele e contrapposte, le *universitates* e la corte, negli anni cruciali dell'istituzione viceregia¹.

Le vicende siciliane svoltesi tra la fine del 1300 e agli anni '10 del 1400, dall'arrivo dei Martini sino all'instaurazione del vicereame con l'elezione di Ferdinando de Antequera, evidenziano da una parte un ruolo predominante della monarchia, che si pone come soggetto regolatore della società e della politica, dall'altra uno sviluppo politico e istituzionale delle *universitates* siciliane. È questo il periodo in cui, dopo il predominio baronale sull'isola, viene ripristinata l'autorità della corona, rivitalizzati gli uffici centrali e ricomposto lo spazio demaniale, divenuto appannaggio dell'aristocrazia; ed è il periodo in cui le città siciliane sono caratterizzate da una forte volontà di autonomia, che le porta a legittimare il proprio spazio normativo attraverso la stesura di ordinamenti e consuetudini, e a reclamare prerogative e privilegi sottratti nel periodo precedente.

La restaurazione del potere regio all'epoca dei Martini, fu resa possibile grazie ad una politica clientelare, che mirava a destituire i patrimoni dei ribelli a favore degli uomini schieratisi al fianco del nuovo re. Così, se da una parte con il Parlamento di Siracusa del 1398, si ridava corpo al demanio e si ridimensionava il potere baronale, dall'altra, per ingraziarsi i nobili siciliani e catalani che avevano contribuito all'arrivo dei Martini sull'isola, fu necessaria una politica di redistribuzione dei redditi, attraverso patrimoni fondiari, concessioni fiscali, come le *tratte*, e rendite.

Nel giugno 1412, con il concilio indetto a Caspe per designare il nuovo sovrano di tutti i regni della Corona d'Aragona, si pose fine alla guerra civile scaturita alla morte di Martino II di Sicilia e

¹ Lo studio prende avvio dall'analisi dei *capitula supplicationis* conservati nei registri della Real Cancelleria n. 7, 48, 49, 50, 51, presso l'Archivio di Stato di Palermo. L'istituto della Cancelleria ebbe inizio in epoca normanna quale organo della *Curia Regis* con competenze di formazione dei documenti, apposizione del sigillo, registrazione e tassazione degli atti. Nel periodo vicereame si trasforma essenzialmente in ufficio di registrazione, e il suo carattere politico si tramuta in carattere dignitario. Venivano registrate le cosiddette "provviste" soggette alla tassa di sigillo e fatte a seguito di memoriali, disposizioni dirette agli organi centrali e periferici dello Stato, capitoli, prammatiche, nomine di ufficiali, mandati, lettere, provvedimenti di carattere giudiziario e fiscale.

all'instaurazione dell'interregno della regina Bianca di Navarra, e alle speranze siciliane di avere un proprio re autonomo. Fino a quel momento l'isola era stata terreno di scontro di diversi interessi: da una parte la regina Bianca che tentava di legittimare il proprio ruolo; dall'altra il maestro giustiziere Bernat Cabrera che rivendicava per se la reggenza dell'isola; dall'altra ancora i baroni siciliani e le città demaniali reclamavano i propri territori e privilegi espropriati a favore della guerra civile².

Nel periodo intercorso tra Martino I e Ferdinando I, le città furono costantemente presenti sulla scena politica grazie ad un ampliamento delle autonomie. L'abbondanza di diversi tipi di documenti (concessioni di privilegi, petizioni, mandati) consente un confronto delle trasformazioni istituzionali e cambiamenti sociali in diversi centri. Ad esempio, attraverso le concessioni regie e i mandati si possono individuare elementi comuni o difforni tra le diverse *universitas*.

Particolare rilievo assumono le petizioni, il cui soggetto produttore sono le *universitates*. Se l'analisi dei documenti regi permette di evidenziare le trasformazioni istituzionali, quella dei *capitula* permette, in qualche modo, di tracciare un quadro sociologico delle comunità, evidenziando una pluralità di sistemi urbani, e di riflesso mostra sotto un'altra luce l'istituzione viceregia, facendo emergere un rapporto di *do ut des* che lega i due protagonisti.

1. Il contesto storico: dai Martini al vicereame

Il 20 agosto 1372 Giovanna I d'Angiò e Federico IV d'Aragona ridefinivano i rapporti tra Regno di Trinacria e Regno di Sicilia come di vassallaggio del primo verso il secondo, ponendo fine con il Trattato di Avignone alla guerra del Vespro³.

Nel luglio del 1377 Federico IV morì, lasciando come unica erede la figlia Maria, in nome della quale assunse la reggenza il maestro giustiziere Artale Alagona, che si spartì la carica con i rappresentanti

² Sull'argomento F. Giunta, *Aragonesi e catalani*; R. Romano (a cura di), *Storia della Sicilia*, vol. III, pp. 305-407; P. Corrao, *Governare un regno*.

³ F. Giunta, *Aragonesi e catalani*, vol. I, pp. 135 e ss.

di tre delle più importanti famiglie isolate: Manfredi Chiaromonte⁴, Francesco Ventimiglia e Guglielmo Peralta. I quattro governarono autonomamente le aree da loro controllate fino alla riconquista aragonese del 1392⁵.

Dopo il tentativo di nozze tra Maria e Giangaleazzo Visconti attuato dai vicari, nel 1379 Maria fu rapita e consegnata dal nobile siciliano Guglielmo Moncada al re Pietro IV d'Aragona, che costrinse Artale a interrompere le trattative con Visconti, e vietò che le donne potessero succedere al trono siciliano, proclamandosi re di Sicilia e cedendo i diritti sulla Corona al secondogenito Martino duca di Montblanc, che avrebbe retto l'isola in qualità di vicario generale. Il Regno sarebbe poi passato al figlio omonimo del duca, (conosciuto come "il Giovane" per distinguerlo dal padre "il Vecchio"), che sposò Maria nel 1391⁶. Dopo le nozze il sovrano non esitò a ricercare il sostegno delle città demaniali e della piccola aristocrazia isolana, per superare la diffidenza dei baroni, e l'avversione del popolo e del clero. Organizzò una spedizione militare cui partecipò la migliore nobiltà catalana e aragonese, guidata dall'ammiraglio e capitano generale Bernat Cabrera fino all'isola di Favignana. Da qui Martino il Vecchio invitò i baroni siciliani ad incontrarsi a Mazara. Alcuni risposero positivamente; altri insieme ad esponenti del clero isolano ingrossarono

⁴ Sulla famiglia Chiaromonte P. Sardina, *Palermo e i Chiaromonte*.

⁵ Artale Alagona controllava la regione dell'Etna, da Patti a Catania fino a Siracusa; Guglielmo Peralta da Caltabellotta, Sciacca fino a Caltanissetta e Calatafimi; Manfredi Chiaromonte da Palermo fino a Trapani e Agrigento, con epicentro del potere nella contea di Modica; Francesco Ventimiglia Cefalù e la parte interna dell'isola; V. D'Alessandro, *Politica e società*, pp. 107-126; F. Giunta, *Aragonesi e catalani*, vol. I, pp. 149-154.

⁶ L'unione fu fortemente osteggiata da Artale Alagona, Manfredi Chiaromonte e da diversi baroni siciliani che, con l'appoggio di papa Bonifacio IX riuscirono a far dichiarare nullo il matrimonio, in quanto Martino e Maria erano cugini (Maria era cugina del padre di Martino, Martino il Vecchio). L'unico disposto a concedere la dispensa per il matrimonio fu l'antipapa Clemente VII, acconsentendo alla spedizione militare in Sicilia, terra della Chiesa. La Sicilia divenne così terreno di scontro tra Bonifacio IX che fomentava una rivolta anti aragonese - anti ereticale, e il duca di Montblanc che cercava di apparire come il pacificatore che avrebbe rimesso al trono re e regina. S. Fodale, *Scisma*, pp. 45-5; R. Romano (a cura di), *Storia della Sicilia*, vol. III, pp. 356-386.

le fila del movimento anti aragonese che intensificava la propaganda contro gli scismatici⁷. Tra i dissidenti, Andrea Chiaromonte, pagò con la vita, decapitato davanti al proprio palazzo Chiaromonte-Steri⁸ l'1 giugno del 1392, palazzo che da questo momento in poi diverrà proprietà demaniale⁹.

L'egemonia catalana s'impose dunque con violenza, e la restaurazione dell'autorità sovrana fu possibile grazie ad una feroce repressione, e all'adesione quasi di massa delle terre demaniali che volevano chiudere i conti con i baroni¹⁰. Fin da subito era apparso chiaro il tentativo dei due Martini di *aragonesizzare* la classe dirigente siciliana, affidando beni e cariche amministrative a persone di fiducia. Insoddisfatta di una tale politica, la popolazione dell'isola tra il 1392 e 1393 insorse contro gli aragonesi. Baroni, città demaniali e feudali si proponevano di cacciare gli ultimi arrivati. Era un richiamo ai valori del Vespro¹¹.

Tra l'ottobre del '92 e il luglio del '93 la sollevazione interessò il Val di Noto e il Val di Mazara¹². La situazione stava degenerando, tanto che il duca decise di chiedere aiuto al fratello Giovanni, re di Aragona. Nella primavera del '94 arrivarono i soccorsi di Cabrera che sbarcò a Palermo tentandone la riconquista; a Marsala giunse il corpo di spedizione inviato da Giovanni I, che occupò e saccheggiò la città; Catania si ribellò alla guida dal vescovo domenicano Simone del Pozzo¹³. La città fu assediata per mare e per terra; alla fine i cata-

⁷ F. Giunta, *Aragonesi e catalani*, vol. I, pp. 193-194.

⁸ L. Sciascia, "Il palazzo invisibile", pp. 759-766; D. Santoro (a cura di), *Acta Curie Felicis Urbis Panormi*, vol. X, pp. 24-34.

⁹ G. Zurita, *Anales*, vol. IV, p. 765. Così riporta Zurita: «[...] y elprimero del mes de Junio siguiente degollaron a Andres de Claramonte en una plaza delante de su casa por traydor y rebelde: y fue su estado confiscado a la corona real».

¹⁰ H. Bresc, *Un monde méditerranéen*, vol. II, pp. 831-832.

¹¹ Se da una parte Martino non aveva considerato le implicazioni religiose sulla popolazione isolana e aveva fatto credere di esser disposto a ricucire i rapporti con il papato romano, dall'altro Bonifacio IX alimentava l'animo della ribellione; S. Fodale, *Alunni della perdizione*, pp. 357-385.

¹² Sulla configurazione del territorio siciliano, G. Chittolini – D. Willoweit (a cura di), *L'organizzazione del territorio*, pp. 395-444.

¹³ S. Fodale, *Scisma*, pp. 53-55; *Dizionario biografico*, 38, pp. 249-251.

nesi si arresero e il duca di Montblanc, il re e i suoi baroni, entrarono trionfanti in città¹⁴.

Nel 1395 Martino “il Vecchio” salì al trono di Aragona dopo la morte del fratello Giovanni I succeduto a Pietro, con la determinazione di concludere la campagna nell’isola. La Sicilia restò nelle mani di Martino “il Giovane” e si venne a creare un nuovo rapporto tra Corona e baronaggio. Tra la fine del 1396 e l’inizio del 1397 anche le città giurarono obbedienza al sovrano.

Conclusa la lunga fase della resistenza siciliana, il nuovo assetto amministrativo, la restaurazione del potere regio, e il rinnovamento degli equilibri sociali interni, passarono attraverso la rivendicazione rispetto al trono napoletano del titolo di *Rex Siciliae*, la denuncia del trattato di Avignone e il richiamo all’Apostolica Legazia¹⁵. La nobiltà che aveva difeso l’indipendenza era ormai dispersa, e la nuova classe dirigente era costituita dall’*élite* venuta al seguito dei due Martini. I beni dei ribelli furono confiscati e distribuiti ai catalani che avevano reso possibile l’insediamento del re: la distribuzione dei beni coinvolse 88 terre, 26 castelli, 26 casali, e 139 feudi territoriali¹⁶. Con la riorganizzazione interna del Regno l’istituto del Parlamento ebbe nuovo vigore, favorendo l’introduzione di consuetudini e istituzioni catalano-aragonesi.

Il primo Parlamento siciliano aragonese venne convocato a Siracusa nel 1398: si apriva con la conferma delle più antiche libertà del Regno, con l’impegno del re alla salvaguardia della giustizia e della volontà dei sudditi. Tra le norme varate, la ricostruzione del demanio, la riserva regia sulla giustizia penale, il diritto di tutti i sudditi ad appellarsi alla giustizia regia, l’annualità delle cariche municipali, il divieto al cumulo di cariche¹⁷. Alle disposizioni dei capitoli del Parlamento si aggiunse una linea politica che privilegiava le città sul baronaggio¹⁸.

¹⁴ R. Romano (a cura di), *Storia della Sicilia*, vol. III, pp. 369 e ss.

¹⁵ Sull’argomento, S. Fodale, *L’Apostolica legazia*.

¹⁶ H. Bresc, *Un monde méditerranéen*, vol. II, p. 833; E. I. Mineo, *Nobiltà di Stato*, pp. 129.

¹⁷ F. Testa, *Capitula Regni Siciliae*, vol. I, pp. 129-150.

¹⁸ G. Galasso (a cura di), *Storia d’Italia*, vol. XVI, pp. 34-37.

La morte di Maria senza eredi (1401), lasciava disponibile il re di Sicilia per un nuovo matrimonio. A chiedere la mano di Martino per le proprie figlie, i re di Francia, Inghilterra e Navarra; ma il re d'Aragona Martino il Vecchio impose il matrimonio con Bianca di Navarra, avvenuto nel 1402 presso il castello Ursino di Catania¹⁹.

Il 25 luglio del 1409, con la morte in Sardegna di Martino "il Giovane", il padre riuniva nella propria persona le due Corone, ponendo fine all'autonomia del Regno²⁰. Per Martino II si poneva il problema della successione al trono: tutti i suoi eredi legittimi erano deceduti e Martino I aveva lasciato solo due eredi illegittimi, Federico conte di Luna, e Violante nata da una relazione con una concubina²¹. Unica possibilità era legittimare Federico e lasciarlo come suo unico erede. L'anno successivo moriva Martino "il Vecchio". Tutti i domini aragonesi restavano senza un sovrano, mentre la Sicilia rimaneva sotto la reggenza di Bianca di Navarra²².

Iniziava così il periodo dell'*interregno*. La situazione siciliana durante questa fase fu molto complessa. Il vuoto dinastico venutosi a creare azzerava totalmente la situazione del potere sull'isola. Alimentato dalla nostalgia, divampò il mito del regno di Ruggero II e Federico II, mito a cui si legava il desiderio del ritorno del sovrano a Palermo, da sempre sede del potere²³.

¹⁹ G. Zurita, *Anales*, vol. IV, libro X, p. 841; M. R. Lo Forte Scirpo, *C'era una volta una regina*, pp. 151-162; R. Romano (a cura di), *Storia della Sicilia*, vol. III, p. 376.

²⁰ *Ibi*, p. 384.

²¹ Martino e Maria avevano avuto un erede morto però a soli 8 mesi; M. R. Lo Forte Scirpo, *C'era una volta una regina*, pp. 205-206.

²² Lo stesso re di Sicilia ne aveva definito lo status di vicaria generale del Regno, preventivandone la residenza in uno dei castelli presso Aci, Augusta, Catania e lasciandole la dote e la Camera Reginale. Non era la prima volta che la regina si trovava a gestire il potere. La prima occasione si era creata in seguito al viaggio di Martino I in Catalogna nei primi del 1405; R. Romano (a cura di), *Storia della Sicilia*, vol. III, pp. 384-387; M.R. Lo Forte Scirpo, *C'era una volta una regina*, pp. 176 - 220. Sulla questione dotale della regina, Eadem, "La questione dotale", pp. 277-291; R. Starrabba, "Testamento di Martino", pp. 423-451; S. Fodale, "Blanca de Navarra", pp. 311-321; G. Zurita, *Anales*, vol. 4, libro X, pp. 866, 918: «Dejó ordenado que muriendo de aquella enfermedad quedase lugarteniente general del reino de Sicilia la reina doña Blanca su mujer».

²³ M. Ganci (a cura di), *Governare il mondo*, pp. 107-115.

Le varie classi sociali, siciliane e catalane, continuavano a vivere in uno stato di agitazione e nell'incertezza che caratterizzava la questione della successione, lo scontro sulla reggenza acquisiva caratteristiche peculiari, soprattutto ad opera delle forze siciliane animate da spirito autonomista, sostenitori del vicariato della regina Bianca. D'altro canto Cabrera avanzava l'ipotesi secondo cui spettasse a lui la reggenza; rivendicazione che fondava sulla carica di gran giustiziere che ricopriva, massima carica del Regno, richiamandosi all'esperienza di Artale Alagona²⁴. Anche le principali città del Regno entrarono in conflitto: Messina appoggiando la regina, cercava di imporsi sulla Sicilia; Palermo, facendo leva sul partito di Cabrera voleva riconquistare il suo ruolo di capitale del Regno; Trapani, condizionata dalla necessità della sua economia marinara, restava fedele all'Aragona; Siracusa si batteva per l'abolizione della Camera Reginale²⁵.

La prima sollevazione – che riaccese la nuova guerra civile – fu quella di Siracusa che insorse contro la vicaria, sostenendo l'abolizione della Camera Reginale. In aiuto dei ribelli siracusani accorse Cabrera che assediò la regina presso il castello Marchetto. La regina fu liberata da Giovanni Moncada e trasferita a Palermo, che a sua volta era insorta e progettava un matrimonio tra Bianca e Nicola Peralta²⁶, per eliminare la dipendenza dell'isola dalla Corona d'Aragona. L'opposizione della regina portò al fallimento dell'iniziativa della capitale²⁷.

Intanto la guerra civile dilagava: al fianco di Cabrera si era schierato gran parte del baronaggio catalano. Bianca, consapevole del suo stato di inferiorità (le città della Camera Reginale si erano schierate a

²⁴ R. Romano (a cura di), *Storia della Sicilia*, vol. III, pp. 387-407; S. Fodale, "Blanca de Navarra", p. 318.

²⁵ Sull'argomento R. Starabba, "Del dotario delle regine", pp. 199-203, 400; G. M. Agnello, "Città e istituzioni", p. 345; G. Fallico, "L'archivio del Protonotaro", pp. 67-112; idem, "L'ufficio del Protonotaro", pp. 385-411; C. Orlando, *Una città per la regine*.

²⁶ L. Sciascia, "Blanca di Navarra", p. 306; M. A. Russo, *I Peralta*, pp. 143-150.

²⁷ F. Giunta, *Aragonesi e catalani*, vol. I, pp. 252-253.

fianco di Cabrera), non esitò a cercare la via dell'accordo²⁸. Con il favore delle parti, venne convocato un Parlamento a Taormina, città filo-aragonese²⁹. Venne concordato un testo di risoluzione in cui Bianca rinunciava al vicariato in favore di un regime di siciliani da lei presieduto, mentre a Cabrera venivano riconfermate tutte le prerogative come «gran baruni di lu regnu³⁰». Le decisioni di Taormina non risolsero però i problemi.

Nella seconda metà del 1411, il Parlamento catalano inviò un'ambasceria e il 6 maggio del '12 Bianca e Cabrera convennero a Solanto, dove si stabilì che la vicaria abdicasse, mentre Cabrera avrebbe assunto la direzione del governo del Regno: contro queste decisioni si scagliarono i sostenitori della regina. Nel giugno 1412, con il concilio indetto a Caspe per designare il nuovo sovrano di tutti i regni della Corona d'Aragona, si pose fine alla guerra civile e alle speranze siciliane di avere un proprio re autonomo. I pretendenti al trono erano Federico conte di Luna appoggiato dai baroni siciliani, il catalano Giacomo di Urgell, l'angioino Luigi III duca di Calabria, l'aragonese duca di Gandia e il castigliano Ferdinando Trastámara duca di Antequera³¹.

La scelta ricadde su Ferdinando de Antequera³², figlio di Giovanni I re di Castiglia, che assunse la Corona d'Aragona ed ereditò anche la Corona di Sicilia³³. Il nuovo sovrano, basandosi sulla salita al trono siciliano da parte di Martino d'Aragona alla morte del figlio, ricon-

²⁸ Iniziative in tal senso si ebbero a Palermo, Piazza, Caltagirone, Licata, Enna, Caltascibetta, Noto e Nicosia, senza portare ad esiti positivi, in quanto Cabrera non si dimostrò disposto a restituire i beni della Camera Reginale; R. Starrabba, *Lettere e documenti*, pp. 4-5: «et solum dimandavamu la restitucioni di li chitati, terri et castelli di lu demaniu di quistu regnu, di li quali sim stata expoliata, e quistu fachiamu avidi et disiusi di la pachi et statu tranquillu di lu regnu; ala quali adimanda non volci lu dictu misser Bernardu, cum toto hoc, condixindiri».

²⁹ F. Giunta, *Aragonesi e catalani*, vol. I, pp. 255-259.

³⁰ P. Corrao, *Governare un regno*, pp. 145-148.

³¹ R. Romano (a cura di), *Storia della Sicilia*, vol. III, p. 397.

³² Per legittimare la sua posizione nata da un'elezione controversa, elaborò un progetto di "spettacolarizzazione" della sua figura, sia dal punto di vista religioso, che mitico, che politico. Su questo tema si veda F. Massip, *A cos de rei*, pp. 97-120.

³³ Sulla politica di Ferdinando I sui possedimenti della Corona, A. Boscolo, *La politica*.

fermava la scelta dell'unione personale tra le due Corone³⁴. A Caspe il nuovo sovrano ricevette l'investitura, *per anulum aureum*, del Regno di Sicilia, dal papa scismatico Benedetto XIII: regno che, secondo la nuova denominazione, veniva separato in perpetuo dal Regno napoletano e unito al Regno d'Aragona per unione personale³⁵. Ferdinando venne incoronato lo stesso anno a Saragozza con il titolo di re d'Aragona, Sicilia, Valenza e Maiorca, Sardegna e Corsica, conte di Barcellona, duca d'Atene e Neopatria e conte di Rossiglione e Cerda-gna³⁶.

La prima preoccupazione di Ferdinando I fu quella di riportare la concordia fra i sudditi, riaffermando l'autorità del potere regio³⁷. Per questo furono inviati in qualità di ambasciatori³⁸ in Sicilia Romeu Corbera, Martin Torres, Llorens Redon, Fernando de Vega e Ferdinando Vasquez, cancelliere del re, che ebbero il delicato compito, oltre che di favorire un graduale passaggio di poteri fino alla cessione del vicariato da parte di Bianca, di ottenere giuramento di fedeltà da parte di baroni e *universitas*³⁹. Gli ambasciatori ritenevano però che per operare secondo il programma regio, fosse necessario azzerare la situazione del potere. Il processo di esautoramento non fu rapido. Solo nell'aprile del 1413 Bianca cedette tutti i suoi poteri e gli ambasciatori, sostituendosi alla vicaria nella rappresentanza dell'autorità regia, assunsero il titolo di *vicegerentes*, dando così inizio alla riorganizzazione amministrativa del Regno⁴⁰.

³⁴ P. Corrao, *Governare un regno*, p.156.

³⁵ S. Fodale, "Blanca de Navarra", p. 319.

³⁶ R. Salicrú i Lluch, "La coronació", pp. 699-759.

³⁷ F. Giunta, *Aragonesi e catalani*, p. 291.

³⁸ Gli ambasciatori erano dotati di tutte le attribuzioni dell'autorità regale: ricevevano l'omaggio di fedeltà in nome del re, confermavano privilegi, disponevano di riassegnazioni di castelli e città regie, nominavano e revocavano gli ufficiali, convocavano parlamenti, avevano competenze in materia fiscale e giudiziaria; F. Giunta, *Aragonesi e catalani*, vol. I, pp. 300-305.

³⁹ P. Corrao, *Governare un regno*, pp.158 e ss; A. Boscolo, *La politica italiana*, p. 87.

⁴⁰ Riorganizzarono le castellanie e le capitane, affidandone l'amministrazione a persone fedeli alla Corona, stabilendo per ciascun castellano il numero dei serventi. Alla fine del 1413 il re affidò a Fernando Vasquez la carica di procuratore regio e Alfonso Fernandez de la Ribera quella di funzionario del conservatore, con il compito di riorganizzare le dogane, in quanto costituivano il gettito maggiore del Re-

Fermenti indipendentisti animavano ancora i ribelli siciliani che continuarono a manifestare la volontà di un regno autonomo e di un re che non dipendesse dalla Corona. Emblematico il Parlamento convocato a Catania nel 1413 che chiedeva al sovrano di dotare la Sicilia di un *re separatu*⁴¹. Le richieste catanesi si basavano sull'esperienza concreta, secondo cui né vicari, o governatori, o ambasciatori erano riusciti a ben governare l'isola⁴². Fu evidente che in assenza di un adeguato punto di riferimento avrebbero avuto sempre più spazio iniziative volte a sottrarre alla dinastia aragonese il dominio sull'isola. Così, per non pregiudicare la sua posizione nel Regno, Ferdinando promise l'invio del figlio Infante Giovanni duca di Peñafiel per governare la Sicilia⁴³.

L'arrivo di Giovanni determinò un clima distensivo nell'isola, per le speranze che veniva a suscitare la presenza di un infante aragonese al governo. Il duca svolgeva sia il compito amministrativo di viceré⁴⁴, sia un compito di mediazione tra gli isolani e la Corona⁴⁵. L'istituzione viceregia si poneva ora come espressione della tendenza a trasformare l'unione personale delle Corone d'Aragona e Sicilia in unione reale⁴⁶.

A provare il forte desiderio di indipendenza dei siciliani, è un memoriale della città di Messina del 25 gennaio 1416:

gno insieme ai feudi; A. Boscolo, *La politica italiana*, pp. 107-112; P. Corrao, *Governare un regno*, pp. 162-163; A. Baviera Albanese, *Scritti minori*, pp. 3-107.

⁴¹ P. Corrao, "Dal re separato", pp. 65-78.

⁴² I riferimenti andavano a Giacomo II luogotenente del padre sino alla morte di questi; l'Infante Federico, il maestro giustiziere Artale Alagona e i vicari con cui si era spartito il potere; la stessa regina Bianca alla morte del marito; R. Starrabba, *Lettere e documenti*, pp. 211-216.

⁴³ P. Corrao, *Governare un regno*, pp. 181-182.

⁴⁴ Sulla storia e sviluppo dell'istituto di viceré, C. Giardina, "L'istituto del viceré", pp. 189-294.

⁴⁵ Giovanni riorganizzò l'amministrazione e le finanze del Regno, provvedendo ai bisogni delle singole *universitas*, cercando di sopperire ai disagi economici che gravavano sulla popolazione a causa delle recenti guerre civili. Fece abolire alcuni uffici, come la luogotenenza del maestro razionale, stabilì che gli armati a servizio della Corona diminuissero da quattrocento a trecento, e che i salari degli ufficiali e giudici fossero pagati. A. Boscolo, *La politica italiana*, pp. 116-117.

⁴⁶ F. Giunta, *Aragonesi e catalani*, p. 319.

Item notificari et ultimo excusarini ala sua excellencia però ki li facti preteriti et eciam li presenti ni dimostranu ki lu regnu per l'absencia di Signuri Re gubernandusi per altri e per la sua maestà si diminuixi, intendimu mandari ala presencìa di la sua maestà ad supplicari ki sia sua mercè darini Re separatu dependenti di la sua signuria. Pertantu la sua serenitati di quistu non digia supportarisi ca si cerca per propriu beneficiu di la maestà di lu dictu signuri et ancora di tuctu lu regnu⁴⁷.

Già dalla fine del 1415, da quando era giunta nell'isola voce della grave infermità di Ferdinando, i siciliani avevano pensato di stringere i tempi e di porre l'Aragona davanti al fatto compiuto. Nonostante Giovanni continuasse a rifiutare la Corona di Sicilia, fu acclamato re durante la seduta del Parlamento tenutosi a Palermo all'inizio del 1416⁴⁸.

Il 2 aprile 1416 moriva il re d'Aragona e Sicilia Ferdinando I e al trono succedeva il primogenito Alfonso V detto il Magnanimo⁴⁹. A lui toccò cercare la soluzione alla questione siciliana. Inviò il suo legato Antonio Cardona per convincere il fratello a ritornare in patria: Giovanni allettato dall'idea di governare in tranquillità sul Regno di Navarra, il 21 agosto 1416 lasciò l'isola. Il posto di viceré di Sicilia fu affidato al vescovo Domenico Ram e ad Antonio Cardona⁵⁰.

Con la partenza di Giovanni veniva a mancare il punto di riferimento per eventuali spinte autonomistiche che non volessero apparire come atti di ribellione.

⁴⁷ Memoriale, in cui si fa richiesta di un Re autonomo dalla Corona d'Aragona, con riferimento agli eventi passati che avevano sconvolto l'isola; Archivio di Stato di Palermo (d'ora in poi A.S.P.), *Real Cancellaria* (d'ora in poi *R.Canc*) reg. 51, cc. 206v-207.

⁴⁸ G. Zurita, *Anales*, vol. 5, libro XII, p. 117. Con queste parole Zurita descrive il desiderio e l'ostinazione dei siciliani: «Passo con todo esto tan adelante la porfia de los Sicilianos, quel es parecio ser buena ocasiona quella, de intentar lo que hizieron sus antecessores en los tiempos passados, con otro Principe de la casa real de Aragon, quel es salio hecho tan a su proposito, quando alcaron por Rey al Infante don Fradrique, a pesar del Rey don Jayme su hermano».

⁴⁹ Sul regno e la politica di Alfonso si rimanda ad A. Ryder, *Alfonso the Magnanimous*.

⁵⁰ F. Giunta, *Aragonesi e catalani*, pp. 329-330.

2. *I rapporti tra universitas e Corte nei capitula supplicationis*

I *capitula*, cioè le richieste che le *universitates* inviavano al re per mezzo di un'ambasciata, ci mostrano quello spaccato socio-politico attraverso il quale è possibile analizzare il rapporto tra città e Corte. Questi testi, costituiti come sono da due livelli (le richieste delle città e le relative risposte regie) e caratterizzati da un differente linguaggio, rappresentano due diversi attori sociali: città e Corte. E dall'interazione tra questi è possibile evidenziare le pluralità dei vari sistemi urbani.

L'elezione di Ferdinando de Antequera avveniva quando sull'isola iniziavano ad avvertirsi le tristi conseguenze della guerra civile, cioè quando si era aggravata la crisi economica del regno e delle grandi città isolate, e si avvertiva la penuria di rifornimenti, tanto che Bianca fu costretta a vietare l'esportazione all'estero del grano⁵¹.

Un filo conduttore unisce le *universitates*, dalla Sicilia orientale a quella occidentale. Sebbene ogni città sia caratterizzata da proprie peculiarità, ricorrono le medesime tematiche, economiche-sociali-politiche, nelle richieste inviate alla Corte. Tra l'elezione al trono di Ferdinando e l'arrivo sull'isola dell'Infante Giovanni le petizioni aumentarono, e le *universitates* come Siracusa, Messina, Milazzo, Erice, Trapani, Alcamo, Malta, si mostrarono bisognose di sostegno e concessioni: riconferme di privilegi, liberalità ed esenzioni fiscali concessi dai precedenti sovrani; la possibilità per i propri cittadini *fidi digni* di concorrere agli uffici municipali e regi, nel tentativo di ridimensionare il potere di alcuni ufficiali (capitani e castellani, preposti alla sicurezza pubblica); riqualificazione del territorio demaniale, oggetto di espropriazione durante il periodo di anarchia baronale e interregno; necessità di vettovaglie e richieste di estrazione di frumento dai caricatori, in quanto la guerra civile e i successivi divieti regi avevano messo in ginocchio l'isola; necessità di interventi in materia di opere e sicurezza pubblica, come la riqualifica delle darsene necessarie per la costruzione di galee e di conseguenza alla lotta contro i saraceni, o dei castelli essenziali per la difesa dell'isola.

⁵¹ R. Starrabba, *Lettere e documenti*, p. 148.

Proprio perché i documenti sono specchio della società, si intuisce da una parte la difficile situazione di penuria e crisi in cui versava l'isola in quegli anni, dall'altra la volontà delle singole *universitas* di guadagnarsi un spazio autonomo sulla scena politica-sociale-commerciale.

2.1 Richieste di uffici e riconferme di privilegi

Il 28 giugno 1413 la città di Milazzo⁵² presentava i suoi capitoli, in cui chiedeva primariamente la riconferma dei privilegi concessi da re Pietro e da Martino I. Supplicava che tutti gli uffici, soprattutto la capitania, fossero concessi ai cittadini *fide digni* della città, in quanto più volte i capitani forestieri, costretti ad allontanarsi dalla città, avevano tenuto la carica per poco tempo. Richiedeva inoltre la riconferma del privilegio soppresso e concesso da Martino il Giovane, in virtù del quale l'*universitas* percepiva annualmente due onze. Milazzo, terra demaniale del Val Demone, non sopportava gli abusi dei feudatari, e memore di alcune ingiustizie concesse da Martino, chiedeva l'annullamento di tali decisioni, eccetto per quattro cause nelle quali doveva intervenire lo stratigoto. Chiedeva che il castellano e il capitano non intraprendessero alcun commercio e che il castellano non interferisse in nessun modo all'esterno del castello, col divieto di tenere pecore e porci nei territorio proibiti. Doveva però esser investito di pieni poteri (tranne i quattro casi predetti, probabilmente legati alle consuetudini) nel punire i soldati del castello macchiatisi di qualche delitto; supplicava che i soldati non portassero armi in città e i vicegerenti approvavano, ad eccezione del caso in cui i soldati accompagnavano in città il castellano. Si desiderava inoltre che i cittadini concorressero al reclutamento di *genti d'armi* e che gli *homini digni* potessero concorrere agli uffici del regno. E facendo menzione di alcuni capitoli, cui Martino aveva inserito la clausola *si ita est*, ne chiedevano la conferma a Ferdinando⁵³.

⁵² A.S.P., *R.Canc.*, reg. 49, cc. 47-49.

⁵³ A.S.P., *R.Canc.*, reg. 49, c. 49: «Item in lu adventu di la santa anima di lu serenissimu signuri re la ditta universitati fichi certi capituli et presentauli alu dittu signuri supplicandu ki fussiru confirmati li quali lu dittu signuri li confirmau tutti et a chasquidunu fichi sua risposta et in alcuni cum la clausula si ita est però supplica

L'*universitas* di Monte San Giuliano⁵⁴ (Erice) scriveva, nei capitoli del 26 ottobre 1413, che qualora si fosse proceduto al cambiamento di quelli che occupavano le cariche di capitano e di castellano, desiderava un capitano fedele al re, atto a rendere giustizia a tutti *da lu maiuri finu a lu minuri*, e come castellano chiedevano l'invio di un castigliano o un catalano, che avesse adempito i suoi compiti, e fosse libero da ogni influenza dei feudatari. Questa richiesta è significativa, poiché ci dimostra come l'elemento catalano fosse ormai ben integrato con la compagine siciliana. Ostili a qualunque insurrezione, chiedevano che il capitano risiedesse in modo permanente nella loro terra, allontanandosi solo in caso di necessità, per evitare che la giustizia fosse esercitata da un sostituto, investito di minore autorità; che otto o dieci cittadini formassero con i giurati un parlamento generale per decidere ogni questione, poiché spesso alcuni *ignoranti et di pocu virtuti* contraddicevano gli ordini degli ufficiali. I vicegerenti, pronti a soddisfare le richieste stabilivano a proposito del parlamento generale, di ricorrere sempre al capitano, che avrebbe eseguito i giusti ordini⁵⁵.

I sindaci Antonio Falzone, Bartolomeo de Celona e Giovanni Viglieri e gli ambasciatori Luigi de Plezasto e Antonio Bagnone l'11 febbraio 1416 presentavano all'Infante Giovanni un capitolo per conto dell'*universitas* di Malta⁵⁶, in cui facevano menzione di un antico privilegio concesso da Martino, per il quale tutti gli abitanti dell'isola erano stati esentati dal pagamento della dogana nelle città e terre demaniali, ed essendo stato abrogato tale privilegio dai vicegerenti, i cittadini ne supplicavano la riconferma. L'isola era sottoposta al pagamento del dazio di *meza tracta*, diversamente dalle altre città della Sicilia che ne erano libere, così si richiedeva che Malta e Gozo venissero considerate alla stregua delle altre *universitates*. Negli ultimi quarant'anni l'isola aveva sofferto, da una parte a causa dei baroni

la ditta universitati ki sia vostra mercii conrfirmarili lu privilegiu ki lu dittu signuri fichi confirmandu li ditti capituli et si necesse est prebari la ditta clausula si ita est».

⁵⁴ A.S.P., *R.Canc.*, reg. 48, cc. 96-97.

⁵⁵ V. Orlando, *Ricerche sulla storia*, pp. 98-99.

⁵⁶ A.S.P., *R.Canc.*, reg. 51, cc. 68v-72; V. Orlando, *Ricerche sulla storia*, pp. 171-174; L. Genuardi – S. Giambruno, *Capitoli inediti*, pp. 375-382.

che se ne erano appropriati, e dall'altro per le incursioni saracene che avvenivano con molta facilità a causa della non curanza dei capitani. Solo quando l'isola fu ricondotta al demanio per volontà di Martino, i maltesi sperarono in un miglioramento del loro stato, così che il re aveva affidato la guardia dell'isola a tutti i cittadini dietro divieto di abbandonare per denaro la carica. Chiedevano l'intervento di Giovanni affinché la carica di giudice e capitano durasse solo due anni, in modo da non mutare la carica in signoria, e che i sindaci e i capitani eletti andassero personalmente ad eseguire i loro uffici come era stato stabilito in tutto il regno, e fossero assistiti da *tri homini fide digni* nominati dai giudici e dal consiglio. L'Infante aveva disposto che gli uomini ordinati alla custodia dell'isola con cavalli e armi, che avevano abbandonato i propri uffici, rioccupassero i propri posti, contro minaccia della confisca beni, ma alla richiesta della nomina di tre uomini rispose: *ca la autoritate di lu signuri basta a stringiri omni homu a la iusticia*. Chiedevano di esser liberati dalla gabella del vino stabilita da Martino, soppressa dai vicegerenti e riordinata dall'Infante per riparare il castello dell'isola, mentre i cittadini erano gravati dalla gabella della maramma⁵⁷ per fari *lu castellu di mari*. Nei tempi passati era stata deputata per la maramma del castello la *taberna* di esso, che rendeva cinquanta onze annue. Martino l'aveva donata al castellano Desgvanecs, e aveva stabilito che gli uomini alla guardia del castello dovessero pagare cinquanta fiorini da dedicare alle spese della maramma. Non essendo sufficiente a coprire le spese, aveva introdotto la gabella del vino per provvedere alle riparazioni del castello. Esponevano desideri sui compiti del castellano del castello a mare: non doveva occuparsi *di la taglata* del castello, rispettando le consuetudini dei precedenti castellani; non doveva affidare alcuna *fusta navi oy na-*

⁵⁷ Il termine *maramma*, di origine araba, veniva utilizzato per indicare sia la costruzione o la riparazione di un edificio, sia i materiali. Con *maremmarius*, si designava il maestro muratore che assumeva tutte le funzioni della costruzione, dal disegno dell'architetto al taglio dei materiali alla costruzione delle fondamenta. All'interno della maramma, rientravano, ovviamente, anche quei mestieri subalterni necessari e indispensabili ai fini costruttivi: i *perratores* (tagliavano le pietre nelle cave), i *calcararii* (lavoravano nelle fornaci di calce), *carrocarii* (trasportavano i materiali al cantiere), i *celemidarii* (artigiani autonomi specializzati nella produzione di tegole e mattoni); M. Pacifico (a cura di), *Una stagione in Sicilia*, pp. 525-563.

vili ad mari o assumere cariche appartenenti all'ufficio di capitano o altri; non poteva trattenere alcun delinquente nel castello, anzi per punire chi si fosse macchiato di crimine avrebbe dovuto provvedere ad inviarlo al capitano o a chi poteva farne giustizia, e chiedevano i cittadini che la castellania e la capitania avessero uomini distinti e separati, in modo da tutelare l'isola, in quanto impossibile per una sola persona adempiere ad entrambe i doveri, distando il castello dalla città otto miglia. E riguardo agli uomini scelti per ricoprire le cariche di castellano e capitano, chiedeva fossero persone rette e istruite, che avessero già ricoperto altre cariche. Chiedevano infine di tenere armato sempre il castello a mare, essendo l'isola di Malta primo avamposto a guardia del Regno⁵⁸.

Da questi documenti appare evidente la volontà da parte delle amministrazioni locali di distinguere gli ambiti di potere. Le città cercano ora di difendere quanto più possibile il proprio spazio autonomo, riacquisito con fatica, e alienato prima durante il periodo dei quattro vicari, e poi durante il regno dei Martini. Era questo il periodo in cui la feudalità scopriva la demanialità e le magistrature cittadine, e baroni e uomini di legge trasformavano le cariche politiche in vere e proprie signorie, destabilizzando quello che era lo spazio autonomo e demaniale dell'isola.

2.2 Crisi economica e riqualifica del territorio isolano

Il 19 luglio del 1414⁵⁹ i messinesi per tramite degli ambasciatori Angelo Balsamo e Geronimo de Agosto⁶⁰, presentavano un altro capitolo, in cui raccomandavano per primo la città e i suoi diritti, gli ufficiali e i cittadini. Dichiaravano che i messinesi, avendo sofferto rapine da parte degli ufficiali di Palermo, in denaro, legna e vino, avevano fatto sequestrare *dinari et robba di palermitani*, e restituite le rispettive istanze per *hobediri a loru cumandamenti*, confidavano nella promessa

⁵⁸ A.S.P., *R.Canc.*, reg. 51, cc. 68v-72.

⁵⁹ A.S.P., *R.Canc.*, reg. 48, cc.182v-186. In appendice doc. n. 1. La particolarità di questo documento, oltre che nel contenuto, sta anche nella forma linguistica utilizzata: una forma ibrida di volgare siciliano misto a elementi latini e iberici.

⁶⁰ Geronimo de Agosto, giudice di Messina, addottoratosi a Bologna, fu uomo di grande prestigio a Messina, tanto da essere ambasciatore dell'universitas a Corte.

di risanare i danni subiti entro dodici giorni. Supplicavano inoltre, che per impedire nuovi inconvenienti, fosse reso noto il privilegio di cui godeva la città, il capitolo di Federico IV, in virtù del quale tutti i privilegi, capitoli e costituzioni concessi dai sovrani passati fossero nel dubbio intesi in favore ed a vantaggio della città⁶¹. Poiché fra la corte del stratigoto e dei consoli esistevano delle differenze, chiedevano che gli ambasciatori avessero la possibilità di rimettere l'affare a persone esperte e non sospette alle parti, e che i castellani di Santa Lucia di Messina, di Taormina e di Mola fossero messinesi e non forestieri, in modo da esser conformi alle disposizioni di Martino; manifestavano anche il desiderio che si potessero estrarre liberamente le vettovaglie per uso e bisogno della città, onde evitare ciò che si era verificato l'anno precedente, in cui si era comprato frumento per uso della città fuori da Messina, e non si era poi consegnato per il divieto di estrazione dai caricatori, tanto che si era stati costretti a rubarne con violenza soprattutto ai genovesi che abitavano in città. Chiedevano dunque che *l'universitas* fosse rifornita di duemila salme di frumento, in ricompensa ai danni subiti; che *l'universitas* potesse fare rifornimento di vettovaglie nei caricatori del Val di Noto *Bruca e Bindicari*, visto l'ordine del maestro portulano di non caricare negli altri porti del regno; chiedevano un intervento immediato sul palazzo e *chi vi plaza fari reparari la tarsiana di Missina la quali pati detrimentu et ruina*, tanto che più un indugio avrebbe causato una spesa maggiore. Così accolte le suppliche, i vicegerenti davano mandato ai maestri razionali per le riparazioni del palazzo e della darsena, di scrivere a Timbore Cabrera che si era impadronita degli introiti sul grano della darsena e a Nicolò Castagna, affinché fossero risanati alla Corte i loro debiti a vantaggio della darsena. Gli ambasciatori esposero che le due galee che si dovevano armare dietro loro richiesta contro i barba-

⁶¹ Già il 3 gennaio 1413 Ferdinando I aveva confermato tutti i privilegi della città di Messina. Camillo Giardina (a cura di), *Capitoli e privilegi*, p. 184: «omnia et singula privilegia gracias franquitates immunitates libertates ritus consuetudines statuta et bonos usus dicte civitatis et suorum membrorum iudayce et aliorum, nec non omnes gracias, officia, beneficia, et commoda ad tempus ad beneplacitum ad vitam vel in perpetuum civibus ipsius civitatis per illustre predecessores nostros recolende memorie concessa».

reschi avevano bisogno di riparazioni, rese difficili per la mancanza di denaro, e i vicegerenti si mostrarono disposti a provvedere, purché le due galee fossero armate al più presto. Chiedevano infine che ai veneziani non fosse permesso di avere loggia e console a Messina, così come i messinesi non ne avevano a Venezia, sebbene a Genova e in Catalogna i siciliani godevano di molti vantaggi, al pari di catalani e genovesi a Messina⁶².

Messina, continuamente alle prese con i problemi di approvvigionamento, stretta com'era in una lingua di terra, tra mare e monti, non disponeva di campi coltivati né di un vasto contado. Trovava sfogo nella vicina piana di Milazzo e nella Calabria, considerata magazzino di rifornimento indispensabile per scongiurare possibili carestie. Si faceva in modo che le aree che necessitavano di frumento fossero aiutate e rifornite nelle zone che ne abbondavano. Grave era la mancanza di un contado atto alla produzione granaria, vista l'importanza del commercio e dell'esportazione di cereali per la Sicilia. Così la mancanza di un contado esteso, favorì lo sviluppo di una vita economica e sociale diversa, e del mare veicolo di traffici e fonte di guadagno. La vitalità della comunità mercantile messinese, in Sicilia la più grande e potente, era legata alla mole di privilegi e concessioni ottenute sulle risorse locali. Il settore commerciale risultava però essere controllato da operatori stranieri, favoriti dalla Corte che ricambiavano finanziando la spesa pubblica⁶³.

Grazie alla sua posizione all'incrocio tra le rotte marittime est-ovest e nord-sud, la Sicilia offre alla mercatura mediterranea una rete di buoni porti, attrezzati e collocati in centri urbani di notevoli dimensioni, capaci di svolgere un ruolo di supporto logistico e di offrire sia servizi di intermediazione finanziaria e notarile, sia un mercato prospero di importazioni. Le città portuali che punteggiano le coste siciliane, offrendo basi sicure sia per rotte che dalla costa del Levante spagnolo o dal golfo ligure raggiungono il Nord Africa o le isole del Mediterraneo orientale, sia per tragitti che collegano l'oriente mediterraneo con le aree tirrenica e adriatica, sono almeno quindici. Inol-

⁶² V. Orlando, *Ricerche sulla storia*, pp. 102-106.

⁶³ D. Santoro, *Messina l'indomita*, pp. 42-47.

tre la grande disponibilità di risorse granarie rendeva il mercato siciliano appetibile per diversi motivi: dal commercio e dalla speculazione dei singoli mercanti all' approvvigionamento delle *universitates* gestito direttamente dalle amministrazioni comunali. I traffici granari erano poi sostenuti da un sistema di porti deputati e organizzati allo scopo (i *caricatori*) e dal controllo regio delle licenze di esportazione, attraverso l'instaurazione di relazioni tra attività mercantili e poteri pubblici⁶⁴.

Il caricatore di Brucoli, insieme al porto di Siracusa, ricadeva nella giurisdizione della Camera Reginale. *Bruca* raccoglieva e stoccava la produzione dei "campi Leontini", posto su un litorale affollato di scali, almeno fino al XV secolo, costituendo lo sbocco di tutto l'*hinterland* che faceva capo a Lentini. La vivacità di questo caricatore è evidente poiché, nonostante le sue modeste misure ed essendo sprovvisto di uno spazio mercantile, ospitava le fiere del grano. *Bruca* risultava ben inserita sulle rotte commerciali orientate oltre che sulle brevi, anche sulle lunghe distanze⁶⁵. Maggiormente i suoi frumenti servivano all'approvvigionamento del Val Demone, storicamente deficitario. In tal modo Messina viveva un rapporto simbiotico con Brucoli, luogo di consumo per eccellenza. Proprio per la sua vivacità commerciale, aveva sempre attirato l'attenzione di molti, tanto che già Martino aveva concesso rendite perpetue sul caricatore di Brucoli a Ugo de Santa Pace; nel 1413 venivano affidate a Nicola Castagna 1000 tratte gratuite da Brucoli e Vendicari, e Fernando de Vega riceveva in perpetuo 100 fiorini di Firenze sui proventi del diritto dei 4 grani per salma⁶⁶.

La Sicilia ha occupato certamente un posto rilevante nell'insieme di fornitori, e non è sempre fu in grado di rispondere con un adeguato approvvigionamento alle chiamate provenienti dalle aree urbane, a causa dell'ampia diversificazione delle aree geografiche di raccolta.

⁶⁴ P. Corrao, "Uomini d'affari", pp. 139-140.

⁶⁵ Tra il 1392 e 1407 risulta essere tra i 18 approdi dell'isola, con un totale di esportazione del 18,07% sul totale della Sicilia *ultra*.

⁶⁶ F. Barna, "Il caricatore di Brucoli", pp. 237-256.

L'isola costituì un posto essenziale per l'economia dei suoi clienti: Catalogna, Genova e Toscana⁶⁷.

Il commercio genovese si concentrava maggiormente sulla Sicilia occidentale, basato quasi unicamente sull'importazione in Sicilia di oro e argento, e l'esportazione di formaggi e panni di lana. Dal punto di vista politico, i rapporti con la città ligure, furono comunque ambigui. Fin dall'arrivo di Martino I, Genova si schierava su un doppio fronte: favoriva economicamente il nuovo re, e appoggiava ufficiosamente i baroni ribelli. Anche durante l'interregno aveva osteggiato l'Aragona sul dominio in Sardegna, e in Sicilia sosteneva Cabrera e forniva aiuti alla vicaria. Cabrera aveva cercato di accattivarsi l'amicizia della repubblica marinara, liberando i prigionieri genovesi catturati in Sardegna da Martino, e trasferiti in Sicilia, e Genova durante l'assedio del castello Marchetto aveva inviato due navi armate in sostegno al maestro giustiziere. Bianca indisposta dall'atteggiamento genovese, ottenne dal consiglio degli Anziani un aiuto cospicuo ricompensato con la libertà senza limiti di commercio su tutta l'isola. Un atteggiamento d'amicizia (seppur dubbia) mantenuto su tutti fronti, anche quando giunsero i vicegerenti, e le galere genovesi stanziavano a guardia dell'isola nelle acque trapanesi e palermitane⁶⁸.

Ampiamente diversificato era invece il commercio tra Sicilia e Catalogna: la prima esportava cotone maltese, lo zucchero, il salnitro, gli schiavi e il formaggio; la seconda in prevalenza tessuti di lana⁶⁹. Lo spazio commerciale siciliano si era ulteriormente ampliato in occasione del Parlamento del 1398⁷⁰. Ciò avrebbe sicuramente costituito un vantaggio per la corte, ma anche per i sudditi, garantito dall'afflusso di ricchezza e dal contatto con i grandi flussi commerciali e finanziari europei. La massiccia presenza mercantile straniera,

⁶⁷ H. Bresc, *Un monde méditerranéen*, p. 523.

⁶⁸ F. Giunta, *Aragonesi e catalani*, pp. 272-273.

⁶⁹ S. R. Epstein, *Potere e mercati*, pp. 303-304.

⁷⁰ F. Testa, *Capitula Regni Siciliae*, vol. I, p. 147. «Item sue placet maiestati quod singuli mercatores possint tute venire et in Sicilia stare et redire pacifice et quiee cum rebus et mercibus eorum: ex hoc enim sequetur honor et utilitas regia ac regni divitie et incrementum».

già a partire dal XIV secolo, interessa il mondo mercantile nel suo complesso: non solo piccoli mercanti e armatori, ma sul mercato isolano si registra la presenza delle grandi compagnie mediterranee come gli Acciaiuoli⁷¹, i Peruzzi, i Bardi, e i catalani Saforcea⁷². Molti mercanti genovesi, fiorentini, pisani o catalani operavano stabilmente nel regno, arrivando, grazie alle fortune del commercio, ad occupare posizioni eminenti all'interno delle *élites* urbane. Già dalla conquista martiniana la carica di maestro portulano, era divenuta appannaggio di genovesi e catalani, chiaro segno dell'elevato grado di integrazione sia del commercio isolano nell'area mediterranea, sia di elementi stranieri all'interno del tessuto socio-politico siciliano. Ciò è dovuto alla convergenza di interessi tra mercanti, Corona e società siciliana. La ricchezza fondamentale dell'isola, la produzione granaria, necessitava di esser valorizzata con una commercializzazione su larga scala, possibile solo con imprese capaci di investire e rischiare grandi capitali nell'acquisto delle derrate, nell'armamento o nel nolo di navi, e di garantire uno sbocco sui mercati. Esportazione e importazione significavano sia per la Corona che per le città entrate fiscali e doganali, e la presenza di mercanti di diverse nazioni, ognuno dotato di proprie strutture e capitali, offriva maggiori possibilità di disporre di finanziamenti e di sbocco sui mercati. Poiché capitava spesso che gli ufficiali regi o cittadini, avendone facoltà, in tempo di carestia costringessero i mercanti, le cui navi erano cariche di frumento, a vendere parte del grano, la condizione di mercante straniero esigeva un sistema di garanzie. Il panorama delle presenze mercantili appare strutturato per *nationes*, che hanno nella chiesa e nella loggia e nel consolato il proprio centro di aggregazione. A godere del privilegio di istituire dei consolati erano molte *nationes*, tra cui quella catalana e genovese (così come si riscontra nel capitolo di Messina). Il console costituiva il punto di riferimento per le attività dei connazionali: a lui spettavano i diritti fiscali sulle merci importate, custodiva i pesi e le misure legali presso la comunità di appartenenza cui tutti dovevano riferirsi, curando la conservazione dei beni dei mercanti defunti, e in-

⁷¹ Sull'argomento si rimanda a F. P. Tocco, *Niccolò Acciaiuoli*.

⁷² M. Del Treppo (a cura di), *Sistemi di rapporti*, pp. 87-89.

tervenendo a Corte in favore di singoli membri o per supplicare nuovi privilegi collettivi, e aveva giurisdizione civile e criminale sui suoi connazionali⁷³.

In un capitolo del 14 giugno 1415 i messinesi supplicavano l'intervento del re, poiché spinti dalla mancanza di provviste le avevano sottratte soprattutto ai genovesi, e temendone la vendetta, chiedevano che i genovesi derubati, fossero ricompensati con seicento salme. I messinesi si erano macchiati di crimine a causa del divieto di estrarre frumento dai porti e luoghi dovuti, e supplicavano che i cittadini potessero estrarre per l'avvenire viveri da qualunque luogo e porto senza proibizione. Facevano menzione inoltre di un privilegio concesso dai re precedenti e confermato da Ferdinando, in virtù del quale la carica della castellania di Piana Milazzo e Taormina doveva esser concessa esclusivamente a messinesi, eletti dalla città e confermati poi dal re. Supplicavano che fossero osservati tutti i privilegi e grazie dei re precedenti sulla secrezia e su alcuni luoghi confermati da Ferdinando, e volevano dimostrare che il mutuo imposto dalla sinagoga era ingiusto perché contrario ai privilegi della città che ne subiva il peso, in quanto la sinagoga era sottoposta ad alcuni servizi per diritto di servitù, e sottratta ad altri obblighi cui erano sottoposti i messinesi. E saputo che l'Infante aveva intenzione di vendere la galea da loro costruita, per la difesa dai pirati, chiedevano che la città non ne fosse privata, così il viceré ne riconosceva il bisogno e concedeva alla città di disporne nel modo più conveniente⁷⁴. Non dobbiamo dimenticare però che anche i siciliani avevano preso il gusto e l'abitudine di praticare la pirateria, considerata quasi come un'arte. In linea di massima veniva esercitata contro gli infedeli anche da navi non armate, e costituiva una fonte di reddito, in quanto alimentava il mercato degli schiavi, spesso poi scambiati coi prigionieri cristiani; ma accadeva molto più spesso che venisse scambiato grano in cambio di schiavi di colore coi saraceni⁷⁵. Le galee, costituivano una forma di navigazione ibrida, che utilizzava sia la forma umana (gli schiavi), sia all'occasione la forze eolica, e come nave da attacco at-

⁷³ *Ibi*, pp. 90-94.

⁷⁴ A.S.P., *R.Canc.*, reg. 50 cc. 29v-30v; V. Orlando, *Ricerche sulla storia*, pp. 125-132.

⁷⁵ C. Trasselli, *Mediterraneo*, pp. 123-124.

traverso lo speronamento, aveva sui fianchi degli avamposti nei quali si posizionavano balestrieri ed arcieri. Allo speronamento seguiva in genere l'abbordaggio e il combattimento corpo a corpo. I cantieri in cui venivano costruite o riparate le galee erano le darsene, appositi bacini circondati da scali e altri edifici adibiti ad officine e magazzini. La *tarsana* messinese iniziò a svilupparsi in epoca normanno-sveva, essendo la città uno dei punti più importanti di passaggio tra il Mediterraneo occidentale, orientale e insulare del regno. Durante il periodo angioino si avviò un progetto di potenziamento della flotta, ma dopo il Vespro, la produzione navale subì un calo, in seguito alla pratica di affittare le galee forestiere in caso di conflitto⁷⁶. Nonostante gli arsenali siciliani continueranno a dimostrare una certa capacità costruttiva, attraverso i capitoli di suppliche di Messina e Trapani risulta evidente la decadenza delle darsene all'inizio del vicereame.

Nel giro di pochi giorni i messinesi inviavano due capitoli all'Infante. Il primo il 28 febbraio 1416 per mezzo di Giovanni Crisafi, in cui si mostravano le grandi necessità e ristrettezze della città ed esponevano il bisogno di riparazione delle mura, e chiedevano di essere liberati da pesi inutili di tasse e dagli aggravi dei castellani del distretto, che intentavano processi contro i cittadini⁷⁷. Il secondo capitolo, datato 8 maggio, venne presentato per mezzo degli ambasciatori Angelo de Balsamo e Franchino Granata, in cui raccomandavano la città, gli ufficiali e i cittadini (una formula costante nei capitoli messinesi), e stanchi delle continue incursioni saracene avevano supplicato un intervento dell'Infante, chiedendo di non far gravare gli oneri di tale impresa sui sudditi. Affinché il denaro siciliano raccolto per tale scopo non fosse sperperato, chiedevano che la sua ammini-

⁷⁶ M. Tangheroni, *Commercio*, pp. 196-227. Secondo l'autore, anche se in teoria sussisteva una netta differenza fra la pirateria e la guerra di corsa (rivolta solo alle navi nemiche) ufficialmente autorizzata dalle autorità pubbliche, nel Mediterraneo questa distinzione non era tanto chiara quanto nell'Atlantico. Infatti, col passar del tempo la pirateria selvaggia venne a coincidere con la guerra di corsa "regolamentata". Sull'argomento H. Bress, "La course", pp. 91-110; P. Sardina, "Galee", pp. 41-74.

⁷⁷ A.S.P., *R.Canc.*, reg. 51, cc. 91v-92v; V. Orlando, *Ricerche sulla storia*, pp. 159-160.

strazione venisse affidata ai siciliani dichiarando sfiducia verso lo Stato⁷⁸.

Trapani⁷⁹ presentava le sue richieste il 9 febbraio 1416 per mano degli ambasciatori Nicola de Naso e Giovanni de Simone, chiedendo di esser liberata dagli obblighi che incombevano sulla città, e reclamando il possesso della tonnara di Bonagia. La città *per la necessitati la quali cuncurri a lu presenti per subvencioni di li genti darmi*, viveva nell'indigenza e senza alcun sollievo, si trovava costretta a restituire ogni indebita appropriazione. Ottennero solo la riduzione di settecento fiorini del loro maggior debito da duecentoventicinque o duecentotrenta. La città aveva ottenuto da Martino un assegno di cento onze che non erano state pagate, sebbene i cittadini ne facessero richiesta, e poiché questi si erano impossessati indebitamente delle gabelle, Giovanni ne aveva ordinato la restituzione promettendo in compenso l'assegno. *L'universitas* manifestava anche il bisogno della riparazione della darsena che minacciava rovina, e supplicavano che i diritti del grano per salma di cui godeva la città di Messina nei porti di Trapani, Marsala, Mazara e Castellamare, fosse rivolto alla riparazione della stessa. L'Infante ne dispose così la riparazione attraverso gli introiti ricavati dal maestro portulano e le rendite ricavate dalla darsena di Messina per *convertirili in reparacioni di lu tarsana* di Trapani.

La Sicilia ha dei pochi buoni porti naturali: Trapani, Palermo, Messina, Milazzo, Augusta, Siracusa, che offrono un'ottima protezione alle navi, ma non sono i principali centri di produzione cerealicola. Trapani rappresenta un eccellente scalo per i lunghi viaggi verso il Maghreb e l'occidente iberico e la Sardegna; Siracusa verso la Grecia, la Tripolitania e la Cirenaica; Messina costituisce un passaggio obbligato dalla Toscana verso l'oriente; Palermo, grazie ai granai dell'arcivescovo di Monreale, ha facile accesso alle spiagge di Castellamare, e a Termini tramite la valle del Platani e il fiume Torto. Geograficamente, le aree più vicine alla produzione cerealicola erano anche quelle in cui i porti offrivano meno sicurezza: Castellamare è costi-

⁷⁸ A.S.P., *R.Canc.*, reg. 51, cc. 204v-206v; F. Giunta, *Aragonesi e catalani*, pp. 323-324.

⁷⁹ A.S.P., *R.Canc.*, reg. 51, cc. 59v-60v.

tuita da una piccola baia coperta dal castello, così spesso i traffici si spostavano ad Alcamo; Marsala, Agrigento, Sciacca, Licata, Termini disponevano di difese solo contro il vento, mentre Mazara, Brucoli e Vendicari, sono circondate dalle abitazioni cittadine⁸⁰. Trapani su tutti, era avvantaggiata dalla sua posizione geografica, in quanto, porto di frontiera, si trovava sulla rotta marittima che dalla Catalogna si dirigeva verso il Mediterraneo orientale, ma allo stesso tempo era facile preda dei pirati, che si nascondevano fra le cale profonde delle Egadi⁸¹. Anche durante il regno di Alfonso V, Trapani rimase per la Catalogna primario accesso alla Sicilia, tanto da consentire alla città di mantenere la sua demanialità a differenza di altri centri urbani siciliani che erano stati alienati dal re anche ripetutamente, dietro cospicui pagamenti o in seguito a concessione di servizi alla Corona. Quale fosse il ruolo del porto cittadino, lo rivela anche la presenza di numerosi consolati stranieri nel corso del Medioevo, in rappresentanza dei mercanti delle città italiane come Pisa, Genova, Firenze, Lucca, ma anche dei francesi e dei catalani. La topografia cittadina testimonia, inoltre, il ruolo strategico che la città ha assunto in epoca tardo medievale, durante la dominazione aragonese, grazie alla sua posizione geografica, in quanto il suo porto era il più vicino alla Spagna, divenendo una delle sedi privilegiate per intrattenere rapporti tra i catalani e la madrepatria, e scalo commerciale per l'esportazione del grano siciliano e l'importazione di prodotti prevalentemente aragonesi⁸².

Gli alcamesi protestavano contro le pretese di Bernat Cabrera sulla loro terra, giacché da sempre Alcamo e il suo castello erano appartenuti al demanio. Per decidere sulla questione furono nominati il vicegerente Martino de Torres e il protonotaro Nicola Muleti, i quali asserivano che Cabrera esercitava illecitamente la giurisdizione sul territorio di Alcamo. Il 2 novembre scrivevano perciò a Timbore Cabrera⁸³, figlia di Bernat, intimandole di presentarsi nel limite di dieci

⁸⁰ H. Bresc, *Un monde méditerranéen*, vol. I, pp. 319-321.

⁸¹ *Ibi*, pp. 324-325.

⁸² V. Pellegrino, "Trapani", pp. 661-678.

⁸³ A.S.P., *R.Canc.*, reg. 48, c. 133v.

giorni, o di farsi rappresentare dinanzi ai delegati, per esporre i diritti del padre, e giungere così a una giusta decisione⁸⁴.

Tra i primi provvedimenti degli ambasciatori inviati da Ferdinando sull'isola, vi fu il divieto di estrarre frumento fuori dal regno, provvedimento che rientrava nel campo di attribuzioni del potere regio dello *ius exiture*, una delle risorse fondamentali del regno, in quanto la tassa riscossa sulle tratte costituiva una base finanziaria notevole per la Corte⁸⁵. Già durante il regno di Martino, diverse erano state le concessioni di tratte che avevano finito quasi per prosciugare le casse della Corona.

Siracusa⁸⁶, il 19 luglio 1414, presentava il suo capitolo in cui supplicava l'Infante affinché confermasse e ratificasse un privilegio, per il quale la città doveva essere dichiarata demaniale e non ricadente nella giurisdizione della Camera Reginale. Chiedevano di essere ammessi nel consiglio dei viceré e negli altri uffici della Corte come gli altri siciliani, specialmente negli uffici dei maestri razionali, giudici della Sacra Regia Coscienza e della Gran Corte. Esponendo che la città aveva sofferto, a causa delle passate guerre, supplicavano affinché si facesse giustizia contro tutti coloro che avevano apportato danni, soprattutto si provvedesse contro Giovanni de Agoretta (sebbene già in un documento datato 12 giugno 1415 si desse disposizioni al capitano e agli ufficiali di Siracusa di provvedere al risarcimento dei danni causati da costui)⁸⁷. Chiedevano conferma di un privilegio concesso da Martino in virtù del quale avevano il diritto di estrarre per un periodo di altri cinque anni cinquemila salme di frumento, mille ogni anno, e chiedevano che se per caso qualcuno dei cittadini avesse alienato qualche possedimento della città sarebbe dovuto restare immune dal pagamento della gabella detta *lu tarì*. Facevano menzione di un altro privilegio concesso da Martino, per cui il mae-

⁸⁴ V. Orlando, *Ricerche sulla storia*, pp. 99-100.

⁸⁵ S. R. Epstein, *Potere e mercati*, pp. 278-285.

⁸⁶ A.S.P., *R.Canc.*, reg. 50, cc. 28-29.

⁸⁷ A.S.P., *R.Canc.*, reg. 50, cc. 25v-26.

stro secreto della città doveva essere un messinese, il quale doveva stare in carica due o tre anni⁸⁸.

Tra i documenti presi in esame, due si riferiscono alla concessione di tratte alle *universitates* di Siracusa⁸⁹ e Noto⁹⁰: ad entrambe veniva concessa l'estrazione di duecento tratte *seu exituras* di frumento franche da ogni diritto. Queste concessioni erano legate alle condizioni indigenti in cui versava la città, che non *habet unde sibi succurrat*. Noto, così come Siracusa, territorialmente ricadeva all'interno della giurisdizione della Camera Reginale⁹¹, su cui Bianca rivendicava ogni diritto, e una simile interferenza da parte dei vicegerenti, aveva mal disposto la regina, che in una lettera inviata agli ambasciatori del sovrano, intimava agli ufficiali della città, che *non osassero desistirii di prestarini la debita obediencia comu vicaria per parti dilu serenissimu signuri re*⁹².

Tutte queste richieste di rifornimenti rappresentano il residuo del conflitto che aveva opposto la vicaria del regno Bianca al maestro giustiziere Cabrera, e che sconvolse violentemente gli equilibri dell'isola. La penuria di vettovaglie si trascinava da qualche tempo e la speculazione dei mercanti stava facendo lievitare i prezzi a dismisura proprio nel periodo in cui arrivarono sull'isola i vicegerenti. Di per sé la conquista martiniana avrebbe sortito forse buoni effetti se non fosse stato necessario pagare le spese ai nobili che avevano contribuito di persona e compensare in qualche modo le città che aveva-

⁸⁸ A.S.P., *R.Canc.*, reg. 50, cc. 28-29: «Item quod dignetur sua clemencia confirmare et ratificare specialiter quoddam privilegium dicte civitatis quod hec civitas non sit de Camera Reginali sed semper remaneat sub demanio regis sub plenitudine eius potestatis nec permittat quod unquam civitas hec exeat de demanio reginali»; V. Orlando, *Ricerche sulla storia*, pp. 132-135.

⁸⁹ A.S.P., *R.Canc.*, reg. 48, c. 9v.

⁹⁰ A.S.P., *R.Canc.*, reg. 48, cc. 18: «[...] non habet unde sibi succurat tractas seu exituras formenti ducentas et propterea fidelitati vestre mandamus quatenus prefata universitate seu legitimas personas pro eandem presentes vobis licteras exhibenti predictas trattas seu exituras frumenti ducentas libera et francas ab omni iure exiture seu tracte».

⁹¹ R. Starrabba, *Lettere e documenti*, p. 201. «Per provisioni et ordinacioni di lu serenissiru re bone memorie nostru reverendu maritu, confirmati deinde per lu serenissimu signuri re di Aragna et di Sicilia, gloriose memorie nostru sochiru».

⁹² *Ibi*, p. 202.

no anticipato i mezzi e il denaro, e premiare tutti i meriti di chi aveva accompagnato l'arrivo sull'isola di Martino e Maria⁹³.

Documento di estremo interesse è un capitolo di ordinanze inviato dai vicegerenti all'*universitas* di Sciacca riguardante l'esportazione di grano e alla sua misurazione. Si disponeva che il frumento dovesse essere setacciato con il *crivu*⁹⁴ (il setaccio), e nel caso in cui qualcuno lo avesse portato non setacciato, avrebbe dovuto pagare due onze; che non si mutasse la fossa⁹⁵ se non in caso di giusta causa, quale l'allagamento della stessa, ma ciò solo dietro licenza dei giurati, e chi avesse contravvenuto a ciò avrebbe dovuto pagare cinquanta onze; che il frumento ricevuto e assegnato dovesse essere misurato, sia nel riceverlo che assegnarlo, per mezzo del *tumminu* e *rasa*⁹⁶ solo dagli ufficiali addetti allo scopo, di numero quattro e dotati di tre denari per pagare coloro che ricevevano il frumento. Tali disposizioni decidevano i vicegerenti di estenderle a tutti i luoghi in cui si estraeva frumento, in particolare Agrigento e Sciacca, per cui le persone addette alla porta della città o alla terra, sia fuori sia dentro la fossa, dovranno calcolare tutta la quantità di frumento, sia per il fabbisogno delle stesse città sia per *serviri lu signuri re*. Decisioni che servivano ad «evitari confisioni et inconvenienti chi potissiru suchediri non sapendusì la certa quantitati dili frumenti comu ià evidentissime apparsi lu dampnu in lu annu presenti per la incertitudini di la quan-

⁹³ Sull'esportazione cerealicola e le concessioni di tratte durante il regno di Martino: C. Trasselli, *Mediterraneo*, pp. 333-370.

⁹⁴ V. Mortillaro, *Nuovo dizionario*, p. 287.

⁹⁵ La pratica di conservazione in fosse sotterranee era legata al clima caldo e asciutto tipico delle zone mediterranee. La fossa rivestita di paglia veniva impermeabilizzata, in modo da evitare possibili variazioni giornaliere e stagionali della temperatura e della umidità, e una volta riempita di grano veniva chiusa, cosicché le derrate immagazzinate rimanessero isolate dall'ambiente esterno. La traspirazione vegetale della massa depositata ben presto esauriva l'ossigeno dell'aria rimasta nella parte superiore della fossa, creando così l'anidride carbonica che procurava la morte di larve e parassiti infossati con le stesse derrate. Sui metodi di conservazione si veda G. Pinto – C. Poni – U. Tucci (a cura di), *Storia dell'agricoltura*, vol. II, pp. 543-553.

⁹⁶ Il *tumminu* era un recipiente in legno di forma cilindrica utilizzato per la misurazione del frumento, mentre la *rasa* era una sorta di mattarello che serviva a livellare i cereali contenuti nel *tumminu*; V. Mortillaro, *Nuovo dizionario*, p. 907, 1152.

titati di li frumenti»⁹⁷. La rigidità di tali disposizioni s'inserisce probabilmente nel quadro di ristrettezze di vettovaglie del periodo.

Il panorama delineato è sicuramente complesso, e certamente per descrivere le circostanze urbane e le relazioni tra poteri, le petizioni potrebbero sembrare limitanti, incappando nel rischio di creare un quadro incompleto. L'approvazione di tali richieste evidenzia però un equilibrio delicato tra *universitas* e potere regio. Infatti, gli spostamenti nella struttura di potere che avevano condotto all'approvazione di una petizione, spesso portavano alla decadenza automatica del privilegio, senza alcun coinvolgimento della Corona nelle nuove dinamiche. Una pratica politica che corrisponde a precise relazioni, soprattutto all'inizio del XV, quando l'enorme bisogno fiscale della Corona induce il sovrano a offrire ampie ricompense in forma di privilegi che esaltano l'identità urbana in cambio di finanziamenti, intervenendo così in maniera sporadica nelle decisioni della vita cittadina. I rapporti tra *universitates* e sovrano s'inserivano così in un quadro politico che potremmo definire di *do ut des*.

Conclusioni

Quello che emerge dallo studio dei *capitula* è come il potere locale e il potere regio coesistessero in un equilibrio delicato sul territorio siciliano. I due ambiti all'apparenza seguono due linee parallele, che in realtà s'intersecano.

L'esistenza di numerosi centri urbani, spesso d'interesse strategico ed economico per la Corona, genera diverse variazioni e crea dei margini per i governi locali entro cui le città si muovono e cercano di acquisire concessioni. Dalla configurazione demaniale dell'isola emergono situazioni peculiari che contraddistinguono i vari centri e la Sicilia stessa dal resto dei possedimenti della Corona, attraverso un filo conduttore che porta a richieste di libertà eguali. Privilegi spesso sostanziali, come ad esempio il *privilegium fori* (Palermo, Messina), o esenzioni dalla *dohana*, che ogni *universitas* si sforzò di avere, attra-

⁹⁷ A.S.P., *R.Canc.*, reg. 49, cc. 159. In appendice doc. n. 2.

verso personalità dell'*élite* urbana ben inserite nelle strutture governative municipali. L'ampia libertà delle *universitates* influenzò le dinamiche del regno, oltre il ruolo delle signorie dinastiche nelle città demaniali, influenzando anche sui confini delle comunità feudali.

Così città e Corte si incontrano/scontrano in materia fiscale, sociale, economica, politica. Se durante il periodo dei quattro vicari, i signori che avevano espropriato il demanio, imposero nuovi tributi alle città, con l'arrivo di Martino si cercò di dare una sistemazione al problema fiscale: ma la necessità di mantenere pacifico il rapporto con l'aristocrazia che aveva favorito la venuta del re, comportò il trasferimento di risorse territoriali e finanziarie ai feudatari, finendo quasi per svuotare le casse della Corte. Così la pressione fiscale crebbe sui centri demaniali, e la Corona, per non pregiudicare i rapporti, dovette scendere a compromessi con le *universitas*, concedendo libertà nelle manovre finanziarie in cambio di garanzia di pagamento. Questa autonomia costituì un incentivo per le comunità che iniziarono così ad elaborare programmi e politiche fiscali.

Soprattutto dopo la conquista martiniana, crebbe il dislivello economico tra le classi sociali: mentre la nobiltà fedele era ricompensata con possedimenti, rendite, esenzioni e concessioni, la popolazione isolana si trovava a dover affrontare i vuoti fiscali causati dalle troppe concessioni messe in atto dal sovrano. Così l'isola all'inizio del XV secolo iniziava ad affrontare la crisi economica, generata dal calo demografico di fine XIV secolo, accentuatasi poi al momento dell'elezione di Ferdinando I. Le *universitates* debilitate dalla guerra civile scatenatasi con l'instaurazione del vicariato, cercavano di riconquistare il proprio spazio vitale inviando richieste e suppliche al sovrano. Gli argomenti che ricorrono in questi documenti sono: concessioni di tratte, di uffici cittadini o regi, esenzioni fiscali, sovvenzioni per riparazioni, intervento contro le vessazioni di ufficiali o difesa dal pericolo dei saraceni e pirati, conferma di privilegi acquisiti per volontà dei sovrani precedenti. Sebbene ogni città avesse una propria identità, l'uniformità delle richieste testimonia la situazione di disagio che coinvolgeva l'intera isola. Così, in concomitanza alla crescita del sentimento xenofobo contro "l'infedele" musulmano, e al pericolo dei pirati che incombeva sui commerci, e all'aumento delle incursioni saracene, cresceva il bisogno di un maggiore controllo del-

le coste e dei fertilizzanti. Un esempio su tutti quello di Messina. Negli anni 1414-1416 l'*universitas* redige quattro *capitula*, in cui le argomentazioni delle richieste sono sempre le medesime: conferma di privilegi in precedenza concessi; assegnazione di uffici a uomini del posto; necessità di vettovaglie; interventi di riparazione della darsena e delle mura. Ciò mostra come la città, in questi anni cruciali, conosca un momento di difficoltà: le necessità di assegnare gli uffici cittadini e regi a uomini del posto e di aver ribadito i privilegi, s'inseriscono in un quadro sistematico in cui la città cerca di ristrutturare il proprio spazio autonomo; mentre il bisogno di rifornimenti e l'abolizione del divieto di estrazione e allo stesso tempo la riparazione della darsena, diventano fondamentali per il sostentamento di una città mercantile come Messina.

Pur essendo questa una panoramica relativa delle *universitates* siciliane, sono emersi singoli modelli con differenti circostanze urbane. Modelli basati sugli sforzi delle amministrazioni municipali per raggiungere una qualche autonomia, dove possibile, all'interno delle grandi aree municipali, grazie a una politica non centralistica, quale quella del vicereame.

Segue infine un'appendice documentaria di fonti selezionate, a testimoniare, da una parte un esempio di richieste sottoposte dalle *universitates* al sovrano, dall'altra l'accuratezza posta nella conservazione del grano in un momento così difficile per l'isola.

1

1414, luglio 19, VII indizione, Randazzo

Capitolo di suppliche inviate al re attraverso gli ambasciatori Angelo Balsamo e Geronimo Agosto per la città di Messina, in cui si richiede la restituzione della legna sottratta dagli ufficiali di Palermo; la conferma dei privilegi concessi alla città dai principi precedenti; la nomina di castellani, per i castelli di Santa Lucia di Messina, di Taormina e di Mola all'interno della città e non forestieri; il rifornimento di duemila salme di frumento; la riparazione della tarsana; il divieto per i veneziani di avere loggia e consoli, così come era per i siciliani a Venezia.

[A. S. P., *R. Canc.*, reg. 48, cc.182v-186]

Christus. Hec sunt que exposuerunt et supplicarunt Angelus de Balsamo et Geronimus de Agocto legum doctor ambaxatores iuratorum nobilis civitatis Messane magnificis et potentibus domini regis vicemgerentibus pro parte dicte universitatis nobilis civitatis Messane.

Imprimis li ditti ambaxaturi ricumandanu a li ditti signuri la ditta nobili chitati di Missana et sua iura ac officiales et omnes cives.

Item exponunt comu la ditta chitati per dinari lingnami vinu et altri cosi li quali li foru livati a Ppalermu per li ufficiali et regituri di Palermu havia factu sequestrari [c. 183] et prisagliari certi dinari et robba di palermitani secundu lu tinuri di lu privilegiu di la chitati et perbenchi li ditti signuri pluries havissiru scriptu chi relassassimu lu dictu sequestro medianti lu privilegiu non havia locu contra subditos domini regis tantum sempri quista chitati consulte et provise ha intisu et teni chi haia locu contra tutti scrivendu ipsi ali ufficiali chi omnino relaxassiru li ditti sequestri li prefati ufficiali non per chi criyanu non lu putiri havirii fattu ma per hobediri alloru cumandamenti quamvis prima facie allor paironu non raiuniurli annu fattu relaxari et rendiri li ditti sequestri protestandusi chi quista obidienta non fazzza preiudiciu ne dapnu alcinu ala chitati ne alu prefatu privilegiu et reservandusi omni raiuni exprefato privilegio et aliis quibuscumque havendu fide ala promissa fatta per li ditti signuri chi infra XII iorni relaxati li sequestri farannu satisfari ali dapnificati di li dapni predicti supra li beni di cui duvirà pagari et però riquidimu cum instacia ali ditti signuri chi daiianu modu chi li dapni predicti sianu satisfati et similiter li dinari li quali li ufficiali di Sarausa divinu dari a Masi Furnica et ali altri per lignami prisu l'annu passatu recordandu ala loru signuria chi similiter havianu prisu la robba di li saragusani et fichirula relaxari per simili provisioni.

Ordenetur persona legitima ad petendum et Domini viceregentes sunt parati mandare adimpleri sicut ordinaverunt et scripserunt eadem universitati quod infra⁹⁸ duocecim dies effectualiter universitas

⁹⁸ *Ad espunto.*

Messane consequatur suam iusticiam de predictis et iudices magne curie expedient tamen in provisionem contra procuratore seu presens domini Bernandi et iam esset adimpletum si hoc petitum fuisset diebus presentis.

Et per essiri clarificatu per lu adveniri supplicanu ali ditti signuri chi declarinu lu dittu privilegiu haviri locu infra regni cussi comu da-fora per omni rayuni maxime per lu capitulu di lurre Fridericu lu quali voli chi tutti li privilegi capituli et constituciuni conchessi per li princhipi passati [c. 183v] indubeo si digianu interpretari intendiri et declarari in favuri havantagiu et beneficiu di quilli a cuii est conchessi.

Exibeant privilegium et providebitur.

Item exponunt chi dala curti di lu stratico ala curti di li consuli su alcuni deferenci in alcuni membri et iurisdicioni zoe quali curti havi accanuxiri et pò canuxiri in alcuni causi et supplicant chi sia loru mercii comectiri la causa in Missina ad persuni periti et non suspecti ali parti⁹⁹ li quali pozzanu declarari li dubbi preditti et per sententia terminari comu et quantu li dui curti in li causi preditti haianu affari.

Placet dominis commictere causa inde scribantur et monientur per certe persone grate utrique parti et domini commictent causam eis.

Item supplicant prefatis dominus chi lor plaza providiri ad missinisi di lu castellu di Sancta Luchia et di li altri zoe di li castelli di Tauormena et di la Mola et di tutta la plana sianu in missinisi et non in furisteri secundu chi novamenti fu conchessu per lu seregnissimu signuri re ad quista chitati et parati sum scrivilu per capitulu.

Domini hunc eundem castellanum Sancte Lucie pro cive civitatis Messane ex eo quod habitavit cum uxore et familia multo tempore Messane quo ad alia castra nichilnovii fit.

Item supplicant dictis magnificis chi da ora lor plaza farii provisioni effectiva chi quista universitati e li chitadini pozzanu liberamenti extrairy li victuagli per usu et opu di quista chitati ne per avintura li avengna comu l'annu passatu in lu quali omni genti et generacioni extrassi frumentu da lu regnu et Missena quillu chi havia acceptatu non pocti extrairi per modu chi li convini prindiri violentu

⁹⁹ A espunta.

quillu di autri et contrahiri inimicia cum li amichi et dampnu et grandi interesse di la ditta universitati.

Domini placet et fiant provisiones quod libere possint extraere secundum quod consuetum est.

[c. 184] Item perochi causanti li ditti proibizioni et inpropercioni chi ipsi fichiru ali officiali chi non prindanu li frumenti chi applicavanu alu portu chi fu necessariu prindiri li frumenti di li genuisi di li quali la ditta chitati pati grandissimi dapni et interesse comu est dictu di supra supplicant quod placeant eis concedere graciose a la ditta universitati in hoc anno sequenti tracti dui milia per recompensacioni et restauracioni di li dapni passati cum zzo siacosa chi l'annu passatu la curti appi li tratti di li frumenti li quali racionabiliter diviano andari ad Missena si non fussi statu fattu lu devetu et li tracti sianu a lochi utili et apti comu est ala Bruca a Vendicari et a Xacca a Grigenti et a Termini.

Curia est in maxima necessitate ad presens si esset facile libenter concederent domini ad eis conplacendum ipsi universitati et sub vendendum de tractis.

Item supplicant quod eis placeant non evacuari et dispensari tantum li proventi di la secrecia chi li chitadini li quali cui per gracia et cui per debitu, annu li assignacioni di chi venini in disperacioni per avenduli essiri dimiuiti et maltrattati.

Videbitur tabola et fiet provisio.

Item supplicant sia lor mercii haviri recomandati li chitadini per modu chi concurranu cum li altri ali graci scadencii officii et benefici di lu regnu cum quilla prirogativa la quali la chitati merita intra li altri di lu regnu per li servicii a¹⁰⁰ li re passati facti et alu signuri re presenti.

Domini fecerunt et ita parati sunt facere.

Item supplicant chi vi plaza fari reparari la tarsiana di Missina la quali pati detrimentu et ruina et avisindi in terra chi da la raiuni di lu granu oi da altra parti si pozzaa reparari lu quo chi cum pocu spisa alu presenti si purria reparari et si si dirrupa non si purria exceptu cum grandissima.

¹⁰⁰ H espunta.

Parati sunt domini cum effectu dare modum circa reparacionem ipsius palacii et tarsane et mandatum est racionalibus quod scribant filie domini Bernardi et domini Nichola Castagna quod restituant pecuniam debitam curie di grano et quod deinceps iura dicti grani convertant pro reparacione dicti palacii et tarsane.

[c. 184v] Item supplicant quod placeant eis dari mainera et principiu ali armamenti di li dui galei contra barbaros di li quali galei ipsi domini scripserunt ala ditta chitati et la ditta chitati li rispusi informanduli di la spisa chi fora necessaria alu addubari et consari quissi dui galei li quali su a la tarsana et quod harmamenti chi li missinisi sannu et su usati patronizzari et minari galei et tutti fusti.

Domini dabunt modum incontinenti circa reparacionem dictorum galearum et reparatis galees providebitur cum res exegerit quod incontinenti armabuntur.

Item supplicant eis chi sia lor mercii fari satisfati ad Angelum de Balsamu et Pinu di Aldoini di zo chi divunu richipiri da la curti per li navili et altri spisi di la navi loru quando passaru la genti in Sardigna di chi tenimu bona scriptura di la sancta anima di lu signuri re di Sicilia et similiter loru plaza providiri et dari modu ali preditti Angelu et Pinu et altri chitadini di essiri satisfacti di lu dapnu di la navi et altri cosi li quali pirderu per difectu et culpa di li ginuisi zoe di li ufficiali di Schio.

Ad primum exhibeant scripturas magistris racionalibus et facta relatione respondebitur quo ad secundum scribatur comuni Ianue in forma debita requirendo.

Item supplicant quod domini prefati scribant archepiscopo Messane rogando eum quod faciant iusticia et bonu tractamentu ad Cola di Balsamu quondam Signorini supra la inpetracioni di lu benefici di la bulla di lu papa impetrata inanti chi li ditti signuri fachissiru deliberacioni alcuna.

Postquam redibit ambaxiata prelatorum regni Sichilie domini simili cum eis dabunt debitum modum et ordinem quod merito poterit quilibet contentari et ipse precipue.

Item chi lor plaza haviri reconnessi Angelu di Balsamu, Manfre Stagnu, Andria Galifu et Muni Turturitu et li altri li quali hannu certi raxuni a Girgenti et a Xacca et ali altri chi di lu regnu.

Comparent personaliter predicte nominate persone infra dies quindecime et exhibeant eorum privilegia exinde deliberabitur quod faciendum.

[c. 185] Et verum omnia supplicant quo ipsi domini per loru litteri faczanu certa la ditta chitati di la felichissima coronacioni di lu signuri re la quali non sannu exceptu per fama.

Certi sunt domini de coronacione per licteras privatorum nichilominus expectant nuncium et putant domini quod cum ipsi habebunt licteram ipsa civitatis de super habebit licteras.

Item però chi havi intisu la ditta chitati chi lu magnificu mastru portulanu havi factu provisioni et ordini chi non si carichi frumenti in lu regnu sianu ad certi porti et chi¹⁰¹ in Val di Notu non si carrissi si non ala Bruca et a Vindicari quare si ita est exponuit chi tali provisioni quantu tocca ala chitati fora dapnu et detrimentu et multu sinistru ala ditta universitati la quali soli et divi caricari li soi victagli et quilli chi sextrainu per usu et opu sou da Cathania da lu regnum et di omni altru locu comodu et destu assi pero supplicant quod eis placeat fari provisioni chi tali ordini non si intenda ali frumenti chi si extrahinu ad usu et opu di la chitati ca altramenti fora cosa dampnusa et inportabili et contra la libertati di quissa chitati scripsi.

Quia non est ita non expedit aliud dare responsum.

Item però chi la ditta chitati havi notitia chi alcuni intendinu querularisi di ipsa per la prisa di li castelli di Tauromena et Milazu facta per ipsam et ecciam vuliri dimandari li cosi perduti et prisi alu prindiri di li ditti castelli recordant et declarant dictos dominos chi la ditta chitati cum fatiga et multa spisa prisi li ditti castelli per conservari et tiniri in pachi lu paisi si ad huniri et servicii di lu signuri re per chi li castellani di li ditti castelli havianu incumenzatu a turbari et scandaliari lu paisi et li terri preditti et rubbari la strata et prindiri genti et fari tuttu mali et quissa universitati supplicau alu signuri re chi fussi sua mercii haviri ratu et acceptu zo chi fu fattu per nui in li ditti castelli et ipsu acceptau et ratificau la supplicacioni di la ditta universitati comu patii illi capituli di la inbaxiata pero non divunu audiri querela ne dimanda civili ne criminali di tali materia altramenti si

¹⁰¹ *In espunto.*

induchiria turbacioni et discordia di li fatti passati bene et utile et utili gesti ad serviciu di lu dittu signuri alu statu pachifitu [c. 185v] et tranquillu di lu regnu et maxime di quissa chitati comu si di mostrau per experientia evidenti et manifesta.

Domini non possunt denegare iusticiam petentibus et illud observabitur de rebus predictis in ipsis castris quod observatum est in similibus in toto regno nichilominus exhibebunt dum erit necesse responsa domini regis super hac materia et observabitur eius mandatum ut decet.

Item declarant ali ditti signuri comu li viniciani non appiru ne annu in la ditta chitati logia ne cunsulu lu quali havissi iurisdicioni alcuna in ipsa pero chi li missinisi non hannu logia ne cunsulu in Vinecia cussì comu hannu a Genua et in Catalongna et ad tutti lochi per li quali hannu li siciliani multi vantaggi et prerogativi ad Genua et in Catalongna comu viceversa hannu li ginuisi et li catalani izza et eciam li ginuisi et cathalani annu logia et consuli et iurisdicioni et altri prerogativi per li grandi servizi li quali fichiru ali signuri re antiqui et moderni di quissu regnu comu pari per li privilegi conchessi alloru per li princhipi antedicti per chi fora multu preiudiciu ala ditta chitati si li viniciani inchi avissiru consuli cum iurisdicioni non havendu la ditta chitati lu simili in Vinecia però sia lor mercii essiri avisati di quistu et plaza loru non conchediri iurisdicioni ad cui non ni la dari in terra sua in detrimentu di li chitadini se consulu ponnu haviri et annu a consolari et spazari li facti loru ma chi haia iurisdicioni civili ne criminali non l'annu ne l'appinu.

Providebitur de iusticia.

Item exponunt dicti dominus comu multi chitadini parenti di li figli di condam Girandu di Bonfigliu su vinuti et veninu cotidie ala dicta universitati et dichinu comu ipsi su povirissini et foranu di lor parenti alcuni chi sui testamentis lor lassarianu alcuna substancia per la quali purrianu vivere et haviri ricapitu ala vita loru si non chi a facti macula patiu criminis su intestabili active et passive et la matri et li altri lor parenti non lo ponnu lassari li loru però chi cotidie li mole [c. 186] staru et incalczanuu chi digianu supplicari ali dicti signuri chi sia lor mercii remictere eis infamiam et maculam antedicta salti quo ad recipiendum testamenti afactioni ad tali chi li prefati lor parenti pozzonu alloru testari quillu et quantu volinu et ipsi patendo

chi quissa cosa pia et humana maxime di chi lor patri est mortu supplicant prefatis dominis chi sia lor mercii usari gracia et clemencia cum li ditti pupilli.

Ad supplicacionem et petitionem comite univerisatis et habita consideracione ad eius servicia clementer et graciose concedunt quod filii condam di Gerandi di Bonfilio et quilibet eorum tamen sint habiles et capaces usque summum unciarum centum pro quolibet quocumque relictis titulo sui intervivos sive in ultima voluntate detur vel relinquatur eis a personis proximis vel continuis una vel pluribus vel remotis et sic quilibet eorum passive possit capere unciam centum ut supra et nichilominus ipsi possit disponere et ordinare testari et codicillari de dictis uncis centum libere cum hoc ecciam active eis per dominos vicesgerentes graciose conceditur non intendentes abilitare quo ad alia remaneant in eodem statu pro ut ad presens sunt.

Datum in terra Randacii anno Domini MCCCCXIII mense iuli XVIII eiusdem VII indictionis.

Domini vicesgerentes mandaverint mihi Nicola de Moletus prothonotario.

2

[1414, VII indizione]¹⁰²

I vicegerenti inviano un capitolo di ordinanze all'universitas di Sciacca relative all'esportazione di grano e alla sua misurazione. Si dispone che il frumento deve essere setacciato con il crivu (il setaccio), e nel caso in cui qualcuno lo avesse portato non setacciato avrebbe pagato due onze; il divieto di spostamento della fossa del frumento se non in caso di giusta causa, quale l'allagamento della stessa, solo dietro licenza dei giurati; e nel caso in cui qualcuno avesse contravvenuto a ciò sarebbe stato sottoposto al pagamento di cinquanta onze; la misurazione del frumento sia ricevuto sia assegnato per mezzo del tumminu e rasa, solo dagli ufficiali addetti allo scopo, di numero quattro e dotati di tre denari per pagare coloro che ricevevano il

¹⁰² Il documento originale non riporta alcuna datazione. La data qui menzionata è frutto di deduzione rispetto l'analisi dell'intero registro.

frumento. Tali disposizioni decidevano i vicegerenti di estenderle a tutti i luoghi in cui si estraeva frumento, in modo particolare Agrigento e Sciacca per cui le persone addette alla porta della città o alla terra, sia fuori che dentro la fossa, avrebbero dovuto calcolare tutta la quantità di frumento, sia per il fabbisogno delle stesse città sia per servirli lu signuri re.

[A.S.P., *R.Canc.*, reg. 49, cc. 159]

Universitas Sacce.

Ordinaciones super frumento facte per universitatem terre Sacce dicta universitas petit confirmari et acceptari per magnificos domini regis vicegerentes.

Imprimis maturamenti esti stati per la universitati provistu chi tuctu lu frumentu in li airi si digia cherniri et chirnutu cum lu crivu di l'aira purtarissi ala terra et cu lu purtassi chi non fussi chirnutu paghiria di pena inremissibiliter uncie dui a li mura di la terra.

Domini vicemgerentes laudant.

Item nullu digia ne poza mutari lu furmetu di una fossa ad altra infussandu et sfussandu ma poi chi lu frumentu esti misu ali fossi lu dianu lassari stari exceptu chi iusta causa non fussi chi la fossa simplisi di acqua et bisugnassi di mutari lu frumentu oi altra iusta et rationabili causa et tandu si po per mutari cum licencia di li iurati oy statuti ad hoc li quali divinu innanti chi dignanu la licencia vidiri et providiri si la causa esti iusta et si alcunu presumissi mutari lu frumentu digia pagari di pena unci chinquanta ali mura di la terra. Laudant domini presentem ordinacionem dummodo quod in ordinacione presenti cum iuratis eciam intercessit viceportulanus.

Item tuctu lu frumentu chi si assigna et richipi per qualuncata causa si sia si digia misurari tuctu in lu richipiri quantu in lu assignari cum unu thumminu et una rasa et digiasi misurari per manu di li misuraturi ordinati et statuti per la universitati.

Laudant domini sine preiudicio in iurium officialium regiorum etcetera.

[c. 159v] Item chi misuraturi divinu essiri quattru li quali divinu haviri dinari tri per salma li quali divinu pagari chilli chi richipinu li frumentu quocumque lu richipinu.

Laudant domini dummodo quod non sit preiudicium iuribus et preminenciis et officialibus serenissimi domini nostri regis.

Item si li misuraturi in alcuna cosa fallissiru diianu essiri frustati oi misi ala virgogna et pagari quattru unci di pena ali mura di la terra.

Laudant ut supra.

Item li magnifichi signuri regii viceregerenti intendinu ordinari ex causa iusta et racionabili in omni locu ubi sirra exitu di frumentu persuna oi persuni certi diputati ala porta di li chitati seu terri li quali havirannu a scriviri et a designari tucta la quantitati particolari di li dicti frumenti tempore recollectionis tantu quilli chi si mectinu intru la terra quantu chilli chi restanu de fora fossati oi sfossati tantu per serviri di lu serenissimu signuri re et di soi diricti quantu per utilitati et comoditati di la universitati et di singulari persuni di li lochi predicti quantu eciam per evitari confisioni et inconvenienti chi potissiru suchediri non sapendusi la certa quantitati di li frumenti comu ià evidentissime apparsi lu dampnu in lu annu presenti per la incertitudini di la quantitati di li frumenti et cussi intendinu ordinari in Girgenti et Xacca.

Prothonotarius.

Bibliografia

Agnello, Giuseppe Michele. "Città e istituzioni della Camera delle regine aragonesi in Sicilia", in *Città e vita cittadina dell'area mediterranea. Secoli XI-XV*. Atti del Convegno Internazionale in onore di Salvatore Tramontana (Adrano-Bronte-Catania-Palermo, 18-22 novembre 2003), Viella, pp. 343-354.

Barberi, Giovanni Luca. *I Capibrevi*, voll. III, Palermo, Tipografia di Michele Amenta, 1879 - 1888.

Barna, Francesco. "Il caricatore di Brucoli nel sistema dei porti della Camera Reginale del XV secolo", in *Incontri Mediterranei*, anno V, 2004, pp. 237-271.

Baviera Albanese, Adelaide. "L'istituzione dell'ufficio di Conservatore del Real Patrimonio e gli organi finanziari del regno di Sicilia nel secolo XV. Contributo alla storia delle magistrature siciliane",

- in Adelaide Baviera Albanese (a cura di), *Scritti minori*, Soveria Mannelli, Rubettino, 1992, pp. 3-107.
- Boscolo, Alberto. *La politica italiana di Ferdinando d'Aragona*, Cagliari, Università degli studi di Cagliari, 1954.
- Bresc Bautier, Geneviève - Bresc, Henri. "Maramma. I mestieri della costruzione nella Sicilia Medievale", in Marcello Pacifico (a cura di), *Una stagione in Sicilia*, Palermo, Associazione Mediterranea, 2010, (Mediterranea ricerche storiche, 11) pp. 525-563.
- Bresc, Henri. "La course méditerranéenne au miroir sicilien (XII-XV siècles)", in *Exploitation de la mer de l'antiquité à nos jours: la mer, moyen d'échange et de communication. VIèmes rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes*, (Antibes 1985), pp. 91-110.
- . "Società e politica in Sicilia nei secoli XIV e XV", in *Archivio storico per la Sicilia orientale*, LXX, 1974, pp. 267-304.
- . *Un monde méditerranéen. Économie et société en Sicile 1330-1450*, voll. II, Palermo, Ecole Française de Rome, 1986.
- Corrao, Pietro. "Mercanti stranieri e regno di Sicilia. Sistema di protezione e modalità di radicamento nella società cittadina", in Mario Del Treppo (a cura di), *Sistema di rapporti ed élites economiche in Europa (secoli XII-XVI)*, Napoli, GISEM Liguori, 1994, pp. 87-112.
- . "Dal re separato al re assente. Il potere regio nel regno di Sicilia nel '300 e nel '400", in *El poder real en la Corona de Aragón (siglos XIV-XV)*. Actas del XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón, III/1, Zaragoza, 1996, pp. 65-78.
- . "Uomini d'affari stranieri nelle città siciliane del tardo medioevo", in *Revista de Historia Medieval*, XI, 2000, pp. 139-162.
- . *Governare un regno. Potere, società e istituzioni in Sicilia fra Trecento e Quattrocento*, Napoli, Liguori, 1991.
- D'Alessandro, Vincenzo - Corrao, Pietro. "Geografia amministrativa e potere sul territorio nella Sicilia tardomedievale (secoli XIII-XIV)", in Giorgio Chittolini - Dietmar Willoweit (a cura di), *L'organizzazione del territorio in Italia e in Germania: secoli XIII-XIV*, Bologna, Il Mulino, 1994, pp. 395-444.
- D'Alessandro, Vincenzo. "La Sicilia dal Vespro a Ferdinando il Cattolico", in Giuseppe Galasso (a cura di), *Storia d'Italia*, vol. XVI, *La Sicilia dal Vespro all'Unità d'Italia*, Torino, Utet, 1989, pp. 1-95.

- , *Politica e società nella Sicilia aragonese*, Palermo, Manfredi, 1963.
- Dentici Buccellato Rosa Maria (a cura di). *Acta Curie Felicis Urbis Panormi. Fisco e società nella Sicilia aragonese. Le pandette delle gabelle regie del XIV secolo*, vol. II, Palermo, Municipio di Palermo, 1983.
- Di Martino, Giuseppe. “Il sistema tributario degli Aragonesi in Sicilia (1282-1516)”, *Archivio Storico Siciliano*, serie IV-V, 1938-39, pp. 83-145.
- Epstein, Stephan R. *Potere e mercati in Sicilia. XIII-XVI secolo*, Torino, G. Einaudi, 1996.
- Fallico, Grazia. “L’archivio del Protonotaro della Camera Reginale”, *Archivio storico siracusano*, n. s. III, (1974), pp. 67-112.
- , “L’ufficio del Protonotaro della Camera Reginale dal 1536 all’abolizione della feudalità”, in *Archivio storico per la Sicilia orientale*, anno 69 n. 3, (1974), pp. 385-411.
- Fodale, Salvatore. *Alunni della perdizione: chiesa e potere in Sicilia durante il grande scisma: (1372-1416)*, Roma, Istituto storico per il Medio Evo, 2008.
- , “Blanca de Navarra y el gobierno de Sicilia”, *Príncipe de Viana*, anno LX num. 217 (maggio-agosto 1999), pp. 311-321.
- , *L’Apostolica legazia e altri studi su Stato e Chiesa*, Messina, Sicania 1991.
- , *Scisma ecclesiastico e potere regio in Sicilia*, Palermo, Edigraphica Sud Europa, 1979.
- , *Simone del Pozzo*, in *Dizionario biografico degli italiani*, 38, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1990, pp. 249-251.
- Ganci, Massimo. “Dalla Sicilia aragonese alla Sicilia castigliana”, in Ganci Massimo – Ruggiero Romano (a cura di), *Governare il mondo. L’impero spagnolo dal XV al XIX secolo*, Palermo, Società storia patria Palermo, 1991, pp. 107-115.
- Garrido, David. *Ferran I «el d’Antequera», un rei de conveniència*, Valenza, Tres i Quatre, 2011.
- Genuardi, Luigi – Giambruno, Salvatore. *Capitoli inediti delle città demaniali di Sicilia approvati sino al 1458*, Palermo, Scuola Tip. Boccone del Povero, 1918.
- Giardina, Camillo (a cura di). *Capitoli e privilegi della città di Messina*, Palermo, Regia Deputazione di Storia patria per la Sicilia, 1937

- Giardina, Camillo. "L'istituto del viceré di Sicilia (1415-1798)", *Archivio Storico Siciliano*, anno LI (1931), pp. 189-294.
- Giunta, Francesco. *Aragonesi e catalani. Dal regno al vicereame*, vol. II, Palermo 1973.
- . *Il Vespro e l'esperienza delle "Communitas Sicilie". Il baronaggio e la soluzione catalano-aragonese. Dalla fine dell'indipendenza al vicereame spagnolo*, in Rosario Romeo (a cura di), *Storia della Sicilia*, vol. III, Napoli, Editalia, 1980, pp. 305-407.
- "I Parlamenti di Sicilia. Atti del Convegno. Catania, 23-24 marzo 1984", estratto da *Archivio Storico per la Sicilia Orientale*, LXXX, fasc. 1 (1984), pp. 44-67.
- Lo Forte Scirpo, Maria Rita. *C'era una volta una regina... Due donne per un regno: Maria d'Aragona e Bianca di Navarra*, Napoli, Liguori, 2003.
- . "La questione dotale nelle nozze siciliane di Bianca", *Príncipe de Viana*, anno LX num.217, (maggio-agosto 1999), pp. 277-291.
- Massip, Francesc. *A cos de rei. Festa cívica i espectacle del poder reial a la Corona d'Aragó*, Valls, Cossetània, 2010.
- Mineo, Ennio Igor. *Nobiltà di Stato. Famiglie e identità aristocratiche nel tardo medioevo. La Sicilia*, Roma, Donzelli, 2001.
- Mortillaro, Vincenzo. *Nuovo dizionario siciliano-italiano*, Sala Bolognese, Forni, 1997.
- Orlando, Caterina. *Una città per le regine. Istituzioni e società a Siracusa tra XIII e XV secolo*, Caltanissetta-Roma, Salvatore Sciascia, 2012.
- Orlando, Vita. *Ricerche sulla storia di Sicilia sotto Ferdinando di Castiglia*, Palermo, Montaina, 1922.
- Pancierà, Walter. "Conservazione dei prodotti", in Giuliano Pinto, Carlo Poni, Ugo Tucci (a cura di), *Storia dell'agricoltura italiana*, vol. II, Accademia dei Georgofili, Firenze, Polistampa, 2002, pp. 543-553.
- Pellegrino, Vera. "Trapani tardo medievale: un giro per i quartieri", in Marcello Pacifico – Maria Antonietta Russo – Daniela Santoro – Patrizia Sardina (a cura di), *Memoria, storia e identità. Scritti per Laura Sciascia*, Palermo, Associazione Mediterranea, 2011, (Mediterranea Ricerche storiche, 17), pp. 661-678.
- Pispisa, Enrico – Trasselli, Carmelo. *Messina nei secoli d'oro. Storia di una città dal Trecento al Seicento*, Messina, Intilla, 1988.

- Russo, Maria Antonietta. *I Peralta e il Val di Mazara nel XV secolo. Sistema di potere, strategie familiari e controllo territoriale*, Caltanissetta-Roma, Salvatore Sciascia, 2003.
- Ryder, Alan. *Alfonso the Magnanimous: king of Aragon, Naples and Sicily. 1396-1458*, Oxford, Clarendon Press, 1990.
- Salicrú i Lluch, Rose. "La coronació de Ferran d'Antequera: l'organització i els preparatius de la festa", *Anuario de Estudios Medievales*, 25 (1995), pp. 699-759.
- Santoro, Daniela (a cura di). *Acta Curie Felicis Urbis Panormi, Registri di lettere (1391-1393) e ingiunzioni (1324)*, vol. X, Palermo, Municipio di Palermo - Assessorato alla Cultura - Archivio di Stato, 2002.
- Santoro, Daniela. *Messina l'indomita. Strategie familiari del patriziato urbano tra 14. e 15. Secolo*, Caltanissetta - Roma, Salvatore Sciascia, 2003.
- Sardina, Patrizia (a cura di). *Acta Curie Felicis Urbis Panormi. Registri di lettere atti, bandi e ingiunzioni (1400-1401 e 1406-1408)*, vol. XII, Palermo, Municipio - Assessorato Beni Culturali - Archivio storico, 1996.
- Sardina, Patrizia. "Galee, saette, pirati e marinai a Lipari fra angioini e aragonesi", *Archivio storico siracusano*, s. III, XV (2001), pp. 41-74.
- Sardina, Patrizia. *Palermo e i Chiaromonte. Splendore e tramonto di una signoria. Potere nobiliare, ceti dirigenti e tramonto di una signoria tra XIV e XV secolo*, Caltanissetta-Roma, Salvatore Sciascia, 2003.
- Sciascia, Laura. "Bianca di Navarra, l'ultima regina. Storia al femminile della monarchia siciliana", *Príncipe de Viana*, anno LX num.217, (maggio-agosto 1999), pp. 293-309.
- "Il palazzo invisibile: lo Steri di Palermo dai Chiaromonte all'Inquisizione", in *Città e vita cittadina nei paesi dell'area mediterranea, secoli XI-XV*, Atti del Convegno Internazionale in onore di Salvatore Tramontana (Adrano-Bronte-Catania-Palermo 18-22 novembre 2003), Roma, Viella, 2006, pp. 759-766.
- Starabba, Raffaele. "Del dotario delle regine di Sicilia detto altrimenti Camera reginale", *Archivio storico siciliano*, 1, serie II, (1874), pp. 7-25, 196-203, 390-405.
- . *Lettere e documenti relativi al vicariato della regina Bianca in Sicilia*, Palermo, Società siciliana per la storia patria, 1993.

- . “Testamento di Martino re di Sicilia”, *Archivio storico siciliano*, s. 3 (1876), pp. 423-451.
- Tangheroni, Marco. *Commercio e navigazione nel Medioevo*, Bari, Laterza, 1996.
- Testa, Francesco. *Capitula Regni Siciliae. Quae ad hodiernum diem lata sunt edita cura eiusdem Regni Deputatorum*, voll. II, Palermo, 1741.
- Titone, Fabrizio. *Government of universitates. Urban communities of Sicily in the fourteenth and fifteenth centuries*, Turnhout, Brepols, 2009.
- Tocco, Francesco Paolo. *Niccolò Acciaiuoli: vita e politica in Italia alla meta del XIV secolo*, Roma, Istituto Palazzo Borromini, 2001.
- Trasselli, Carmelo. *Mediterraneo e Sicilia all'inizio dell'epoca moderna (ricerche quattrocentesche)*, Cosenza, Pellegrini, 1977.
- Zurita, Geronimo. *Anales de la Corona de Aragón*, (a cura di) Angel Canellas Lopez, voll. IX, Saragozza, Institución Fernando el Católico 1978-1989.

L'identità giuridica degli ebrei di Sicilia nel bassomedioevo: servi e cittadini

Gavina Costantino

Riassunto

Il profilo giuridico degli ebrei di Sicilia compendia due differenti statuti: quello della servitù della regia Camera da un lato ed i diritti connessi alla cittadinanza dall'altro lato. I due statuti risultano conciliabili e conviventi solo considerando gli ebrei come dei cittadini "imperfetti", il cui godimento della piena cittadinanza era limitato dal peso della tradizione giuridica romano-canonica e dai vincoli stabiliti dalle consuetudini legate alla servitù della regia Camera.

Parole chiave

Ebrei, Sicilia, Medioevo, cittadinanza.

Abstract

The juridical profile of Jews of Sicily comprised two different statutes: the servitude of the royal Chamber on one side and the citizenship rights on the other. Both statutes seem compatible and coexisting only when considering Jews as "faulty" citizens, whose citizenship benefits were limited by the weight of Roman-canon juridical tradition and by restrictions established from customs of the servitude of the royal Chamber.

Keywords

Jews, Sicily, Middle Ages, Citizenship.

Il peculiare *status* giuridico dell'ebreo nella Sicilia bassomedievale è frutto della stratificazione dei distinti apporti normativi di ascendenza romana, della canonistica, della riflessione teologica cristiana e dell'esperienza locale d'età musulmana. I differenti contributi declinarono in forme diverse un unico paradigma – tutela e subalternità al tempo stesso del gruppo ebraico – che in Sicilia si presenta sotto le categorie delle *libertates* connesse al godimento della cittadinanza ed i vincoli previsti dalla servitù della regia Camera. Tali statuti sembrerebbero apparentemente escludersi a vicenda, tuttavia, si accordavano in modo coerente, come si osserverà nelle seguenti pagine.

Era stato il diritto romano a formulare le principali restrizioni alle libertà dei giudei: l'esclusione dall'esercizio di ogni carica pubblica, il divieto di unioni miste, di fare proselitismo, di costruire nuove sinagoghe e di maneggiare armi. Queste limitazioni furono recepite e rilanciate dalla Chiesa di Roma, la quale nei secoli XII e XIII assunse verso gli ebrei l'atteggiamento mantenuto fino al XVIII-XIX secolo. Con la *Constitutio pro Iudaeis* del 1120 di Callisto II, la *Sicut Iudaeis* del 1121 di Callisto III e la *Etsi Iudaeos* del 1205 di Innocenzo III, si sancì infatti lo statuto complementare degli ebrei: quello della perpetua servitù e della protezione, ovvero si tutelava la presenza dei giudei nella società cristiana a patto di sottolinearne costantemente l'inferiorità¹. I deliberati del Concilio Lateranense IV (1215) ribadirono l'interdizione da uffici che comportassero esercizio del potere sui cristiani, la separazione fisica tra i seguaci delle due religioni, il divieto ai medici di curare i cristiani, di possedere schiavi cristiani, e di praticare l'usura; introdussero inoltre l'imposizione di un segno di riconoscimento, consistente in un cappello di singolare foggia oppure in una rotella di stoffa da apporre in maniera visibile sulla veste esterna all'altezza del petto². La riflessione teologica d'altra parte ammetteva la tolleranza degli ebrei quali figli minori, occupanti una posizione subordinata ai cristiani all'interno della società, nella speranza di una futura conversione alla vera fede. Ad ogni modo il diritto romano e romano-bizantino, dall'editto di Caracalla del 212 in poi, considerò gli ebrei come cittadini; per la dottrina dunque, per dirlo con le parole di Bartolo da Sassoferrato, «*iudaei habent ea quae sunt civium romanorum*»³.

Il divieto per gli ebrei di possedere beni immobili fu invece sconosciuto sia al diritto antico che a quello medievale; fu con la *Cum nimis absurdum* di Paolo IV del 1555 che si collegò l'istituzione del ghetto con il divieto di possedere immobili⁴.

¹ A. Foa, *Ebrei in Europa*, pp. 25-26.

² G. Alberigo, *Concili Ecumenici*, pp. 272-275.

³ Bartolo a Sassoferrato, *In Primam Codicis Partem*. Sulla cittadinanza dei giudei nell'impero romano: V. Colorni, *Gli ebrei nel sistema del diritto comune*, pp. 15-20; Baron S. W., *A social and religious history of the Jews*, vol. XI, pp. 3-17.

⁴ V. Colorni, *Gli ebrei nel sistema del diritto comune*, pp. 54-65; A. Prosperi, "Incontri rituali: il papa e gli ebrei", pp. 516-520.

Durante l'età musulmana gli ebrei siciliani ebbero riconosciuta la facoltà di servirsi del diritto ebraico nelle loro controversie, di fare compravendite ed esercitare ogni tipo di attività economica, pur non godendo di diritti politici; in cambio di un così ampio ventaglio di libertà, essi dovevano sottostare all'autorità musulmana e ad uno specifico regime di tassazione, questo era il trattamento riservato ai *dhimma*, i non musulmani la cui presenza era tollerata e tutelata in terra d'Islam.

Ricondotta la Sicilia sotto le insegne cristiane i giudei dell'isola continuarono a godere degli ampi spazi di autonomia che da una parte l'amministrazione musulmana, e dall'altra parte la ripresa della tradizione romano-canonica aveva garantito loro, fino alla vigilia dell'espulsione. Essi potevano professare il loro culto e svolgere pubblicamente celebrazioni e ricorrenze; era peraltro consentita l'astensione dal lavoro nei giorni di sabato e durante le solennità dell'ebraismo, come specificato nei contratti di assunzione di lavoratori ebrei da parte di cristiani; talora si prevedeva pure una paga ridotta per il venerdì pomeriggio (dato che il tramonto segna tradizionalmente l'inizio dello *shabbat*⁵), oppure un sostituto cristiano per la sola giornata del sabato⁶. Nel 1485 il presidente del regno Giovanni Valguarnera approvò alcuni capitoli presentati dalla giudaica di Malta, tra i quali è particolarmente interessante quello che garantiva la scarcerazione dei giudei in prigione a causa di debiti civili per celebrare le loro festività, con la garanzia di ritornarvi alla fine del sabato o di altra festa⁷.

Rispetto al divieto di edificare nuove sinagoghe, sono diversi i casi di nuove costruzioni autorizzate dai governanti, in genere ad uso di comunità costituite in luoghi dove non ne preesistevano.

Nella Sicilia bassomedievale non vi era alcuna restrizione alle attività degli ebrei, nè al possesso di beni, e disponevano pure di schiavi. Era consuetudine che ogni schiavo non-cristiano presso una casa ebraica, qualora manifestasse il desiderio di battezzarsi, dovesse

⁵ S. Simonsohn, *The Jews in Sicily*, vol. X, doc. p. 6082 (Palermo, 15 mar. 1437).

⁶ *Ibi*, vol. X, doc. p. 6112 (Palermo, 5 ott. 1445).

⁷ B. Lagumina – G. Lagumina, *Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia*, vol. II, doc. 698, pp. 354-357 (Malta, 1 apr. 1485).

essere ceduto in accomanda ad un cristiano per il tempo di quattro mesi, periodo durante il quale il padrone ebreo doveva provvedere a venderlo ad un cristiano, non potendo quello esercitare alcuna autorità sul convertito. Sulla scorta delle disposizioni canoniche, anche le costituzioni del regno vietavano ai giudei di curare i cristiani, eppure i medici ebrei erano molto ricercati, finanche a corte, la realtà era difatti ben più aperta alla familiarità tra i gruppi cristiano ed ebraico, di quanto la normativa non lasciasse intendere; la completa legalizzazione dell'esercizio dell'arte medica dei giudei avvenne soltanto con i capitoli alfonsini del 1451.

Gli ebrei siciliani godevano dei diritti di successione: testavano ed ereditavano, come dimostrato inequivocabilmente dagli atti rogati dai notai cristiani; peraltro erano considerati validi già dalla fine del XIII secolo gli atti redatti in giudeo-arabo dai notai ebrei, ad uso della comunità⁸. La questione della validità di testimonianze di ebrei contro cristiani e viceversa in Sicilia non risulta invece uniforme⁹; in età aragonese si tendeva a non ammettere le reciproche testimonianze, probabilmente con frequenti eccezioni¹⁰.

Il segno distintivo, che in Sicilia aveva la forma di una rotella di panno rosso, fu introdotto da Federico II nel 1221 per dar seguito ai dettami del IV Concilio Lateranense; l'obbligo di indossarlo fu reiterato praticamente da ogni sovrano, indice di quanto la norma fosse largamente disattesa.

⁸ Il primo esplicito riferimento al notariato ebraico risale al periodo angioino, quando re Carlo approvò l'elezione del giudeo Maborach Faddalkassem per svolgere, fra gli altri, l'incarico del «tabellonatus inter vos» per la comunità di Palermo: B. Lagumina – G. Lagumina, *Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia*, vol. I, doc. 26, p. 23 (Palermo, 23 dic. 1270).

⁹ Nel XII secolo ogni città stabiliva l'accoglimento o meno di testimonianze reciproche: S. Simonsohn, *The Jews in Sicily*, vol. I, doc. 196, pp. 431-432 (fine XII sec.); doc. 198, p. 434 (fine XII sec.); doc. 199, p. 434 (fine XII sec.).

¹⁰ Nel 1439 in merito ad una causa tra un giudeo ed un cristiano la regina Maria: «iacsia regularment iuhen contra xhristià no deia ésser rebut en testimoni, emperò si los dits dos testimonis eren corredors públichs (...) volem e manam que sien rebudes lurs deposicionis»: Archivo del Reino de Valencia, *Real Cancillería*, 81, cc. 40r-41r (Barcelona, 2 gen. 1439). I pubblici "corredors" erano i mediatori commerciali, i mezzani.

Sugli ebrei di Sicilia gravava un duplice regime di tassazione, contribuivano infatti come i cristiani ai donativi alla Corona, alle collette e alle imposte cittadine, ma la sola componente ebraica della popolazione pagava l'imposta testatica – che risaliva all'età musulmana – chiamata *gisìa*, abbinata talora ad un'altra tassa, detta *agostale*; le altre principali imposte ebraiche erano quelle gravanti sulle nascite, sui matrimoni e sugli animali macellati nel macello giudaico. Le comunità ebraiche del regno sopportavano dunque un peso fiscale superiore a quello dei concittadini o conterranei, tuttavia pare che dette gabelle non fossero molto gravose¹¹.

Nonostante il gruppo ebraico godesse nel regno delle libertà brevemente ricordate, non mancarono nel corso dei secoli di coabitazione soprusi e angherie ad opera di cristiani: molestie, episodi di forzature al battesimo¹² ed obblighi di assistere alle funzioni cristiane in determinati periodi liturgici, furono i più comuni¹³. Era la settimana santa cristiana tuttavia a rappresentare il momento di più alto pericolo per la sicurezza dei giudei, costretti alla segregazione nelle proprie

¹¹ H. Bresc, *Arabi per lingua. Ebrei per religione*, pp. 108-110.

¹² Come avvenne a Monte San Giuliano (oggi Erice) intorno al 1392: B. Lagumina – G. Lagumina, *Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia*, vol. I, doc. 87, pp. 131-133 (Palermo, 1 lug. 1392).

¹³ Ad esempio gli ebrei di Marsala erano tenuti a presenziare alle celebrazioni per la festa di Santo Stefano, che era seguita da una sassaiola rituale contro gli ebrei e le loro case; nel 1400 Martino I abolì questa usanza e stabilì un'altissima pena per i trasgressori, ma nel 1406 rinnovò la consuetudine della partecipazione alle funzioni, da tenersi nella chiesa dedicata a San Tommaso, proprio l'apostolo incredulo divenuto credente: B. Lagumina – G. Lagumina, *Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia*, vol. I, doc. 162, pp. 215-217 (Catania, 10 gen. 1400); doc. 208, pp. 274-275 (Catania, 20 feb. 1406). Sul tema si veda: F. Lioni, "Gli Ebrei e la festa di S. Stefano protomartire", pp. 463-482. Nel 1454 tutte le giudaiche di Sicilia riferirono delle pretese da parte dei cristiani che i giudei si inginocchiassero o segnassero con la croce al suono delle campane delle messe, durante il momento della consacrazione e all'ora dell'*angelus*: S. Simonsohn, *The Jews in Sicily*, vol. V, doc. 3097, pp. 2909-2912 (Castelnuovo, 10 lug. 1454).

abitazioni, al fine di non provocare l'odio religioso dei cristiani verso i discendenti degli uccisori di Cristo¹⁴.

La servitù della regia Camera

Nei codici legislativi municipali di Teruel (in Aragona) del 1176, e di Cuenca (in Castiglia) del 1190, è presente l'idea che gli ebrei fossero servi del re e assegnati al fisco reale: «nam iudei servi regis sunt et semper fisco regio deputati»¹⁵. Sin dalla fine dell'XI secolo in area tedesca la monarchia assunse il compito di proteggere i giudei, stante l'impossibilità di questi di provvedere in modo autonomo all'autodifesa perché era loro vietato il porto d'armi; Federico Barbarossa si riferiva infatti ai sudditi ebrei quale proprietà della regia Camera, laddove il termine 'camera' era utilizzato – anche in altri documenti imperiali del XII secolo – con un significato equivalente a quello di 'fisco'¹⁶. Nel regno francese nel XIII secolo, secondo quanto ha mostrato Gavin Langmuir, lo stato servile dei giudei significava giurisdizione esclusiva del sovrano¹⁷; nel regno d'Inghilterra intorno al 1200 gli ebrei locali erano posti alla diretta dipendenza del sovrano in materia sia giurisdizionale che fiscale, ma in seguito furono assimilati ai servi della gleba, nel senso di non liberi, aprendo la strada all'espulsione dal regno inglese (avvenuta

¹⁴ Nel 1417 due giudei di Mineo furono incarcerati per essere usciti in pubblico durante la settimana santa: B. Lagumina – G. Lagumina, *Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia*, vol. I, doc. 278, p. 345 (Catania, 14 apr. 1417).

¹⁵ F. Aznar y Navarro, *Forum Turolii: regnante in Aragonia Adefonso Rege*, p. 228. Si veda anche: N. Roth, "The civic status of the jew in Medieval Spain", pp. 139-161; D. Abulafia, "Gli ebrei in Sicilia sotto i Normanni e gli Hoenstaufen", pp. 69-92; *Ibi*, «Nam iudei servi regis sunt, et semper fisco regio deputati», pp. 97-123.

¹⁶ D. Abulafia, "Gli ebrei in Sicilia sotto i Normanni e gli Hoenstaufen", pp. 78-79; V. Colorni, *Legge ebraica e leggi locali: ricerche sull'ambito di applicazione del diritto ebraico*, pp. 35-66; G. Kisch, *The Jews in Medieval Germany*, pp. 133-135; S. W. Baron, *A social and religious history of the Jews*, vol. XI, pp. 4-9; S. Simonsohn, *The Apostolic see and the Jews*, vol. I, pp. 94-102.

¹⁷ G. I. Langmuir, *Toward a Definition of Antisemitism*, p. 192.

nel 1290), alla quale seguì quella dal territorio francese (nel 1306 e nel 1322)¹⁸.

E' con Federico II che compare per la prima volta l'espressione «servi camerae nostrae» in riferimento agli ebrei di Arles, nel 1225¹⁹, e con un privilegio del 1236 per le terre imperiali²⁰. Secondo il parere di Guido Kisch, fu proprio sotto Federico II che prese forma un nuovo statuto giuridico dei giudei, non riconoscibile in età anteriore, quando alla servitù ebraica era associato il significato di subalternità, come enunciato sin dai primi secoli dell'era cristiana²¹. Con lo Svevo avrebbe avuto origine lo slittamento semantico del concetto di servitù verso la definizione di uno statuto 'speciale' dei giudei *tout court*, che segnava la pertinenza degli ebrei, in persona e nei beni, alla Camera regia o imperiale²².

Nella Sicilia di Federico II si osserva effettivamente un cambiamento della politica nei confronti del gruppo ebraico: se in età normanna e nella prima parte del regno dello stesso Federico i sovrani avevano frequentemente ceduto la giurisdizione sugli ebrei delle terre di pertinenza regia, di ritorno dai territori imperiali, Federico prese invece a gestire in modo più autonomo il potere, e la sua politica mirò al recupero dei privilegi reali, concedendo sempre più di rado le regalie sugli ebrei e tentando di revocarle quanto più possibile²³. E quando papa Gregorio IX, nel 1236, rimproverò Federico di aver privato la Chiesa siciliana dei diritti sugli ebrei,

¹⁸ A. Foa, *Ebrei in Europa*, pp. 4-9.

¹⁹ «quos camere nostre pertinentes ejus dominio supponimus»: J. L. A. Huillard-Bréholles, *Historia diplomatica Friderici secundi*, vol. II, 1, pp. 473-475.

²⁰ G. Kisch, *The Jews in Medieval Germany*, pp. 129-153; D. Abulafia, "The servitude of jews and muslims in the medieval Mediterranean: origins and diffusion", pp. 687-714; Idem, "The King and the Jews: the Jews in the Ruler's Service", pp. 43-54; S. Simonsohn, "The Jews and the Law: the Sicilian Model", pp. 339-352. Federico II intervenne per scagionare gli ebrei di Hagenau dall'accusa di omicidio rituale di bambini; l'episodio è molto noto pertanto si rimanda ai riferimenti in D. Abulafia, "Gli ebrei in Sicilia sotto i Normanni e gli Hoenstaufen", p. 85; H. Houben, "Federico II e gli ebrei", pp. 325-346.

²¹ G. Kisch, *The Jews in Medieval Germany*, pp. 129-153.

²² *Ibi*, p. 129.

²³ R. Straus, *Gli Ebrei di Sicilia dai Normanni a Federico II*, pp. 29-33; S. Simonsohn, *Tra Scilla e Cariddi*, pp. 280-283.

questi affermò risolutamente la sua prerogativa sui giudei del regno, quale sovrano di Sicilia ed imperatore di Germania: «Iudeos autem, etsi tam in imperio quam in regno nobis communi iure immediate subiaceant, a nulla tamen ecclesia illos abstulimus que super eis ius speciale pretenderet, quod communi iuri nostro merito preferretur»²⁴.

Il governo aragonese sin da subito designò gli ebrei siciliani come servi della regia Camera²⁵; re Federico III, nelle costituzioni di Enna del 1324, proibì a nobili, conti o cavalieri di porre alcun ebreo sotto la loro protezione, poiché era una prerogativa riservata alla sola Corona²⁶.

Lo statuto dei *servi camerae regis* prevedeva da una parte la protezione, e la facoltà di tassarli a beneficio del regio fisco e di chiedere loro speciali contribuzioni o servizi dall'altra parte. Non v'è dubbio che, nella sua qualità di cespite fiscale diretto e indiretto (perché le sue attività producevano ricchezza), l'ebreo rappresentasse per il sovrano un vero tesoro²⁷; perciò nei capitoli del 1451 re Alfonso V associava i concetti di servitù-dipendenza dei giudei a quello di fonte di introito a beneficio delle regie casse²⁸. L'erario generalmente incamerava i beni dei sudditi morti senza legittimi eredi, e ciò doveva valere ancor più per i giudei, che della regia Camera erano servi²⁹. Qualche caso di questo tipo si verificò realmente, e la corte regia si fece carico sia di pagare i debiti del defunto, che di

²⁴ J. L. A. Huillard-Bréholles, *Historia diplomatica Friderici secundi*, vol. IV, 2. Sull'argomento si veda: R. Straus, *Gli Ebrei di Sicilia dai Normanni a Federico II*, p. 32.

²⁵ B. Lagumina – G. Lagumina, *Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia*, vol. I, doc. 30, pp. 26-28 (Messina, 24 gen. 1283).

²⁶ *Ibi*, doc. 39, pp. 39-40 (Enna, 11 ott. 1324).

²⁷ Per G. Petralia l'ebreo nel quadro della politica di Alfonso era ridotto essenzialmente a moneta, riprendendo la concezione degli ebrei quali *servi camere regis* di origine sveva, in cui la protezione del re costituiva un diritto regio sui soggetti più deboli, in quanto parte integrante del patrimonio regio, indipendentemente dal fatto che si ricorresse o meno ai loro servizi finanziari: G. Petralia, "L'età aragonese. «Fideles servi» vs «regii subditi»", p. 83.

²⁸ «in personis et bonis sint servi et peculeum camere regie»: B. Lagumina – G. Lagumina, *Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia*, vol. I, doc. 223, pp. 385, pp. 494-504 (Catania, 20 mar. 1408).

²⁹ Questa disposizione è nota in Sicilia attraverso una prammatica di re Martino: S. Simonsohn, *The Jews in Sicily*, vol. III, doc. 1512, pp. 1439-1440 (Catania, 4 ott. 1397).

riscuoterne i crediti³⁰; la grande maggioranza delle volte però i giudei senza eredi diretti disponevano autonomamente delle sostanze. Nel 1473 il vicerè Durrea minacciò la confisca dei beni di quei giudei che si erano trasferiti da terre demaniali alle baronali, proprio perché servi della regia Camera, dunque pertinenti al patrimonio regio³¹. Detto episodio è indicativo dell'interesse della Corona verso i beni dei giudei, ma l'intervento della regia corte non risulta in alcun modo finalizzato all'impoverimento dei sudditi. D'altro canto un uso "economico"³² degli ebrei da parte della Corona era stato quello di alienare a signori laici ed ecclesiastici la giurisdizione o le imposte dei giudei, motivo per il quale nel 1326 i giudei di Mazara fecero presente a re Pietro II che la sottomissione alla giurisdizione del vescovo locale era in contrasto con la loro condizione di servi della regia Camera³³. Infine, proprio perché i giudei rappresentavano una buona fonte di entrate, Ferdinando e Isabella chiesero il risarcimento delle imposte che l'espulsione avrebbe sottratto alle casse statali³⁴.

Gli ebrei erano pienamente consapevoli del valore economico che incarnavano agli occhi dei governanti, lo mostra chiaramente il fatto che nel 1405 i giudei di Palermo – i quali si dichiaravano danneggiati dal Maestro secreto – lasciarono trasparire l'intenzione di trasferirsi in altra località, in caso di mancata azione dell'autorità regia in loro difesa, «cum preiudiciu di lu fiscu et loru»³⁵: si noti come nella richiesta della comunità il danno erariale fosse posto come prima conseguenza del trasferimento, rispetto a quello derivante agli stessi giudei.

Le comunità ebraiche o i singoli giudei si rivolgevano alla Corona per ottenere giustizia, esenzioni, privilegi o azioni di tutela di vario genere. Ed i regnanti di ogni età furono solleciti nel garantire ai

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibi*, vol. VI, doc. 3940, pp. 3537-3538 (Palermo, 12 gen. 1473).

³² G. Petralia, "L'età aragonese. «Fideles servi» vs «regii subditi»", pp. 83-84.

³³ B. Lagumina – G. Lagumina, *Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia*, vol. I, doc. 41, pp. 42-46 (Marsala, 11 gen. 1326).

³⁴ G. Petralia, "L'età aragonese. «Fideles servi» vs «regii subditi»", pp. 83-84.

³⁵ B. Lagumina – G. Lagumina, *Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia*, vol. I, doc. 205, pp. 267-271 (Catania, 1 ago. 1405).

sudditi ebrei il godimento delle libertà garantite, come dimostrato dal costante numero di interventi in loro difesa. Particolarmente interessante è il tema della tutela dalla predicazione cristiana antisemiticamente connotata, che nell'ultimo quarto del XV secolo raggiunse livelli allarmanti. I vicerè raccomandavano frequentemente ai predicatori di non infiammare i fedeli contro gli ebrei e agli ufficiali locali la vigilanza³⁶; in seguito agli eccidi di Modica e Noto del 1474 si risolsero ad affermare l'equiparazione dell'offesa al giudeo o ai suoi beni al crimine di lesa maestà, appunto perché ledeva un bene del quale poteva disporre esclusivamente la Corona. I cristiani giudicati colpevoli di dette stragi si accordarono per il versamento di una composizione di settemila fiorini, però la somma confluì nelle casse regie, piuttosto che esser destinata a ricostruire le comunità semidistrutte. Secondo Giovanni Modica Scala la motivazione sottesa all'incameramento di detta somma va letta in considerazione del fatto che il fisco regio, a causa del *pogrom*, aveva perso le contribuzioni di un alto numero di servi della regia Camera³⁷. L'ultimo periodo di permanenza dell'isola richiese dunque un'attenzione maggiore rispetto a periodi precedenti nella tutela degli ebrei da parte della Corona, in tal modo risulta comprensibile il senso delle parole del vicerè Gaspare de Spes nel 1480:

comu ben sapiti, essendo li judei di quissa citati membru di la universitati et comu servi di la regia cammara havendo plui necessario aiuto et favuri plui chi altri genti per esseri timurusi et pusillomi, est cosa araxunivuli siano favoriti, indirizati et aiutati da tutti et omni persuni quomodo siano preservati da omni dubio, scandali et sinistro potissi a li dicti judei succediri³⁸.

Lo statuto della servitù della regia Camera imponeva agli ebrei, in cambio della regia protezione, la fornitura di alcune specifiche prestazioni che si sommarono alle imposte già elencate. Erano

³⁶ *Ibi*, vol. II, doc. 734, p. 404 (Palermo, 16 mar. 1486); doc. 736, p. 406 (Palermo, 7 apr. 1487).

³⁷ G. Modica Scala, *Le comunità ebraiche nella contea di Modica*, pp. 271-272.

³⁸ B. Lagumina – G. Lagumina, *Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia*, vol. II, doc. 642, pp. 277-278 (Palermo, 6 ott. 1480).

generalizzati a tutte le comunità ebraiche – fatta eccezione per alcune famiglie esentate per privilegio – i seguenti obblighi: la pulizia dei castelli reali, la cosiddetta «posata» (ovvero l'alloggiamento degli ufficiali)³⁹ ed il finanziamento delle spese sostenute dall'inquisitore dell'eretica pravità e dal suo seguito in occasione degli spostamenti nell'isola. Il più mortificante di questi servizi era quello di fornire i boia – uso testimoniato per Palermo, Messina e Naro negli ultimi decenni della presenza ebraica nell'isola⁴⁰ – al quale dovevano prestarsi i giudei di infima condizione. Nel 1431 Alfonso V vietò tale consuetudine⁴¹, ma la proibizione dovette essere rinnovata più volte, tale era la diffusione⁴². Il servizio più lusinghiero era quello di somministrare le bandiere e gli stendardi per le galee – a rimarcare il legame tra gli ebrei e il potere regio⁴³ – ma era al contempo il più oneroso, perché (come spiegarono i giudei di Marsala) si trattava di beni soggetti a celere deterioramento⁴⁴; questa fornitura era comune⁴⁵, ma con caratteristiche diverse di luogo in luogo⁴⁶. A questi

³⁹ La pulizia del castello reale a Naro era prevista una volta al mese: *Ibi*, vol. I, doc. 187, pp. 244-245 (Naro, 14 set. 1403); a Polizzi solo quando vi dimorava il re o il vicerè come confermato nel 1413: *Ibi*, vol. II, doc. 242, pp. 312-313 (Palermo, 26 ott. 1413). Il servizio consisteva nella pulizia di ambienti e arredamenti: *Ibi*, vol. II, doc. 198, pp. 259-261 (Messina, 20 ago. 1404); a Lentini nel 1414 si stabilì che spettasse ad un giudeo la pulizia del cortile del castello vecchio: *Ibi*, vol. II, doc. 248, pp. 317-318 (Catania, 27 nov. 1414); a Caltagirone la pulizia del castello era prevista una volta al mese: S. Simonsohn, *The Jews in Sicily*, vol. V, doc. 2615, pp. 2497-2498 (11 ott. 1440). Sull'alloggiamento degli ufficiali della città o dei sovrani: *Ibi*, vol. V, doc. 2655, pp. 2530-2532 (presso Roccarainola, 3 nov. 1441).

⁴⁰ B. Lagumina, "Le Giudaiche di Palermo e di Messina descritte da Obadia de Bertinoro", p. 15; B. Lagumina – G. Lagumina, *Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia*, vol. II, doc. 831, pp. 533-534 (Palermo, 27 feb. 1491).

⁴¹ S. Simonsohn, *The Jews in Sicily*, vol. IV, doc. 2310, pp. 2179-2180 (Tortosa, 4 gen. 1431); doc. 2311, pp. 2180-2181 (Tortosa, 4 gen. 1431).

⁴² *Ibi*, vol. V, doc. 2709, p. 2583 (Palermo, 9 set. 1443); doc. 2735, p. 2598 (Palermo, 29 gen. 1444).

⁴³ B. Lagumina – G. Lagumina, *Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia*, vol. I, doc. 83, pp. 121-123 (Palermo, 28 giu. 1392).

⁴⁴ *Ibi*, vol. I, doc. 176, pp. 231-234 (Palermo, 6 dic. 1402).

⁴⁵ S. Simonsohn, *The Jews in Sicily*, vol. IV, doc. 1889, pp. 1818-1819 (Palermo, 2 mag. 1415).

⁴⁶ La giudaica di Piazza per esempio forniva la bandiera solo ogni tre anni: B. Lagumina – G. Lagumina, *Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia*, vol. I, doc. 227, p.

carichi se ne sommavano altri di carattere tutto locale: nel 1397 la comunità di Agrigento fu tenuta ad equipaggiare una spedizione militare di duecento fanti che partiva da quella città⁴⁷, quella di Monte San Giuliano forniva una certa quantità di vivande come dono ai sovrani⁴⁸, quella di Siracusa doveva una certa quantità di cera alla regia corte⁴⁹.

La comunità dei giudei costituiva una *universitas* specifica, distinta da quella *christianorum*, e la condizione di servi della regia Camera poneva i giudei del regno nella identica posizione di un qualsiasi ente pubblico (città, terra, feudo), ovvero garantiva loro rapporti di "diritto pubblico"⁵⁰. Per tale motivo gli ebrei avevano la facoltà di rivolgersi direttamente alla Corona per suppliche o rimostranze, domandavano l'intervento diretto del sovrano per raddrizzare i torti subiti, e contavano sulla garanzia del rispetto delle concessioni fatte loro a compenso delle composizioni versate⁵¹; d'altra parte i regnanti si ingerivano in tutte le questioni che riguardassero le comunità o i singoli, e avanzavano loro le richieste di contributi ordinari e straordinari⁵².

297 (Catania, 11 lug. 1408); quella di Castoreale una volta ogni tanto: *Ibi*, vol. II, doc. 661, p. 306 (Messina, 9 dic. 1481); Siracusa ne fu perfino esonerata: *Ibi*, vol. I, doc. 179, pp. 235-236 (Catania, 23 feb. 1403); quella di Palermo sosteneva di non averne mai fornite: *Ibi*, vol. I, doc. 205, pp. 267-271 (Catania, 1 ago. 1405). H. Bresc, "Gli ebrei di Sicilia e la politica nel Medioevo", p. 273, riporta due notizie in qualche modo legate alla fornitura della bandiera da parte di giudecche: la comunità ebraica di Messina sarebbe stata incaricata della pittura della galera che issava la bandiera regale, e la giudaica palermitana avrebbe dovuto invece fornire la bandiera della galea che capitanava una squadra, ma a dir tutta la verità l'autore non riporta la fonte di queste notizie, per cui le inseriamo qui a titolo puramente informativo dato che non è stato possibile verificarle.

⁴⁷ B. Lagumina – G. Lagumina, *Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia*, vol. I, doc. 138, p. 182 (Catania, 23 mar. 1397).

⁴⁸ *Ibi*, vol. I, doc. 61, pp. 88-89 (Trapani, 7 apr. 1374).

⁴⁹ *Ibi*, vol. I, doc. 161, pp. 214-215 (Catania, 22 dic. 1399).

⁵⁰ M. Gaudioso, *La comunità ebraica di Catania nei secoli XIV e XV*, p. 47.

⁵¹ A. Milano, *Storia degli ebrei in Italia*, p. 171.

⁵² Re e viceré potevano ingerirsi continuamente nelle questioni, anche le più ordinarie, della vita e dell'amministrazione delle giudaiche. E' emblematico il fatto che ad esempio i viceré nel 1419 proibissero, dietro pene severissime, il gioco della zara nella comunità ebraica di Trapani, divieto che evidentemente poco aveva a che ve-

Appare emblematico del particolare rapporto che legava i giudei di Sicilia alla Corona il fatto che taluni di essi, a Palermo ed in altre città, lavorassero nella zecca reale⁵³; è noto infatti quanta rilevanza avesse la moneta come simbolo non solo della regalità, ma in particolar modo della persona del re, dato che ne riportava l'effigie, ed ancor più se si consideri che ai giudei era tradizionalmente vietato svolgere pubblici uffici.

La cittadinanza

Nel 1451 Alfonso V affermò che i giudei di Sicilia «su membru et chitatini in li chitati et terri di lu dictu Regnu, et li Iudei concurrinu in semblamenti in tucti gravicci, carrichi et pagamenti per loru pro rata»⁵⁴. Infatti i giudei condividevano con i cristiani lo *status* di cittadini, o di *habitatores*, a seconda se risiedessero in una città o in una terra, senza che l'essere ebreo pregiudicasse il godimento dei privilegi economici, fiscali e giuridici di cui usufruivano i cristiani, se non nella misura dettata dalla condizione di servi della regia Camera. Il primo riferimento ad un ebreo cittadino di Palermo risale al 1287⁵⁵, tuttavia si ritiene che i giudei ivi residenti godessero della cittadinanza esattamente da quando la stessa Palermo fu innalzata al rango di città, ovvero all'indomani della conquista normanna. D'altra parte per una definitiva dimostrazione del fatto che i giudei siciliani fossero considerati cittadini, vi sono le attestazioni di cittadinanza

dere con i doveri e gli interessi dei governanti, ed era piuttosto frutto di una interdizione di tipo religioso, tutta interna alla comunità giudaica: B. Lagumina – G. Lagumina, *Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia*, vol. I, doc. 291, p. 354 (Palermo, 16 nov. 1419).

⁵³ «qui monetam cudunt et effigiem et insigna nostra et dicti regni»: S. Simonsohn, *The Jews in Sicily*, vol. V, doc. 3038, pp. 2858-2860 (Castelnuovo, 11 ago. 1453). Un altro ufficio legato ai metalli è quello che la regina Maria nel 1452 assegnò al giudeo siracusano Salamone Barba, come «curritore auris»: Archivo del Reino de Valencia, *Real Cancillería*, 9, c. 27v (Barcellona, 23 feb. 1452).

⁵⁴ B. Lagumina – G. Lagumina, *Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia*, vol. I, doc. 385, pp. 494-504 (Palermo, 14 mag. 1451).

⁵⁵ P. Burgarella, *Le imbreviature del notaio Adamo de Citella, 1 registro (1286-1287)*, p. 142 (Palermo, 3 apr. 1287).

destinate a quei giudei che dovevano recarsi in altra terra, o per far valere il privilegio di foro, redatte dalla corte regia o viceregia ⁵⁶.

Pur essendo *cives*, i giudei siciliani non godevano di effettivi diritti politici: infatti era loro esclusa la possibilità di ricoprire ruoli pubblici, la qual cosa avrebbe comportato l'esercizio di un potere sui cristiani. Ciononostante è noto qualche caso di deroga al divieto di svolgere incarichi pubblici: vi furono dei lavoratori giudei nella zecca reale, un ebreo fu notaio della zecca di Messina⁵⁷, ed uno fu persino secreto di Pantelleria⁵⁸. È interessante notare poi come nella città di Catania l'ufficio di pubblico misuratore fosse svolto da taluni ebrei, per di più schiavi, tanto che nel 1476 l'*universitas* cristiana chiese ed ottenne dal viceré il rispetto dell'antica interdizione⁵⁹; quello del pubblico misuratore era un incarico di un certo interesse, in particolar modo in una città grande come Catania, ed era buona norma che fosse svolto da persone di dimostrata probità. Quel che si rileva pertanto è come in determinate circostanze sia i sovrani, sia gli ufficiali regi, sia la popolazione in generale fossero disponibili a

⁵⁶ S. Simonsohn, *The Jews in Sicily*, vol. V, doc. 3340, pp. 3098-3099 (Palermo, 29 giu. 1457). Un caso interessante è quello del giudeo Coronetto Gerardino tessitore della seta proveniente da Catanzaro, al quale nel 1490 il viceré confermò il diritto della cittadinanza messinese, per le sue grandi abilità, anche se probabilmente non aveva ottemperato agli obblighi per ottenerla: «nostri civitatis privilegiis possis et valeas tu cum familia, bonis et rebus tuis in hac civitate omni futuro tempore habitare, stare et morari ac participare, subire, uti, frui et gaudere omnibus et singulis privilegiis, iuribus, immunitatibus, libertatibus, franquiciis, prerogativi, prehemnenciis, graciis, donacionibus et muneribus cuntisque aliis beneficiis quibus alii oriundi cives civitatis eiusdem participant»: B. Lagumina – G. Lagumina, *Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia*, vol. II, doc. 804, pp. 501-503 (Palermo, 20 mar. 1490).

⁵⁷ J. L. A. Huillard-Bréholles, *Historia diplomatica Friderici secundi*, vol. V, 1, pp. 594-595. Si veda: H. Bresc, "Gli ebrei di Sicilia e la politica nel Medioevo", p. 266.

⁵⁸ Si trattava di Xalam Malamet che lo ricoprì nel 1464: H. Bresc, *Arabi per lingua. Ebrei per religione*, p. 98.

⁵⁹ «perchi, de iure, ne Iudei ne servi ponnu haviri, ne exerceri officiu alcunu et lu patriciu seu patricii passati hannu factu et ordinatu Iudei et scavi alo officio di misuraturi, lu quali officiu esti publico et di grandi fidi et legalitati et per consequens si divi exerciri per persuni idonei et digni di fidi, comu su Christianu et persuni liberi»: S. Simonsohn, *The Jews in Sicily*, vol. VI, doc. 4197, p. 3730 (Taormina, 20 giu. 1476).

porre in disparte gli antichi principi discriminatori nei confronti del gruppo ebraico, in nome della pubblica utilità.

Non esisteva un canone comune a tutte le città che stabilisse le condizioni per il riconoscimento della cittadinanza, poiché le consuetudini variavano di località in località; generalmente i presupposti erano quelli della nascita nel luogo, o della dimora per un certo tempo, o del matrimonio con una donna cittadina⁶⁰. Per essere cittadini di Palermo ad esempio si doveva dimostrare di essere oriundo della città, o di aver sposato una donna palermitana, o di avervi dimorato stabilmente per almeno di 10 anni⁶¹ ed aver così contribuito alle imposte locali; le ultime due condizioni soddisfaceva (solo per citare un caso) il giudeo Tobia de Manuele «que ab annis decem et plus citra usque nunc et nunc moratus extit, et moratur in dicta urbe, et participavit er participat, contribuit et contribuat cum aliis iudeis de synagoga iudeorum urbis eiusdem in omnibus que ipsi iudei participaverunt et participant tamquam civis urbis eiusdem», poteva pertanto esercitare ogni negozio senza pagare diritti di dogana alla regia curia, come garantito ai cittadini di Palermo⁶².

I principali privilegi di cui godevano i cittadini erano quelli di foro, immunità ed esenzioni dai diritti doganali ed imposte varie. Fu la città di Palermo a godere per prima del privilegio di foro, in età normanna, ma nel corso del tempo praticamente gli abitanti di quasi tutte le città e terre demaniali ottennero di non essere costretti ad uscire dal luogo di residenza per le contese, anche quelle criminali⁶³.

⁶⁰ L. Genuardi, *Il comune nel Medio Evo in Sicilia*, p. 154.

⁶¹ H. Bresc, "Commune et citoyenneté dans la Sicile des derniers siècles du Moyen Âge", pp. 207-234. La cittadinanza di Palermo si otteneva dopo avervi dimorato stabilmente per il tempo di un anno, un mese, una settimana e un giorno: L. Genuardi, *Il comune nel Medio Evo in Sicilia*, p. 155.

⁶² S. Simonsohn, *The Jews in Sicily*, vol. II, doc. 452, pp. 706-707 (Palermo, 29 feb. 1336).

⁶³ L. Genuardi, *Il comune nel Medio Evo in Sicilia*, pp. 155-157. I giudei di Palermo, ed anche quelli di Trapani ribadirono più volte il privilegio di essere giudicati solo nella loro città, nonostante avessero in commesso reati in altri luoghi: S. Simonsohn, *The Jews in Sicily*, vol. II, doc. 453, pp. 707-708 (Palermo, 2 mag. 1336); vol. IV, doc. 1891a, pp. 1820-1821 (Trapani, 4 mag. 1415); B. Lagumina – G. Lagumina, *Co-*

Comune a tutti i sudditi del regno era poi il privilegio detto del *refugium domus*, che vietava di prelevare alcuno con la forza da casa, a motivo di debiti civili minori a un'oncia⁶⁴. I giudei godevano inoltre di garanzie di trattamento nei processi pari ai concittadini cristiani, come i viceré Peralta e Pujades raccomandarono agli ufficiali di Palermo nel 1476:

digiati contra ipsi procediri cum li termini debiti, liciti et consueti et iure ordine servato, tractando a li dicti iudei circa li termini et defensionis loro in lo modo et forma chi su trattati et divinosi trattari li altri citatini di quissa citati⁶⁵.

I medici cittadini di Palermo avevano poi facoltà di esercitare la medicina senza la reale licenza, e pure i giudei ne usufruivano⁶⁶.

Gli ebrei siciliani cercarono di utilizzare al massimo la possibilità di godere dei privilegi della città di appartenenza, in qualche caso fino a forzarne il dettato, è ciò che accadde nel 1453 a Messina, dove un antico uso interdiveva dagli uffici pubblici della città coloro che si fossero espressi in termini offensivi nei riguardi della città stessa; taluni giudei ricorsero alla norma cittadina – che si badi, non rientrava nel numero dei capitoli ad uso della comunità ebraica – come *escamotage* per eliminare dall'agone politico quattro correligionari che avevano insultato la giudaica e i suoi ufficiali⁶⁷.

I giudei partecipavano insieme ai cristiani alle guardie cittadine (a dispetto dell'antico divieto di portare armi) in proporzione al peso demografico ed in base al quartiere in cui abitavano, e ne erano

dice diplomatico dei Giudei di Sicilia, vol. II, doc. 537, pp. 112-114 (Palermo, 27 mag. 1471).

⁶⁴ B. Lagumina – G. Lagumina, *Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia*, vol. II, doc. 648, pp. 285-286 (Licata, 12 nov. 1480); doc. 652, pp. 290-291 (Messina, 27 mar. 1481).

⁶⁵ *Ibi*, vol. II, doc. 589, pp. 192-193 (Messina, 14 ago. 1476).

⁶⁶ S. Simonsohn, *The Jews in Sicily*, vol. II, doc. 492, pp. 727-728 (Palermo, 14 mag. 1337).

⁶⁷ B. Lagumina – G. Lagumina, *Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia*, vol. I, doc. 395, pp. 516-520 (Palermo, 8 feb. 1453).

esentati nei sabati e durante le loro festività⁶⁸; esso costituiva un dovere civico al quale si sottraevano raramente, e solo per motivazioni di sicurezza personale: fu il caso della comunità ebraica di Sciacca, che nel 1398 pagò una consistente somma alla secrezia per l'esenzione dalla guardia notturna delle mura, a causa delle angherie perpetrate dai cristiani durante i turni⁶⁹. Pure l'onere della manutenzione delle mura di cinta era ripartito in genere tra le due *universitates*, anche nel caso in cui i lavori interessassero quei settori della città nei quali vivevano in prevalenza ebrei⁷⁰. La città era pertanto percepita come spazio comune di istanze, e non suddivisa in due porzioni comunicabili fra loro, l'ebraica e la cristiana, come talora ritenuto; d'altra parte ad ogni giudecca erano estesi i privilegi di cui godeva l'*universitas* cristiana⁷¹: quale più chiara dimostrazione del fatto che la comunità ebraica fosse considerata pienamente parte della città?

⁶⁸ *Ibi*, vol. I, doc. 228, pp. 297-301 (Catania, 9 ago. 1408); doc. 161, pp. 214-215 (Catania, 22 dic. 1399). I giudei di Siracusa dovevano custodire il castello detto di «Triminiachi»: Archivo del Reino de Valencia, *Real Cancillería*, 5, cc. 161r-v (Barcellona, 31 mag. 1447).

⁶⁹ B. Lagumina – G. Lagumina, *Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia*, vol. I, doc. 147, pp. 190-191 (Sciacca, 24 dic. 1398).

⁷⁰ Così si organizzò Trapani: *Ibi*, vol. II, doc. 706, pp. 365-366 (Palermo, 16 lug. 1485). Nel 1452 la regina Maria comandò alla giudaica di Siracusa di contribuire alle riparazioni del castello di Casanova: Archivo del Reino de Valencia, *Real Cancillería*, 9, c. 71r (Villafranca de Penades, 23 set. 1452).

⁷¹ Nel 1471, in occasione di un processo, la giudaica di Palermo affermò con forza il godimento degli stessi privilegi e consuetudini di cui godeva l'intera città, alla pari dei cittadini cristiani: «quod Iudey dicte urbsi pro civibus et cives debeant haberi et tractari et tamquam cives gaudere omnibus privilegiis, franquiciis et immunitatibus quibus christiani cives fruuntur et gaudent»: B. Lagumina - G. Lagumina, *Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia*, vol. II, doc. 535, pp. 108-110 (Palermo, 30 apr. 1471). Ed ancora poco dopo: «che tutti iudei tantu masculi quantu fimini di Palermo gauiano tutti et singuli privilegii, consuetudini, gracia, immunitati, capitoli et pragmatiche dati et conchessi per li retro princhipi ala chitati di Palermo et soi chitatini como gaudino li chistiani chitatini»: *Ibi*, vol. II, doc. 537, pp. 112-114 (Palermo, 27 mag. 1471).

Conclusioni

Sostanzialmente l'istituto della servitù della regia Camera era un regime ambiguo, perché compendia protezione e dipendenza: sul piano pratico, l'appartenenza alla regia Camera impediva l'assimilazione della popolazione ebraica con la popolazione locale⁷², e rendendo l'ebreo un cittadino di secondo ordine⁷³, tale statuto difatti nulla sottraeva alla libertà personale, politica e religiosa dell'ebreo siciliano, singolo o aggregato in comunità, anzi di quella libertà era per molti aspetti garante⁷⁴. Inoltre l'istituto della servitù della regia Camera manifesta, al di là dello speciale regime di tassazione, l'interesse della Corona per la tutela del giudeo, e si configurò come un vero e proprio rapporto privilegiato tra ebrei e Corona.

Taluni storici hanno posto un'attenzione eccessiva sull'intento dei regnanti di ogni epoca per lo sfruttamento massimo delle possibilità contributive degli ebrei⁷⁵; tuttavia la riduzione di molte delle dinamiche della storia dell'ebraismo siciliano al solo interesse fiscale non tiene nel giusto conto il ventaglio di libertà e garanzie di cui realmente esso godeva nel regno. L'ebreo siciliano sottostava difatti alle stesse leggi civili e penali (per quelle materie che esulavano dal diritto mosaico) ed esercitava i medesimi diritti dei conterranei o concittadini cristiani, ad eccezione di quelli politici; si è visto come anche in merito all'esclusione degli ebrei dagli incarichi pubblici

⁷² F. Renda, "Gli ebrei prima e dopo il 1492", p. 35.

⁷³ A. Milano, *Storia degli ebrei in Italia*, p. 171; S. Simonsohn, *The Apostolic see and the Jews*, vol. I, p. 95.

⁷⁴ Gli ebrei costituivano uno dei tanti gruppi e corpi che componevano la società siciliana medievale: *Ibidem*. Ed il godimento della libertà presupponeva un garante, appunto il sovrano: S. W. Baron, *A social and religious history of the Jews*, vol. XI, p. 9.

⁷⁵ Secondo Giuseppe Petralia ad esempio (però in riferimento ai territori peninsulari) il fatto che gli ebrei godessero degli stessi privilegi degli altri abitanti non significava parificazione dei diritti civili, bensì medesimo *status* fiscale davanti agli ufficiali regi. Peraltro nel 1468 re Ferrante nel regno di Napoli scorporò le comunità ebraiche dalle università di appartenenza, a fini fiscali, ciò ebbe delle forti ripercussioni a livello sociale, poiché allontanava dal contesto familiare chi per lunga tradizione lo era stato, e configurava gli ebrei del regno come un corpo "sovraccittadino": G. Petralia, "L'età aragonese. «Fideles servi» vs «regii subditi»", pp. 102-104.

quanto dichiarato nei testi normativi vada verificato attraverso le testimonianze della prassi quotidiana della convivenza; si tenga inoltre ben presente che gli ebrei avevano una struttura comunitaria parallela all'*universitas christianorum*, all'interno della quale nessun cristiano poteva interferire, se non per ratifica di decisioni prese in autonomia dal gruppo ebraico.

Sebbene non vi fosse nella Sicilia bassomedievale una completa equiparazione dei diritti civili tra cristiani ed ebrei, è il riconoscimento della cittadinanza a mostrare in maniera definitiva quanto sia angusta l'interpretazione della politica regia a tutela dell'ebreo in funzione puramente fiscale.

Si consideri che nell'Italia centro-settentrionale dei secoli XII-XV le condotte (le concessioni di residenza a nuclei di ebrei, generalmente banchieri con famiglie al seguito) prevedevano una *civilitas per tempus*, eventualmente rinnovabile come la concessione del banco di prestito⁷⁶. Nel confronto con l'esperienza appena citata emerge ancor più chiaramente la peculiarità dello *status* giuridico del giudeo nel regno di Sicilia, dove le imposte specifiche o le prestazioni legate alla servitù della regia Camera rappresentavano una compensazione sostenibile a fronte delle importanti garanzie fruite, e dove le consuetudini risalenti all'età musulmana potrebbero aver avuto un peso maggiore di quanto finora non sia stato ipotizzato. Appare dunque convincente la posizione di Attilio Milano che intende gli ebrei siciliani come dei cittadini in posizione secondaria; ancor più chiaramente per Francesco Renda «un ebreo [di Palermo] era giuridicamente, anagraficamente, socialmente e antropologicamente cittadino di Palermo»⁷⁷.

In ultima analisi, gli ebrei di Sicilia erano dei cittadini "imperfetti", ed il godimento della piena cittadinanza era limitato da una parte dalla tradizione romano-canonica e dai vincoli stabiliti dalle consuetudini legate alla servitù della regia Camera dall'altra parte.

⁷⁶ A. Toaff, "Judei Cives? Gli ebrei nei catasti di Perugia nel Trecento", pp. 11-28; A. Foa, *Ebrei in Europa*, pp. 122-127.

⁷⁷ F. Renda, "Gli ebrei prima e dopo il 1492", p. 35.

Bibliografia

- Abulafia, David. "The servitude of jews and muslims in the medieval Mediterranean: origins and diffusion", in *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge*, 112, 2000, pp. 687-714.
- . "Gli ebrei in Sicilia sotto i Normanni e gli Hoenstaufen" in *Ebrei e Sicilia*, Catalogo della mostra (Palermo, 24 aprile-22 maggio 2002), Palermo 2002, pp. 69-92.
- . "«Nam iudei servi regis sunt, et semper fisco regio deputati»: the Jews in the Municipal Fuero of Teruel (1176-1177)", in Harvey J. Hames (a cura di), *Jews, Muslims in and around the Crown of Aragon*, Leiden, Brill, 2004, pp. 97-123.
- . "The King and the Jews: the Jews in the Ruler's Service", in *The Jews of Europe in the Middle Ages*, Atti del convegno di studi (Speyer 20-25 ottobre 2002), Speyer, Historisches Museum der Pfalz, 2004, IV, pp. 43-54.
- Alberigo, Giuseppe. *Decisioni dei Concili Ecumenici*, Torino, Unione tipografico-editrice torinese, 1978.
- Aznar y Navarro, Francisco. *Forum Turolii: regnante in Aragonia Adonso Rege, anno dominice nativitatis MCLXXVI*, s.l., 1905 (Colección de documentos para el estudio de la Historia de Aragón, s. II).
- Baron, Salo Wittmayer. *A social and religious history of the Jews*, vol. XI, New York-London, Columbia University Press, 1967.
- Bresc, Henri. *Arabi per lingua, Ebrei per religione*, Messina, Mesogea, 2001.
- . "Gli ebrei di Sicilia e la politica nel Medioevo", in *Siculorum gymnasium*, 66, 2003, pp. 263-284.
- Bresc, Henri. "Commune et citoyeneté dans la Sicile des derniers siècles du Moyen Âge", ora in *Mediterranea. Ricerche Storiche*, Quaderni, 11, 2010, pp. 207-234.
- Burgarella, Pietro. *Le imbreviature del notaio Adamo de Citella, 1 registro (1286-1287)*, Roma, 1981 (Fonti e studi del Corpus membranarum Italicarum, s. III, I).
- Colorni, Vittore. *Legge ebraica e leggi locali: ricerche sull'ambito di applicazione del diritto ebraico in Italia dall'epoca romana al secolo XIX*, Milano, A. Giuffrè, 1945.
- . *Gli ebrei nel sistema del diritto comune*, Milano, Giuffrè, 1956.

- Foa, Anna. *Ebrei in Europa. Dalla Peste Nera all'emancipazione*, Roma-Bari, Laterza, 2004.
- Gaudio, Matteo. *La comunità ebraica di Catania nei secoli XIV e XV*, Catania, Niccolò Giannotta editore, 1974.
- Genuardi, Luigi. *Il comune nel Medio Evo in Sicilia: contributo alla storia del diritto amministrativo*, Palermo, Fiorenza, 1921.
- Houben, Hubert. "Federico II e gli ebrei", in *Nuova Rivista Storica*, 85, II, 2001, pp. 325-346.
- Huillard-Bréholles, Jean Louis Alphonse. *Historia diplomatica Friderici secundi*, voll. I-VI, Torino, Bottega d'Erasmus, 1963 [Paris, 1852-1861].
- Kisch, Guido. *The Jews in Medieval Germany*, Chicago, The University of Chicago Press, 1949.
- Lagumina, Bartolomeo – Lagumina, Giuseppe. *Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia*, (Documenti per servire alla storia di Sicilia), voll. I-III, Palermo, Società Siciliana per la Storia Patria, 1990². [Palermo, Tipografia Michele Amenta, 1884-1909].
- . "Le Giudaiche di Palermo e di Messina descritte da Obadia de Bertinoro", in *Atti della Reale Accademia di Scienze Lettere ed Arti di Palermo*, s. III, IV, 1897, pp. 1-22.
- Langmuir, Gavin I. *Toward a Definition of Antisemitism*, Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 1996.
- Lionti, Ferdinando. "Gli Ebrei e la festa di S. Stefano protomartire", in *Archivio Storico Siciliano*, n. s. VIII, 1883, pp. 463-482.
- Milano, Attilio. *Storia degli ebrei in Italia*, Torino, Einaudi, 1963.
- Modica Scala, Giovanni. *Le comunità ebraiche nella contea di Modica*, Modica, Setim, 1978.
- Petralia, Giuseppe. "L'età aragonese. «Fideles servi» vs «regii subditi»", in *L'ebraismo dell'Italia peninsulare dalle origini al 1541. Società, economia, cultura*, Atti del Convegno di studi (Potenza-Venosa, 20-24 settembre 1992), Galatina, Congedo, 1996, pp. 79-114.
- Prosperi, Adriano. "Incontri rituali: il papa e gli ebrei", in Corrado Vivanti (a cura di), *Gli ebrei in Italia. Dall'alto Medioevo all'età dei ghetti*, vol. 1, Torino, Giulio Einaudi editore, 1996.
- Renda, Francesco. "Gli ebrei prima e dopo il 1492", in *Italia Judaica. Gli ebrei in Sicilia sino alla espulsione del 1492*, Atti del convegno di studi (Palermo, 15-19 giugno 1992), Palermo, 1995, pp. 31-54.

- Roth, Norman. "The civic status of the jew in Medieval Spain", in *Iberia and the mediterranean world of the middle ages*, Leiden-New York-Köln, Brill, 1996, pp. 139-161.
- Simonsohn, Shlomo. *The Apostolic see and the Jews*, voll. I-III, Toronto, Pontifical institute of Mediaeval studies, 1989-1991.
- . *The Jews in Sicily*, voll. I-XVII, Leiden-Boston, Brill, 1997-2010.
- . "The Jews and the Law: the Sicilian Model", in Giacomo Lacerenza (a cura di), *Hebraica hereditas: studi in onore di Cesare Colafemmina*, Napoli, Università degli studi di Napoli, 2005, pp. 339-352 (Serie Minor, 70).
- . *Tra Scilla e Cariddi. Storia degli ebrei in Sicilia*, Roma, Viella, 2011.
- Straus, Raphael. *Die Juden im Königreich Sizilien unter Normannen und Staufern*, Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1910; trad. it. di Salvatore Mazzamuto (a cura di), *Gli Ebrei di Sicilia dai Normanni a Federico II*, Palermo, Flaccovio, 1992.
- Toaff, Ariel. "Judei Cives? Gli ebrei nei catasti di Perugia nel Trecento", in *Zakhor. Rivista di storia degli ebrei d'Italia*, IV, 2000-2001, pp. 11-28.

Imagen y taumaturgia en época moderna. El culto a Salvador de Horta en la antigua Corona de Aragón¹

Sara Caredda – Ramon Dilla Martí

Resumen

El franciscano catalán Salvador de Horta fallece en 1567 en la ciudad de Cagliari en olor de santidad. En los años posteriores a su muerte se genera una potente devoción que abre puerta a su proceso de canonización, iniciado oficialmente en 1600. La investigación propone el estudio de la imagen de Salvador de Horta y la difusión de su culto en época moderna, centrándose en el Mediterráneo católico como centro de creación, desarrollo y circulación de su iconografía. A partir del examen de varias pinturas y esculturas que representan el fraile como taumaturgo, se analizarán los motivos que conducen al éxito de esta iconografía y su importancia en el proceso de expansión del culto al franciscano.

Palabras clave

Salvador, Horta, devoción, iconografía, taumaturgo, barroco, canonización, Mediterráneo.

Abstract

The Catalan Franciscan Salvador de Horta dies in 1567 in the city of Cagliari in the odor of sanctity. After his death, veneration continues to spread and thousands of pilgrims visit his tomb in Cagliari. The Catholic Church begins his canonization process in 1600 and Salvador is beatified by Pope Paul V in 1606. This paper presents a study of Salvador's holy images and cult in the early modern period with a focus on the Catholic Mediterranean countries. In the Seventeenth and Eighteenth centuries we find many paintings and sculptures representing the Franciscan friar as a thaumaturgist. The article examines the creation process of this specific iconography and the several reasons for its successful diffusion.

Keywords

Salvador, Horta, Devotion, Iconography, Thaumaturgist, Baroque, Canonization, Mediterranean.

¹ El presente estudio se enmarca en el proyecto de investigación "EMAC. Estudios sobre el arte catalán desplazado del contexto medieval a la interpretación pos medieval", cuya investigadora principal es la Dra. Rosa Alcoy i Pedrós: HAR 2012-36307, Ministerio de Economía y Competitividad, 2013-2015.

En época postridentina la Iglesia militante crea una serie de organismos oficiales que definen el nuevo modo de entender la santidad. Entre los muchos candidatos a la gloria de los altares figura el franciscano catalán Salvador de Horta. Como parte de su proceso de canonización se crea y se difunde una nueva iconografía codificada que tiene una gran repercusión en las artes plásticas. El presente artículo se centra en la difusión del culto y las representaciones pictóricas y escultóricas de Salvador de Horta en época moderna, prestando una especial atención a su iconografía más exitosa: el taumaturgo universal.

Biografía y canonización

Salvador Pladevall Bien nace en diciembre de 1520 el seno de una humilde familia² que regenta el Hospital de Santa Coloma de Farners³ (Girona). Tras el fallecimiento de sus progenitores, el joven se muda con su hermana a Barcelona, donde pasa algunos años ejerciendo como aprendiz de zapatero.

Después de una breve estancia en el monasterio benedictino de Montserrat, Salvador descubre su vocación religiosa e ingresa en 1541 como hermano laico en el convento franciscano observante de Santa María de Jesús de Barcelona⁴. Durante su año de noviciado, se le adjudican los trabajos más humildes, ejerciendo de limosnero, ayudante de cocina, sacristán, hortolano, portero, enfermero, etc. Después de su profesión en 1542, su primer destino es el convento observante situado en la actual localidad de Jesús, cercana a Tortosa.

En este momento aparecen las primeras curaciones milagrosas y se gesta la fama de fray Salvador como taumaturgo: a las puertas del convento llegan multitudes de peregrinos que amenazan la paz de la comunidad, hecho que motiva una serie de traslados a diversos en-

² Sobre los orígenes familiares de Salvador de Horta véase: G. Sorgia, *San Salvatore da Horta*, p. 12.

³ Dicho Hospital se hallaba junto al ábside de la iglesia parroquial de Santa Coloma de Farners, a la cual fue incorporada durante la reforma de 1805.

⁴ Dicho convento se situaba extramuros, aproximadamente en el actual cruce del Carrer Aragó y el Passeig de Gràcia. Fue destruido durante la Guerra de Sucesión (1714).

claves franciscanos esparcidos por toda la geografía catalana, como por ejemplo Bellpuig d'Urgell o Lleida.

En 1547 el fraile recibe un nuevo destino: el convento de Santa María de los Ángeles de Horta de Sant Joan. Salvador permanece aquí entre 1547 y 1559, período en el que se multiplican las sanaciones milagrosas, consolidando su fama de taumaturgo y uniéndose inextricablemente su nombre al de la localidad.

Posteriormente, el franciscano pasa por los conventos de Reus, Barcelona y Girona. Sus traslados son interrumpidos por un breve viaje a la corte de Madrid, a donde es llamado por el rey Felipe II, a cuyos oídos había llegado la fama de sus milagros. A pesar de los traslados, persiste el problema de las aglomeraciones de devotos que colapsan la vida de los conventos. Probablemente este es una vez más el motivo para que en 1565 Salvador de Horta sea trasladado al convento de Santa María de Jesús de Cagliari, donde reside hasta su óbito en 1567.

Veinte años más tarde el Vaticano recibe las primeras noticias oficiales sobre la vida prodigiosa del catalán: en 1586 el cardenal Francesco Gonzaga, ministro general de los frailes menores, presenta al papa Sixto V dos relaciones sobre los principales milagros de Salvador de Horta. El pontífice, a su vez franciscano, aunque perteneciente a la familia conventual, los aprueba⁵ y en 1600 se abre oficialmente el proceso de canonización⁶. Se realiza una revisión del cuerpo de Salvador, el cual, a pesar de los 34 años transcurridos desde su muerte, se encuentra milagrosamente incorrupto⁷. A su vez, el arzobispo de Cagliari encarga a fray Dimas Serpi, ministro provincial de los observantes de Cerdeña, una recopilación de todos los milagros atri-

⁵ La aprobación se realiza a través del breve «*Cum sicut exposuit*». A. Cogoni, *San Salvatore da Horta. La grandezza dei piccoli*, p. 115.

⁶ El proceso se abre formalmente por el arzobispo de Cagliari y los obispos de Barcelona, Girona y Tortosa, es decir las diócesis en las que había residido Salvador de Horta. O. P. Alberti, *Scritti di storia civile e religiosa della Sardegna*, pp. 123-126.

⁷ ACACA (Archivio della Curia Arcivescovile di Cagliari), *Culto dei Santi*, vol. 4, f. 11. La revisión del cuerpo se realiza el 18 de enero de 1600 en presencia de varios médicos, el arzobispo de Cagliari Alonso Lasso Sedeño (1596-1604) y otros testigos. Los médicos certifican que el cuerpo está en perfecto estado de conservación, las únicas partes que faltan son las manos, los pies y tres costillas, que probablemente habían sido sacadas previamente como reliquias.

buidos al fraile⁸. Una vez terminado el estudio, la documentación es enviada a Madrid, donde la Corona decide tomar la iniciativa: en 1604 el rey Felipe III escribe al papa Pablo V para pedir oficialmente la canonización de Salvador de Horta⁹. El pontífice se muestra sensible a la causa y transmite el informe a la Sagrada Congregación de Ritos. La Congregación contesta en 1606 con el siguiente decreto:

Differatur canonizatio quia alii priores et antiquiores sunt in congregatione praesentati etc. Verum quod interim Beatus Salvator ab Horta cum hoc titulo, et miraculis imprimatur publiceque portetur, ad majorem fidelium devotorum consolationem¹⁰.

Es decir, pese a que se aprueba el culto, la canonización debe esperar porque hay otros procesos abiertos que tienen prioridad. Sin embargo, el decreto otorga provisionalmente a Salvador de Horta el título de beato y concede la impresión de su imagen oficial y que se divulguen públicamente sus milagros.

En 1625 el Vaticano exige un nuevo proceso¹¹. El rey Felipe IV envía cartas a Roma para reiterar el deseo de la Corona hispánica de ver canonizado a Salvador¹². Sin embargo, sus deseos se ven truncados a causa de un decreto del papa Urbano VIII, que en 1634 prohíbe que se expongan a la veneración de los feligreses las imágenes de aquellos personajes cuyo culto no había sido aprobado oficialmen-

⁸ El estudio de Dimas Serpi, llevado a cabo en todas las diócesis sardas y catalanas en las que había residido Salvador de Horta, se conserva en: ACACA, *Culto dei Santi*, vols. 4 - 12.

⁹ P. G. Pirella, *Historia de las heroicas virtudes, relacion de los portentosos milagros: vida, muerte, y culto del b. Salvador de Horta*, pp. 198-201.

¹⁰ F. Sequi, *Vita, miracoli dopo morte e culto del beato Salvatore da Orta*, p. 260; A. Cogoni, *San Salvatore da Horta*, p. 117.

¹¹ Este nuevo proceso se acompaña en 1627 de una nueva revisión del cuerpo, al que faltan diversas partes, arrancadas como reliquias, entre ellas el corazón, sustraído por el franciscano Juan de Aranda y trasladado al convento de San Pietro de Silki en Sassari. Sobre el tema véase: F. Colonna, *Il Beato Salvatore da Horta. Laico Franciscano*, p. 103; O. P. Alberti, "Luci ed ombre nella fortunosa vicenda del corpo di S. Salvatore da Horta: rilievi storici", pp. 3-5.

¹² A. M. Porcu, *Compendio della vita e dei miracoli del Beato Salvatore da Horta*, p. 49; P. G. Pirella, *Historia de las heroicas virtudes*, pp. 206-234. Felipe IV envía 3 cartas al Vaticano, en 1624, en 1634 y en 1650.

te¹³. El caso de Salvador de Horta está en una situación de peligro, ya que su título de beato concedido en 1606 tiene carácter transitorio y no ha sido acompañado de una ceremonia oficial. Por ello en algunas diócesis, como las de Génova y Sarzana, se registran intentos de retirar de las iglesias las imágenes de nuestro personaje¹⁴. La orden franciscana consigue reabrir el caso a finales del siglo XVII y obtener una sentencia favorable de la Congregación de Ritos. El 29 de enero de 1711 el papa Clemente XI confirma, con decreto oficial, el título de beato al taumaturgo catalán¹⁵. Sin embargo, todavía queda un largo camino hacia la definitiva canonización, que llega solo en 1938¹⁶.

La expansión del culto

Los más casi cuatrocientos años de proceso de canonización de Salvador de Horta nos han legado abundante documentación, de gran utilidad a la hora de estudiar la expansión del culto y el modo de entender la santidad en época moderna.

Atendiendo al decreto de Urbano VIII de 1634, la Congregación de Ritos manda hacer un estudio riguroso sobre la difusión de la veneración al beato Salvador en el Mediterráneo católico. El trabajo se publica en Roma en 1709 bajo el título *Calaritana Canonizationis Beati Salvatoris ab Horta*¹⁷ y conserva los nombres de sus autores, casi todos ellos religiosos procedentes de territorios vinculados a la Corona de Aragón¹⁸. Es un dato elocuente, que da una pista precisa sobre cuáles son los territorios en los que el culto está más arraigado.

¹³ G. Sorgia, *San Salvatore da Horta*, p. 97; F. Sequi, *Vita, miracoli dopo morte*, p. 235.

¹⁴ P. G. Pirella, *Historia de las heroycas virtudes*, p. 231. Todas las imágenes de Salvador permanecen en su sitio gracias a la intervención del cardenal Barberini, sobrino del papa Urbano VIII y protector de la orden franciscana.

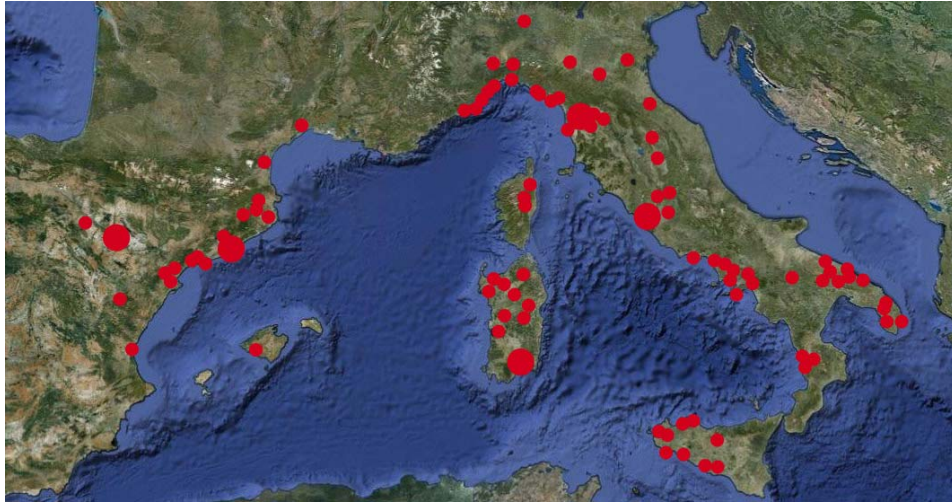
¹⁵ G. Sorgia, *San Salvatore da Horta*, p. 97.

¹⁶ A. Cogoni, *San Salvatore da Horta*, p. 120.

¹⁷ *Calaritana Canonizationis B. Salvatoris ab Horta, Ordinis Minorum Observantium S. Francisci. Positio Super Casu Excepto*. Roma, typis Reu. Cam. Apostolicae, 1709.

¹⁸ Los religiosos en cuestión son: José Molines, barcelonés, auditor de la sacra Rota; fray Pio de Santa Coloma, vicario del convento franciscano de San Buenaventura de Roma; Onofre del Fau, archidiacono mayor de la catedral de Barcelona; Juan Baptista Leoneddu, sacerdote de Cerdeña; Diego Dias Frangias, de la archidiócesis de Oristano; Ludovico Morano, lector de filosofía del convento de Santa Maria in

El elemento más importante de la *Calaritana Canonizationis* es sin duda el catálogo de todas las capillas y altares dedicados a Salvador de Horta, ordenandos por diócesis y especificando la presencia de imágenes y reliquias. Este documento extraordinario nos ha permitido hacer una reconstrucción exhaustiva de la geografía del culto hacia 1709 (mapa 1)¹⁹.

Mapa 1. Mapa de todas las capillas dedicadas a Salvador de Horta recogidas en la *Calaritana Canonizationis* de 1709. Elaboración: Francesco Adriano Caredda.

El primer dato que salta a la vista es el número global de capillas, más de cien, que parecen confirmar la grandísima veneración tributada a Salvador de Horta en la época. La mayoría de las capillas, como es lógico, están ubicadas en conventos franciscanos. Sin embargo, hay que destacar la presencia de altares también en varias iglesias parroquiales y en alguna catedral, como las de Barcelona y Zaragoza. El segundo elemento que cabe remarcar es que la difusión del culto parece tener una localización geográfica muy precisa, que va de Italia a la península Ibérica pasando por Francia. Dentro de estos territo-

Aracoeli de Roma; Manuel Asquer, clérigo de Cagliari; José Serran, de la provincia franciscana de Valencia; Ludovico Barutel, calificador del santo Oficio del Principado de Cataluña; fray Félix de Nápoles, de la orden franciscana de la observancia; Bonaventura Poerius, ministro general de los franciscanos y arzobispo de Salerno. *Calaritana canonizationis*, pp. 3-5.

¹⁹ Nuestro agradecimiento a Francesco Adriano Caredda por realizar los mapas que presentamos.

rios se pueden identificar unos focos concretos de veneración más intensa, entre los que destacan Cerdeña y Cataluña, es decir los lugares más directamente relacionados con la biografía del personaje. Pero el mapa documenta la presencia de altares en todos los demás territorios de la Corona de Aragón, es decir: Valencia, Aragón y Baleares, como se verá más adelante (mapa 2).

Mapa 2. Mapa de las capillas dedicadas a Salvador de Horta en Aragón, Cataluña, Valencia, Baleares y el sur de Francia, recogidas en la *Calaritana Canonizationis* de 1709. Elaboración: Francesco Adriano Caredda.

Si nos trasladamos a Italia meridional, se pueden identificar claramente tres focos del culto: Sicilia, Nápoles y la región de Apulia (mapa 3 y 4).

El dato no sorprende, ya que nos referimos a territorios unidos a la península Ibérica por fuertes vínculos históricos, políticos y comerciales.

grafías de Salvador de Horta²⁰. Estas circunstancias convierten la ciudad de los Medici en otro importante centro de propagación del culto. El segundo foco de la devoción se puede localizar en Liguria, donde, según la *Calaritana Canonizations*, se registra un altar dedicado a nuestro personaje en la práctica totalidad de las iglesias franciscanas. Pero nuestra fuente menciona también el caso curioso de un ex voto de plata con la figura de Domenico de Marinis, arzobispo de la Génova, arrodillado a los pies de Salvador de Horta. En los años veinte del siglo XVII el objeto es donado a la capilla que el beato tiene dedicada en la desaparecida iglesia de Santa Maria della Pace²¹.

Aparte de la ubicación de las capillas, nuestro documento aclara si se conservan pinturas o imágenes de bulto del beato y si hay lámparas encendidas y exvotos. De la misma manera precisa, por ejemplo, en qué poblaciones se celebra la fiesta y se cantan el himno, la antífona o el panegírico. En algunos casos, como los de Nápoles, Livorno y Santa Coloma de Farners, atestigua también la existencia de una cofradía bajo advocación de Salvador de Horta. En definitiva, la *Calaritana Canonizationis* se revela como un instrumento valiosísimo para el estudio de la devoción a Salvador de Horta, pero también de la difusión de las imágenes, la formación de su iconografía y la circulación de modelos por el Mediterráneo barroco.

El beato Salvador de Horta y la antigua Corona de Aragón

Con la apertura del proceso de canonización, los territorios de la antigua Corona de Aragón se convierten en activo protagonista en el

²⁰ La primera de estas obras es la biografía de de Francesco Spinelli (1613), la segunda no ha sido localizada pero según la *Calaritana Canonizationis* se publica en 1627 bajo el título *Del Beato Salvatore d'Orta*, y la tercera es la *Madreperla Serafica* de Salvador Vidal (1640). Redactada en italiano, esta última obra representa la biografía con mayor difusión de todas las editadas en el siglo XVII. Véase: F. Spinelli, *Vita et miracoli meravigliosi del divoto et humile servo di Dio e di Maria Vergine B.P.F. Salvatore da Horta de' Minori Osservanti di San Francesco*, Florencia, Appresso Zanobi Pignoni, 1613. S. Vitale, *Madreperla serafica della vita e miracoli stupendi del divoto et humile Servo di Dio e di Maria Vergine B. Salvatore da Orta dei Minori Osservanti del P. Serafico San Francesco*, Firenze, Nella Stamperia del Massi, e Landi, 1640.

²¹ *Caralitana canonizationis*, p. 10.

fomento y reconocimiento de la santidad del beato Salvador. La *Calaritana Canonizationis* indica una especial concentración de imágenes devotas, capillas y altares, cifrados en 22 y repartidos entre las diversas diócesis de Aragón, Cataluña, Valencia y Baleares.

La emergencia de este foco devocional se debe sin duda a los vínculos del personaje con su tierra natal: el paso de Salvador de Horta por determinados puntos de la geografía catalana convierte estas localidades en verdaderos núcleos de la devoción, en los que el fraile es recordado y venerado. Nos referimos especialmente a los conventos franciscanos donde habitó: Reus, Girona, Barcelona, Valencia y sobre todo Horta de Sant Joan.

El convento de Santa María de los Ángeles de Horta²², es uno de los lugares donde la devoción al franciscano se hace más patente y se concreta en varias comisiones artísticas. Sabemos que el claustro del cenobio contaba con un ciclo de pinturas murales con escenas de la vida y milagros del beato²³, y que en 1618 ya existía una pintura y una escultura en bulto redondo²⁴. Sin embargo, la intervención más destacable es sin duda la realización de una notable capilla inaugurada el 11 de enero de 1642 y relacionada con la donación testamentaria del obispo de Barcelona y lugarteniente de Cataluña Joan Sentís (1561-1632), oriundo de la cercana localidad de Xerta²⁵. Construida

²² Fundado en el siglo XIII por la Orden del Temple, el convento es habitado a partir de 1543 por una pequeña comunidad de frailes menores observantes en la que ingresa Salvador de Horta en 1547. De hecho, la estancia del fraile y la gran afluencia de peregrinos se vincula con la ampliación del convento entorno a un claustro construido en lenguaje renacentista, junto con la instauración de los cursos provinciales de Filosofía. Véase: J. Fuguet i Sans, *L'arquitectura dels Templers a Catalunya*, pp. 122-123; S. Carbó i Sabaté, *Guia d'Horta de Sant Joan*, pp. 109-112, 216; E. Liaño Martínez, *Inventario artístico de Tarragona y su provincia*, pp. 11-12.

²³ Dichas obras ha desaparecido completamente. Sin embargo, los hermanos Roig recogen el testimonio del Sr. Gispert, que atestigua la presencia de las pinturas. J. Roig i Font, "Ressenya d'una excursió per la comarca de Gandesa", pp. 165-187.

²⁴ La imagen del altar del Beato Salvador de 1618 se realiza gracias a una donación testamentaria de Isabel Revulla, cuya sepultura estaba frente al altar. Véase: *Calaritana Canonizationis*, p. 13.

²⁵ S. Carbó i Sabaté, *Guia d'Horta de Sant Joan*, pp. 212-221.

en lenguaje clasicista, el espacio cuenta con un coro superior, suelo cerámico y se cubre con una cúpula sobre pechinas y linterna²⁶ (il.1).

Horta no es un caso aislado, sino más bien un foco que irradia la devoción al beato en el campo de Tarragona, como demuestra la erección de altares y capillas en Reus, Jesús, Mora d'Ebre, Riudoms y la misma ciudad de Tarragona.

Los lazos biográficos de Salvador de Horta con su tierra natal se hacen palpables también en la diócesis de Girona, dónde en 1709 se hallan tres capillas en las iglesias de La Bisbal de l'Empordà, Figueres y San Francisco de Girona. La iglesia parroquial de Santa Coloma de Farners alberga también una capilla dedicada al beato Salvador y a San Dalmau Moner²⁷.

Ilustración 1. Capilla de San Salvador de Horta inaugurada en 1642. Horta de Sant Joan, antiguo convento de Santa Maria dels Àngels. Foto: Sara Caredda.

²⁶ Del mobiliario original nada pervive, ya que el altar actual es fruto de una donación efectuada en 1826 por Ramon Gassulla y su esposa Vicenta Ferrer.

²⁷ El dominico farnense Dalmau Moner (Sata Coloma de Farners, 1291 – Girona, 1341), no es reconocido como beato hasta el año 1721.

Otro dato interesante es que en época moderna algunos de los gremios de zapateros más potentes de la Corona de Aragón se ponen bajo la protección de Salvador de Horta, que antes de tomar el hábito franciscano, como se ha mencionado anteriormente, trabaja durante un año de aprendiz de zapatero. En Barcelona la imagen del beato se incluye en el nuevo retablo del gremio en la catedral, como veremos más adelante. A su vez, los fabricantes de calzado de Girona, Zaragoza y Perpiñán honran a Salvador de Horta cada año con la celebración de una misa solemne en el día de su fiesta.

A partir de 1600 aparecen noticias de la veneración de reliquias del beato Salvador fuera de su sepultura original en Cagliari. Por ejemplo, Horta de Sant Joan cuenta ya en 1603 con una costilla custodiada en un relicario de plata²⁸. También se hallan reliquias en los conventos franciscanos de Reus²⁹, Girona, la Bisbal de l'Empordà y Terrassa, además de la iglesia parroquial de Santa Coloma de Farners. Fuera del Principado de Cataluña, se documentan reliquias en el convento de San Francisco de Valencia³⁰ y en el de Santa María de Jesús de Zaragoza. El caso de este convento aragonés es especialmente significativo porque cuenta con una representación del beato en la enfermería, además de otras imágenes suyas que se llevan a las celdas de los frailes enfermos. Las fuentes aclaran que no se trata de una excepción, ya que mencionan imágenes suyas en otros centros hospitalarios en Borja o Barcelona³¹. También hay que destacar la

²⁸ Este fragmento tenía forma de torre y fue pagado por Rafael Forno y su esposa Ángeles, cuando el guardián del convento era Lorenzo Garreta. Véase: *Calaritana Canonizationis*, p. 13. La reliquia desaparece en 1640 durante los avatares bélicos de la *Guerra dels segadors* (1640-1652) y se sustituye en 1665 por una nueva, proporcionada por Jaume Ferrer, capellán de la duquesa de Gandía Artemisia Doria y Carretto, que había sido virreina consorte de Cerdeña entre 1611 y 1617. J. M. Mas i Solench, *Salvador d'Horta: l'humil framenor*, p. 73.

²⁹ En un inventario de 1638 ya figura un donativo para crear un relicario del beato Salvador y la capilla del franciscano se documenta en 1664. J.M. Mas i Solench, *Salvador d'Horta: l'humil framenor*, p. 75.

³⁰ Salvador de Horta hace una breve estancia en Valencia a instancias del joven duque de Gandía, futuro San Francisco de Borja, quién solicita su ayuda y consejo para acabar con las supuestas manifestaciones de espíritus malignos que azotaban el convento de clarisas de la ciudad.

³¹ Tanto el convento franciscano de Santa María de Jesús de Barcelona, como el de Borja, se convirtieron en hospitales de leprosos y apestados en 1651 y 1653 respec-

presencia de una escultura de bulto redondo delante del hospital de Santa Coloma de Farners, con la concesión episcopal de 40 días de indulgencia para los devotos. Esta vinculación de las imágenes y reliquias con hospitales y enfermerías hace patente el crecimiento continuo del culto a partir del poder taumatúrgico atribuido al beato.

Un centro privilegiado de propagación del culto: Cerdeña

La muerte de Salvador de Horta en Cagliari en olor de santidad deja un recuerdo muy vivo de su santa conducta y sobre todo de sus milagrosas curaciones. En consecuencia, entre los siglos XVI y XVII el culto se propaga por toda Cerdeña, tanto que en 1709 hay diez capillas documentadas, la mayoría de ellas en iglesias franciscanas³².

El principal centro de la devoción es la ciudad de Cagliari, donde el cuerpo es sepultado en la capilla de San Pedro de la iglesia de Santa María de Jesús, ubicada en el presbiterio³³. Desafortunadamente de la factura original del sepulcro nada pervive, ya que la iglesia es demolida durante el asedio de Cagliari de 1717³⁴. El arca con los restos mortales de Salvador de Horta, entonces, es trasladada a la iglesia de San Mauro, que todavía custodia un frontal de altar que retrata al beato en su lecho de muerte.

La pintura ha sido atribuida al pintor Sebastiano Scaleta³⁵ y podemos avanzar la hipótesis que se realice hacia 1728, en ocasión de la colocación de los restos mortales de Salvador de Horta en esta capil-

tivamente. Véase: P. Sanahuja, *Historia de la Seráfica provincia de Cataluña*, p. 300; E. Jiménez Aznar, *El libro Cabreo del convento de San Francisco de la ciudad de Borja (1636-1767)*, pp. 21-22.

³² *Caralitana canonizationis*, pp. 11-12.

³³ R. Bosch, *Vida y milagros del beato Salvador de Horta del glorioso P.S. Francisco*, p. 83.

³⁴ El asedio de 1717 corresponde a un intento de la Corona española de recuperar Cerdeña tras el tratado de Utrecht de 1713. Sin embargo, en 1718 la isla es asignada a los Saboya de Piamonte y sale definitivamente de la órbita hispánica. Sobre el tema véase: F. C. Casula, *La storia di Sardegna*, pp. 459-461.

³⁵ M. G. Scano, *La città e dintorni di Cagliari nell'arte sacra*, en prensa, p. 22. Sebastiano Scaleta es uno de los principales pintores activos en Cagliari en la primera mitad del siglo XVIII. Sobre su personalidad véase también: M. G. Scano, *Pittura e Scultura del '600 e del '700*, pp. 228-230.

la³⁶. El frontal presenta al beato rodeado por cuatro ángeles que sostienen una cruz, un corazón en llamas, un lirio blanco, las espinas y el flagelo, símbolos de su virtud, su fe y su disciplina.

En 1758 el cuerpo de Salvador de Horta es protagonista del definitivo traslado a la iglesia de Santa Rosalia, donde todavía se halla custodiado en un arca de cristal debajo del altar mayor³⁷. En dicha iglesia se conserva otro frontal de altar, inspirado en el de San Mauro³⁸, que representa al taumaturgo catalán yacente con el lirio en la mano. La pintura presenta una inscripción que indica el nombre del comitente, el fraile franciscano Juan Zedda.

Un segundo foco de la devoción en Cerdeña es la iglesia franciscana de San Pedro de Silki en Sassari, donde se halla una capilla con un retablo del siglo XVIII³⁹, además de un relicario con el corazón de Salvador de Horta⁴⁰.

También cabe mencionar un tercer núcleo: el santuario franciscano de la Virgen de los Mártires de Fonni, consagrado en 1714⁴¹. Su promotor, el padre guardián Pacifico Guiso Pirella es autor de una bio-

³⁶ La fecha del traslado es el 16 de noviembre de 1728. L. Pisanu, *I Frati Minori di Sardegna. I conventi maschili dal 1610 al 1741*, vol. I, pp. 119-120.

³⁷ La iglesia de Santa Rosalia, construida en el siglo XVII por los sicilianos residentes en Cagliari, en 1740 pasa a los franciscanos observantes, que tras la demolición de la iglesia de Santa María de Jesús necesitaban una nueva sede. Sobre la historia del templo véase: A. Piseddu, *Le chiese di Cagliari*, pp. 197-203. A lo largo de los siglos XVIII y XIX el cuerpo de Salvador de Horta es trasladado de capilla en distintas ocasiones. La colocación actual debajo del altar mayor es de 1931, poco antes de la canonización.

³⁸ El frontal procede también de la iglesia de San Mauro, como atestigua la guía de Cagliari de 1856: G. Spano, *Guida della città di Cagliari e dintorni*, p. 265. La obra está fechada en la segunda mitad del siglo XVIII y atribuida al entorno de Sebastiano Scaleta. M. G. Scano, *La città e dintorni di Cagliari nell'arte sacra*, p. 22.

³⁹ El retablo se acaba en 1764, aunque el dorado se realiza más tarde. El relicario que custodia el corazón de Salvador es del siglo XIX. M. Porcu Gaias, "I sacri arredi di S. Pietro di Silki", pp. 81-115.

⁴⁰ Véase la nota 11.

⁴¹ El santuario en cuestión se realiza ampliando la preexistente iglesia de la Santísima Trinidad, a la que se añade un cuerpo lateral con una cripta y una nueva sacristía. Sobre la iglesia y el santuario véase: L. Pistis, *Santuario o basilica della Ss. Vergine dei Martiri in Fonni*; A. Mereu, *La basilica ed il Convento francescano della Madonna dei Martiri in Fonni*; D. Pili – T. Mereu, *Dalla parte di Fonni: documento per una speranza*.

grafía de Salvador de Horta, al que dedica una capilla en el nuevo templo (il.2).

Ilustración 2. Capilla de San Salvador de Horta, Fonnì, Basílica della Vergine dei Martiri, primer cuarto del s. XVIII. Foto: Sara Caredda.

El altar del santo presenta un frontal de estuco con dos escenas de milagros (il.3 y 4): Salvador que sana a los enfermos y Salvador que alimenta y consuela a los pájaros⁴².

⁴² Según las biografías el último invierno que Salvador de Horta pasó en Cagliari fue especialmente rígido, por lo cual el santo tenía la costumbre de alimentar y consolar a los pajaritos que volaban por los claustros del convento. Probablemente este episodio de la vida de San Salvador es una contaminación del “sermón a las aves”, uno de los milagros más conocidos de San Francisco de Asís.

Ilustración 3. Giuseppe Quallio o Giovanni Battista Corbellino (atrib.), *Salvador de Horta sana los enfermos*, Fonni, Basílica della Vergine dei Martiri, primer cuarto del s. XVIII. Foto: Sara Caredda.

Ilustración 4. Giuseppe Quallio o Giovanni Battista Corbellino (atrib.), *Salvador de Horta consuela y alimenta los pájaros*, Fonni, Basílica della Vergine dei Martiri, primer cuarto del s. XVIII. Foto: Sara Caredda.

La obra se debe probablemente a Giuseppe Quallio o Giovanni Battista Corbellino, marmolistas procedentes de Lombardía que trabajan en la edificación y decoración del santuario⁴³.

Finalmente, para acabar de mencionar las imágenes barrocas de San Salvador en Cerdeña, cabe destacar la presencia de un bulto en Ozieri, que representa al beato como taumaturgo⁴⁴, y de otra escultura en la iglesia de San Sebastiano de Nulvi, probablemente un antiguo relicario⁴⁵.

Las fuentes recuerdan la presencia de altares dedicados a Salvador también en Nuoro, Oristano, Santulussurgiu, Tempio y Alguer⁴⁶, pero desgraciadamente se trata de capillas que no se han conservado.

Orta di Atella

La localidad campana de Orta di Atella comienza hacia mediados del siglo XVII una importante reforma del antiguo convento franciscano dedicado a San Donato, gracias a las aportaciones de varias familias locales. Según la crónica de Teófilo Testa⁴⁷ en 1643 el edificio es donado a los frailes menores de Santa Maria la Nova de Napoli, que emprenden la remodelación del complejo⁴⁸. La crónica de Testa tam-

⁴³ A. Mereu, *La basilica ed il Convento francescano*, p. 38.

⁴⁴ La obra, de gran calidad artística, está actualmente en el Museo Diocesano de Ozieri. Agradecemos la profesora Alessandra Pasolini que nos ha dado a conocer su existencia.

⁴⁵ La escultura está en una hornacina del retablo mayor, fechado hacia mediados del XVIII, pero probablemente se trata de una talla del siglo XVII procedente de otro altar. El beato presenta en el pecho una pequeña abertura que tal vez fue concebida para custodiar una reliquia. Agradecemos las informaciones sobre Nulvi a Barbara Nardecchia y a su trabajo final de carrera: *Architettura e arredi sacri a Nulvi*. Relatore: Prof. Aldo Sari. Correlatore: Prof.ssa Franca Mascolo. Università degli Studi di Sassari, A.A. 2005 – 2006.

⁴⁶ *Caralitana canonizationis*, pp. 11-12.

⁴⁷ Las noticias sobre la fundación del convento se recogen exclusivamente en el manuscrito del padre franciscano T. Testa, *Serafici Fragmenti della provincia monastica francescana di Napoli*, (Nápoles: Archivio Provinciale die Frati minori di Napoli del SS. Cuore di Gesù). Según esta fuente, hacia 1669 ya se habría concluido la iglesia del convento.

⁴⁸ F. Pezzella (dir.), *Note e documenti per la storia di Orta di Atella*, p. 27; L. Orabona, *Religiosità meridionale del Cinque e Seicento. Vescovi e società in Aversa tra Riforma cat-*

bién atestigua que en la misma época fray Antonio di Palo trae a Orta di Atella un retrato del beato Salvador de Horta, del cual era muy devoto. La imagen, colocada en un altar de la iglesia, empieza a realizar tantos milagros que atrae a gente de toda condición. Este hecho, según Testa, sería la razón principal del arraigo de la devoción a Salvador en esta localidad campana. Aunque hay que añadir que probablemente la similitud entre los nombres de Horta de Sant Joan y Orta di Atella contribuye de forma decisiva para la adopción del personaje como patrón.

La actual iglesia de San Donato, más conocida como santuario de San Salvador de Horta, alberga una escultura del santo en gloria, que puede fecharse en el siglo XVIII y que contiene una reliquia. El convento anexo conserva un amplio claustro decorado con 26 lunetas dedicadas a la vida y principales milagros del beato⁴⁹ (il.5).

tolica e Controriforma, p. 241. Otra versión de la llegada de la devoción a Salvador de Horta a Orta di Atella se recoge en la leyenda de la princesa de Belmonte, cuya curación milagrosa se debe a la intercesión del franciscano. Véase: F. Colonna, *Il Beato Salvatore da Orta. Laico francescano*, pp. 131-133.

⁴⁹ El programa iconográfico se completa con las efigies de santos y santas franciscanos entre grutescos. Huelga decir que cuatro lunetas del conjunto son ilegibles. V. Franzese – C. Menna, *Il Monumento e la Memoria. Storia e Restauro. Convento Franciscano San Donato*, p. 40.

Ilustración 5. Claustro con escenas de la vida de San Salvador de Horta en las lunetas, Orta di Atella, Convento de San Donato, s. XVII. Foto: Ramon Dilla.

El conjunto se acaba probablemente en 1692, fecha que aparece en una de las escenas⁵⁰. Entre los episodios representados destacan claramente ocho lunetas con escenas de taumaturgia, que nos introducen al análisis de la iconografía más consolidada del beato.

La imagen del taumaturgo universal

A partir de 1600 aparecen las primeras biografías que recopilan los milagros de Salvador de Horta, entre los que tienen una indiscutible preeminencia los episodios de carácter taumatúrgico. Las fuentes escritas destacan tanto lo variopinto de las curaciones, como los procedimientos que las llevan a buen puerto. Un buen ejemplo de ello son los gozos en honor al beato, impresos en 1627 en la ciudad de Girona:

Febrosos, mancos, baldats / cegos, coixos, quartanaris / sens metges,
ni apotecaris / ab la Creu foren curats / lo desunt resucitat / convertit
lo pecador / vullaunos dar sanitat / o Beato Salvador⁵¹.

⁵⁰ *Ibi*, pp. 34-40.

⁵¹ *Goigs en alabança del Beato Salvador de Orta*, Girona, Gaspar Garrich, 1627.

Como vemos, todo tipo de enfermos se benefician del don taumáturgico atribuido al fraile, construyendo un catálogo específico de las principales dolencias que afligen la sociedad de la época. La intercesión del beato es eficaz incluso en moribundos, enfermos terminales y animales, para los cuales la medicina se revela incapaz de efectuar una sanación⁵².

A diferencia de los gozos, las biografías introducen a menudo episodios muy concretos. Un caso emblemático es el de la joven Beatriz de doce años, hija del tesorero del duque de Medinaceli, quien en 1559 acude con su padre al convento de Horta aquejada de una deformación de nacimiento que le hace tener el rostro vuelto a las espaldas. El relato narra como el franciscano en primer lugar se dirige al progenitor con las siguientes palabras:

Tu confía en el Señor, y ten fe, vete a confesar, y comulgar, y también la hija, y roga à la Virgen Santísima, haya lastima de vosotros, y después volveréis a mí⁵³.

El caballero sigue diligentemente las instrucciones del fraile y acto seguido, ante más de dos mil personas, fray Salvador invoca la Virgen María y manda rezar un *Pater noster* y un *Ave Maria* a la multitud, hace la señal de la cruz y tomando la cabeza de la muchacha entre sus manos la vuelve hacia adelante, tal y como queda recogido en una de las lunetas del claustro de Orta di Atella (il.6).

⁵² Citando al propio Dimas Serpi y al Padre Deza, el franciscano Salvador Vitale habla de una suma de más de un millón de milagros. S. Vitale, *Madreperla serafica*, p. 50.

⁵³ El texto se transcribe de la fuente original, con arreglo gramatical y ortográfico. *Ibi*, p. 56.

Ilustración 6. *Salvador de Horta sana la joven Beatriz*, Orta di Atella, Convento de San Donato, s. XVII. Foto: Sara Caredda.

El relato insiste en los diversos pasos de la sanación. En primer lugar, se reclama la fe del creyente y se ratifica la eficiencia de los sacramentos de la confesión y la comunión, como paso previo e indispensable que garantiza la pureza de alma del devoto. Posteriormente se dirige una súplica a la Virgen. Estas acciones, junto con una plegaria pública, crean el clima idóneo para que pueda realizarse el ansiado milagro.

En la narración podemos observar que junto al papel intercesor del franciscano, se recalca la necesidad de los sacramentos, atacados por los protestantes y sostenidos por los católicos después del Concilio de Trento. Las biografías de época moderna convierten a Salvador de Horta en un defensor de los valores de la Iglesia militante, como atestiguan las palabras del padre Salvador Vidal:

Nega Luthero l'intercessione de' Santi? Et ecco fra' Salvatore fa li miracoli tutti per intercessione della Beata Vergine, e di San Paolo e di altri santi.... risplendono ne' detti miracoli li sacramenti di Santa Chiesa, l'adorazione e culto de' santi, l'efficacia e virtù del segno della croce, con che benediceva e risanava instantaneamente gli infermi⁵⁴.

Este papel intercesor se recoge en la iconografía del beato, donde resulta habitual la presencia de invocaciones marianas, tal como aparece en una pintura de autor desconocido que posiblemente presidió el primer altar del beato en Orta di Atella durante el siglo XVII.

⁵⁴ *Ibi*, p.58.

La composición enlaza tres planos de la narración visual. En la parte baja encontramos una amalgama de enfermos entre los cuales se distinguen claramente un paralítico con muletas, un ciego, un endemoniado y varios devotos orantes que se dirigen al franciscano. Éste último se sitúa de pie, en posición elevada a la multitud, a la cual bendice con la mano derecha, mientras la izquierda sostiene un rosario, atributo muy frecuente que afianza el culto mariano. En la invocación que sale de boca distinguimos claramente las palabras *GIESU E MARIA*. La virgen y el niño, escuchando la plegaria de Salvador, aparecen entre nubes en la parte superior izquierda de la composición, dispuestos a atender su petición.

Esta iconografía recoge plenamente el papel intercesor del beato Salvador como taumaturgo universal y se repite con pocas variantes en multitud de obras devocionales creadas a partir de 1600. El franciscano suele presentarse con varios atributos, como por ejemplo la cruz o el aspersorio, con el que rociaba a los fieles con agua bendita, tal y como vemos en la notable pintura realizada por Cesare Sermei para la Chiesa Nuova de Assisi⁵⁵.

Creada entre 1615 y 1624, la iglesia se levanta sobre el supuesto lugar de nacimiento de San Francisco de Asís, gracias a la generosa aportación del rey de España Felipe III⁵⁶. Es decir, nos hallamos delante de una comisión artística del mismo monarca que pocos años antes había promocionado la beatificación de Salvador de Horta. La imagen se compone básicamente de los mismos elementos que hemos analizado anteriormente, con algunas sutilezas como la complicidad entre el beato y la divinidad, establecida a través de la mirada.

El poder taumatúrgico de Salvador de Horta se recoge también en el retablo que el gremio de zapateros de Barcelona encarga al escultor Bernat Vilar y coloca en 1692 en la capilla de Sant Marc de la catedral⁵⁷.

⁵⁵ Cesare Sermei (1581-1668) se convierte en 1608 en responsable de la decoración de la Chiesa Nuova de Assisi. L. Barroero *et al.*, *Pittura del'600 e '700*, pp.205-208.

⁵⁶ G. Bellucci, *Assisi cuore del mondo*.

⁵⁷ El retablo es encargado por la cofradía de zapateros de Barcelona al escultor Bernat Vilar, quién lo termina en 1683. La obra queda presidida por el patrón San Marcos, rodeado de cuatro escenas dedicadas a santos relacionados con los zapateros: la consagración episcopal de San Marcos, San Crispín y Crispinián, San Amián

El relieve presenta al franciscano delante de un convento, que probablemente es el de Santa María de Jesús de Barcelona, dirigiendo la mirada hacia la Virgen y el niño que aparecen en la parte superior derecha. En el primer plano hay cuatro enfermos entre los cuales destaca un cojo con una pata de palo, esperando una milagrosa curación. La elección de esta iconografía, sin alusiones directas al oficio de zapatero, atestigua como a lo largo del siglo XVII se ha codificado la representación del beato como taumaturgo universal en todos los territorios del Mediterráneo, incluida Cataluña.

El éxito de esta tipología también alcanza la isla de Cerdeña, el otro gran foco de la devoción. El Museo Diocesano de Ozieri conserva una talla de Salvador de Horta a la cual nos hemos referido anteriormente. La imagen, probablemente realizada en Nápoles hacia mediados del siglo XVIII, es una traducción al campo de la escultura de la iconografía previamente analizada en las pinturas. El beato está representado de pie bendiciendo a un paralítico postrado a sus pies. En la mano derecha llevaba algún atributo iconográfico que no se ha conservado, probablemente un aspersorio. El formato elegido, el bulto redondo, obliga a concentrar los enfermos, que en las pinturas suelen representarse en multitud, en una única figura. Sin embargo, el interés de la obra radica en que reafirma el éxito de la iconografía del santo taumaturgo, tanto en su difusión geográfica como en su pervivencia temporal.

Conclusiones

El caso de Salvador de Horta ilustra como en época moderna los nuevos santos generan una serie de iconografías que inciden de manera determinante en las artes plásticas. La difusión de sus imágenes es un componente fundamental de los procesos de canonización y está directamente vinculada con la voluntad de ascender a los altares a estos personajes.

El caso de Salvador de Horta es especialmente significativo porque su devoción, reconstruida a partir de la *Calaritana Canonizationis*, ad-

y el relieve superior derecho dedicado al beato Salvador. S. Mercader, "El Patronage artístico a la Catedral de Barcelona. Els retaules barrocs", p. 180.

quiere una gran extensión geográfica ya antes de la aprobación oficial del culto. Las razones de esta difusión son diversas y atienden a distintas realidades. Sin duda alguna, una de las que más peso tiene es la voluntad de los franciscanos de ensalzar al beato como gloria de la orden y modelo de santidad.

A su vez, cabe señalar los vínculos biográficos de Salvador de Horta con algunos territorios concretos, sobre todo Cerdeña y Cataluña, que se convierten en dos focos potentísimos de propagación del culto. Los motivos identitarios también explican la expansión por todos los territorios de la antigua Corona de Aragón, unidos en época moderna a través de estrechos lazos políticos, comerciales y culturales.

Sin embargo, el éxito de la devoción se debe sin duda alguna su condición de taumaturgo universal. El gran número de milagros atribuidos al franciscano quedan recogidos en la gran circulación de reliquias e imágenes, huellas tangibles de una devoción creciente que reivindica su reconocimiento oficial. Por ello, la iconografía del beato, tal y como se ha señalado, insiste en unos mismos elementos que refuerzan su papel intercesor entre los devotos y la divinidad.

De éste modo la figura de Salvador de Horta se convierte en un instrumento de propaganda y defensa del mensaje católico: su iconografía no celebra únicamente el éxito de la taumaturgia, sino también algunos de los valores principales de la Iglesia militante, como la intercesión de los santos, el papel de la Virgen y la importancia de los sacramentos.

Bibliografía:

- Alberti, Ottorino Pietro. "Luci ed ombre nella fortunosa vicenda del corpo di S. Salvatore da Horta: rilievi storici", in *Nuovo bollettino bibliografico sardo e archivio tradizioni popolari*, n. 69, A. 1969, pp. 3-5.
- . *Scritti di storia civile e religiosa della Sardegna*, Cagliari, Ed. Della Torre, 1994.
- Ambrosini, Alberto [et al.]. *La pittura a Lucca nel primo seicento*, Catalogo della mostra (Lucca, Museo nazionale di Villa Guinigi - Museo nazionale di Palazzo Mansi, dicembre 1994 – maggio 1995), Lucca, Maria Pacini Fazzi, 1994.

- Bagnoli, Agnoli (a cura di). *Rutilio Manetti (1571-1639)*, Catalogo della mostra (Siena, Palazzo Pubblico, 15 giugno – 15 ottobre 1978), Firenze, Centro Di, 1978.
- Barroero, Liliana. [et al.]. *Pittura del '600 e '700. Ricerche in Umbria*, Treviso, Editrice Canova, 1980, vol 2.
- Bellucci, Gualtiero. *Assisi cuore del mondo*, Assisi, Porziuncola Edizioni, 1989.
- Bosch, Rafael. *Vida y milagros del beato Salvador de Horta del glorioso P.S. Francisco*, Barcelona, Jaume Romeu, 1639.
- Caralitana Canonizationis B. Salvatoris ab Horta Ordinis Minorum Observantium S. Francisci. Positio Super Casu Excepto*, Roma, typis Reu. Cam. Apostolicae, 1709.
- Carbó Sabaté, Salvador. *Guia d'Horta de Sant Joan*, Tarragona, Diputació de Tarragona, 2007.
- Casula, Francesco Cesare. *La storia di Sardegna*, Sassari, Delfino, 1990.
- Cogoni, Alberto. *San Salvatore da Horta. La grandezza dei piccoli*, Cagliari, Ed. Della Torre, 2002.
- Colonna, Francesco. *Il Beato Salvatore da Horta. Laico Franciscano*, Napoli, Tip. Velardi presso G. Cozzolino, 1916.
- Franzese, Vincenzo – Menna, Carmelo. *Il Monumento e la Memoria. Storia e Restauro. Convento Franciscano San Donato*, Orta di Atella, 1997.
- Fuguet i Sans, Joan. *L'arquitectura dels Templers a Catalunya*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1995.
- Gallino, Tomaso M. "Il Convento francescano di Orta in Atella", in *Cenacolo Serafico*, VIII, 1956, pp. 91-96.
- Goigs en alabança del Beato Salvador de Orta*, Girona, Gaspar Garrich, 1627.
- Guarino, Giovanni. *Scheda di catalogo della Soprintendeza per i Beni Architettonici, Paesaggistici, Storici, Artistici ed Etnoantropologici per le province di Cagliari e Oristano*. Codice scheda 20/00070270.
- Guiso Pirella, Pacifico. *Historia de las heroycas virtudes, relacion de los portentosos milagros: vida, muerte, y culto del b. Salvador de Horta*, Cagliari, en Santo Domingo, por fray Domingo Muscas, 1732.
- Jiménez Aznar, Emilio. *El libro Cabreo del convento de San Francisco de la ciudad de Borja (1636-1767)*, Borja, Centro de Estudios Borjanos. Institución «Fernando el Católico», 1998.

- Liaño Martínez, Emma. *Inventario artístico de Tarragona y su provincia*, Madrid, Ministerio de Cultura. Publicaciones, 1983.
- Mas i Solench, Josep M. *Salvador d'Horta: l'humil framenor*, Barcelona, La formiga d'or, 1989.
- Mercader, Santi. "El Patronatge artístic a la Catedral de Barcelona. Els retaules barrocs", in Sílvia Canalda – Carme Narváez – Joan Sureda (a cura di), *Cartografías visuales y arquitectónicas de la modernidad. Siglos XV-XVIII*, Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2012.
- Mereu, Antonio. *La basilica ed il Convento francescano della Madonna dei Martiri in Fonni*, Cagliari, Fossataro, 1973.
- Nardecchia, Barbara. *Architettura e arredi sacri a Nulvi*, Relatore: Prof. Aldo Sari, Correlatore: Prof.ssa Franca Mascolo, Sassari, Università degli Studi di Sassari, A.A. 2005 – 2006.
- Orabona, Luigi. *Religiosità meridionale del Cinque e Seicento. Vescovi e società in Aversa tra Riforma cattolica e Controriforma*, Napoli, Istituto per la Storia Sociale e Religiosa del Mezzogiorno, 2003.
- Pezzella, Franco (dir.). *Note e documenti per la storia di Orta di Atella*, Orta di Atella, Istituto di Studi Atellani, 2006.
- Pili, Dario. – Mereu, Tonino. *Dalla parte di Fonni: documento per una speranza*, Cagliari, Edizioni Horta, 1988.
- Pirella, Pacifico G. *Historia de las heroycas virtudes, relacion de los portentosos milagros, vida, muerte y culto del B. Salvador de Horta*, Càller, en San Domingo, 1732.
- Piseddu, Antioco. *Le chiese di Cagliari*. Cagliari, Zonza, 2000.
- Pistis, Lodovico. *Santuario o basilica della Ss. Vergine dei Martiri in Fonni*, Cagliari, Tipografia A. Alagua, 1862.
- Porcella, Maria Francesca. *Scheda di catalogo della Soprintendeza per i Beni Architettonici, Paesaggistici, Storici, Artistici ed Etnoantropologici per le province di Cagliari e Oristano*. Codice scheda 20/00030693.
- Porcu, Angelo Maria. *Compendio della vita e dei miracoli del Beato Salvatore da Horta*, Cagliari, Timon, 1843.
- Porcu Gaias, Marisa. "I sacri arredi di S. Pietro di Silki", in *San Pietro di Silki*, Muros, Stampacolor, 1998, pp. 81-115.
- Ribas Garriga, Rosa. *Culte i iconografia de Sant Salvador d'Horta i Sant Dalmau Moner a Catalunya: una proposta didàctica*, Barcelona, Claret, 2010.

- Roig i Font, Joan. "Ressenya d'una excursió per la comarca de Gandesa", in *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, XXIV, 1914, pp. 165-187.
- Sanahuja, Pedro. *Historia de la Seráfica provincia de Cataluña*, Barcelona, Editorial Seráfica, 1959.
- Scano, Maria Grazia. *Pittura e Scultura del '600 e del '700*, Nuoro, Ilisso, 1991.
- . *La città e dintorni di Cagliari nell'arte sacra*, in corso di stampa.
- Sequi, Francesco. *Vita, miracoli dopo morte e culto del beato Salvatore da Orta*, Cagliari, Stabilimento tipografico del corriere, 1882.
- Sorgia, Giancarlo. *San Salvatore da Horta*, Sardegna, Edizioni Horta, 1991.
- Spano, Giovanni. *Guida della città di Cagliari e dintorni*, Cagliari, Timon, 1856.
- Spinelli, Francesco. *Vita et miracoli meravigliosi del divoto et humile servo di Dio e di Maria Vergine B.P.F. Salvatore da Horta de' Minori Osservanti di San Francesco*, Florencia, Appresso Zanobi Pignoni, 1613.
- Testa, Teofilo. *Serafici Fragmenti della provincia monastica francescana di Napoli*, manoscritto, Napoli, Archivio Provinciale die Frati minori di napoli del SS. Cuore di Gesù.
- Vitale, Salvatore. *Madreperla serafica della vita e miracoli stupendi del divoto et humile Servo di Dio e di Maria Vergine B. Salvatore da Orta dei Minori Osservanti del P. Serafico San Francesco*, Firenze, Nella Stamperia del Massi, e Landi, 1640.

